KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

ULUSLARARASI İLİŞKİLER PROGRAMI

ÇİN HİNDİSTAN DENKLEMİNDE BANGLADEŞ AVAMİ LİGİ'NİN DIŞ POLİTİKA SÖYLEMİ (2009-2018)

DOKTORA TEZİ

Rahmat ULLAH

ŞUBAT-2020

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER PROGRAMI

ÇİN HİNDİSTAN DENKLEMİNDE BANGLADEŞ AVAMİ LİGİ'NİN DIŞ POLİTİKA SÖYLEMİ (2009-2018)

DOKTORA TEZİ

Rahmat ULLAH
ORCID:0000-0002-1548-5966

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mohammad ARAFAT

ŞUBAT-2020

TRABZON

ONAY

Rahmat ULLAH tarafından hazırlanan "Çin Hindistan Denkleminde Bangladeş Avami Ligi'nin Dış Politika Söylemi (2009-2018)" adlı bu çalışma 08.12.2020 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği / oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Uluslararası İlişkiler Anabilim dalında **doktora tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi		**Karar**		**İmza**
Unvanı – Adı ve Soyadı	**Görevi**	**Kabul**	**Ret**	
Prof. Dr. Hayati AKTAŞ	Başkan	☐	☐	
Prof. Dr. Mohammad ARAFAT	Üye	☐	☐	
Prof. Dr. Abdulkadir TOPAL	Üye	☐	☐	
Prof. Dr. Selçuk DUMAN	Üye	☐	☐	
Doç. Dr. Özgür TÜFEKÇİ	Üye	☐	☐	

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım.

Prof. Dr. Yusuf SÜRMEN
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca KTÜ - Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanan bu Çalışmada yararlanılan kaynakların tümüne eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her tür yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Rahmat ULLAH
11.02.2020

ÖNSÖZ

Güney Asya'nın küçük bir ülkesi olarak 1971 yılında bağımsızlığını kazanan Bangladeş, coğrafi konumu olarak Hindistan toprakları tarafından çevrilmiş durumundadır. Kuruluş döneminde Hindistan'ın destekleriyle bağımsızlık mücadelesinde erken başarı elde eden Bangladeş, kuruluşu itibariyle Hindistan ile ikili meselelerinde anlaşmazlıklar yaşanmaya başlamıştır. Bunlardan dolayı Bangladeş halkı içinde de Hindistan karşıtı algılar oluşmuştur. Bu durumda Bangladeşli devlet adamları başta Çin ve Müslüman ülkeler olmak üzere, Batılı ülkeleriyle güçlü bağlantılar kurmaya çalışmıştır.

Özellikle Bangladeşli devlet adamları ekonomik, askeri ve siyasi alanında Hindistan'dan ziyade yakın bölgenin güçlü ülkesi olan Çin'i değerlendirmiştir. Bangladeşli düşünürler de Çin ile yakınlığı Hindistan'la ikili meselelerinde kendi haklarını korumayı ve elde etmeyi kolaylaştıracağını öngörmüştür. Bu politika Bangladeş'in ekonomi ve altyapı geliştirme ve Ordunun güçlendirmesini önemli katkılar sağlamıştır. Bu bağlamda, bu çalışmada eleştirel jeopolitik kavramı çerçevesinde Bangladeş'in jeopolitik konumunu ve Çin ve Hindistan ile dengeli ilişkilerinin önemi temelinde 2009-2018 yılları arasında Bangladeş'in iktidar partisi olan Avami Ligi'nin dış politika söylemlerini analiz ederek geleceğe yönelik dış politika önerilerini sunulmuştur.

Bu Çalışma'nın gerçekleştirilmesinde her türlü akademik destek sağlayan danışmanım Sayın Prof. Dr. Mohammad ARAFAT'a, tezimin planlama ve yöntemin belirlemesinde büyük katkısı olan Sayın Prof. Dr. Selçuk DUMAN'a, Sayın Doç. Dr. Özgür TÜFEKÇİ'ye ve Sayın Prof. Dr. Süleyman ERKAN'a teşekkür ederim.

Şubat 2020 Rahmat ULLAH

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ IV
İÇİNDEKİLER V
ÖZET VIII
ABSTRACT IX
TABLOLAR LİSTESİ X
ŞEKİLLER LİSTESİ XI
KISALTMALAR LİSTESİ XII

GİRİŞ **1-17**

BİRİNCİ BÖLÜM

1. BANGLADEŞ AVAMİ LİGİ: TARİHİ ARKA PLANI VE DIŞ POLİTİKA İLKELERİ **18-46**
1.1. Avami Ligi'nin Kuruluşu 18
1.2. Pakistan Döneminde Avami Ligi'nin Rolü 20
1.2.1. Devlet Dili Hareketi ve Avami Ligi 20
1.2.2. 1954 Seçiminde 'Birleşik Cephesi' ve Avami Ligi 22
1.2.3. 6 Maddeli 'Özerklik Hareketi' ve Avami Ligi 25
1.3. Bağımsız Bangladeş ve Şeyh Mujibur Rahman Döneminde Avami Ligi 28
1.4. Şeyh Hasina ve Avami Ligi 30
1.5. Avami Ligi'nin Genel Tanımı: 35
1.6. Bangladeş Avami Ligi'nin Dış Politika İlkeleri 37
1.7. Bangladeş'in Jeopolitik Konumunu Belirlemesinde Avami Ligi'nin Rolü 40

İKİNCİ BÖLÜM

2. BANGLADEŞ AVAMİ LİGİ-ÇİN İLİŞKİLERİNİN ELEŞTİREL JEOPOLİTİK AÇISINDAN İNCELENMESİ **47-67**
2.1. Tarihi Arka Planı 47
2.1.1. Şeyh Mujibur Rahman Hükümeti Dönemindeki İlişkileri (1972-1975) 51
2.1.2. Şeyh Hasina'nın İlk Hükümeti Dönemindeki İlişkileri (1996-2001) 53
2.2. Avami Ligi'nin 2009-2018 İktidar Döneminde Çin ile olan İlişkileri 54
2.2.1. 2009-2018 Döneminde Çin ile Avami Ligi'nin Siyasi ve Diplomatik İlişkileri 55

2.2.2. 2009-2018 Döneminde Çin ile olan Askeri İlişkileri.....60
2.2.3. 2009-2018 Döneminde Çin ile olan Ekonomik ve Kalkınma İlişkileri 62
2.2.4. Çin'in 'Bir Kuşak Bir Yol Projesi'nde Bangladeş.....64

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. BANGLADEŞ AVAMİ LİGİ-HİNDİSTAN İLİŞKİLERİNİN ELEŞTİREL JEOPOLİTİK AÇISINDAN İNCELENMESİ.....68-92
3.1. Tarihi Arka Planı.....68
3.1.1. Şeyh Mujibur Rahman Hükümeti Dönemindeki İlişkileri (1972-1975).....70
3.1.2. Şeyh Hasina'nın İlk Hükümeti Dönemindeki İlişkileri (1996-2001) 74
3.2. Avami Ligi'nin 2009-2018 İktidar Döneminde Hindistan ile olan İlişkileri 75
3.2.1. 2009-2018 Döneminde Hindistan ile Siyasi ve Diplomatik İlişkileri.....75
3.2.2. 2009-2018 Döneminde Hindistan ile olan Ekonomik ve Kalkınma İlişkileri.....80
3.2.3. 2009-2018 Döneminde Hindistan ile olan Askeri İlişkileri 82
3.2.4. Kara Sınır Sorunun Çözümü 83
3.2.5. Sınırda Hindistan tarafından Bangladeşlilere Açılan Ateş ve Ölümü.....84
3.2.6. Assam'da Vatansız Bırakılan 2 Milyon Bengal 85
3.2.7. Hindistan ile Deniz Anlaşmazlığını ve Bangladeş'in Kazanması 85
3.2.8. Bangladeş Üzerinden Hindistan'ın Transit İmkânı 86
3.2.9. Ortak Nehirlerin Su Paylaşımında Çözülmeyen Meseleler.....88

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. SÖYLEM TEORİSİ ÇERÇEVESİNDE ÇİN VE HİNDİSTAN'A YÖNELİK AVAMİ LİGİ'NİN DIŞ POLİTİKASI.....93-114
4.1. Dış Politika Söylemi Teorisi.....93
4.2. Avami Ligi'nin Çin'e Yönelik Söylemleri 96
4.3. Avami Ligi'nin Hindistan'a Yönelik Söylemleri.....98
4.3.1. Karı Koca İlişkileri 98
4.3.2. Avami Ligi, Hindistan'ın Ajanı değil; Arkadaşı 98
4.3.3. Test Edilmiş Arkadaşı.....99
4.3.4. Stratejik İlişkilerin Ötesine 99
4.3.5. Savaş Durumunda Bangladeş Hindistan'ın Yanında Olacaktır.....100
4.4. Uzmanların Görüşleri ve Çin-Hindistan Denkleminde Avami Ligi'nin Dış Politika ve Söyleminin Analizi.....100

SONUÇ VE ÖNERİLER.....115
YARARLANILAN KAYNAKLAR 128

EKLER **146**
ÖZGEÇMİŞ **164**

ÖZET

1971 yılında Avami Ligi'nin önderliğinde gerçekleşen savaş sonucunda Bangladeş bağımsızlığını kazanmıştır. Bu savaşı kendi topraklarının güvenliği için Pakistan'ın bölünmesinin bir imkânı olarak değerlendiren Hindistan Bangladeş'e desteklerde bulunmuştur. Ancak, savaş sırasında ve sonraki ilk yıllarında Hindistan yetkililerinin aldığı bazı kararlardan dolayı Bangladeş'te Hindistan karşıtı algılar oluşmuş ve iki ülkenin ilişkilerinde mesafeler meydana gelmiştir. Bu sürede Çin Pakistan'ın yanında yer alarak Avami Ligi'nde rolüne karşı tepkiler göstermiştir. 1975 yılında askeri darbeleriyle ülkenin kurucu lideri Şeyh Mujibur Rahman'ın infazı ve Avami Ligi'ni iktidar dışı bırakılması Hindistan için büyük hayal kırıklığı olurken, Çin hükümeti Bangladeş ile resmi ilişkiler kurmuştur. 1976 yılından beri dış politikasında önemli bir seçenek olarak Bangladeş devlet adamları Çin ile ekonomik, askeri ve siyasi ilişkileri kurmuş ve çok boyutlu iş birliği geliştirmiştir. 2009'de Avami Ligi iktidara geldiğinde Çin ve Hindistan, Bangladeş Avami Ligi ile çok geniş dostluk ilişkileri geliştirmeye başlamıştır.

Bu çalışmada, eleştirel jeopolitik kavramı çerçevesinde 2009-2018 yılları arasında Çin ve Hindistan ile Avami Ligi'nin ilişkilerini araştırılmıştır. Ayrıca, Çin ve Hindistan ile dengeli ilişkilerinin önemi temelinde bu dönem Avami Ligi'nin politik söylemlerini analiz edilmiş ve Bangladeş'in geleceğe yönelik dış politika önerileri sunulmuştur. Amaçlar doğrultusunda birincil ve ikincil kaynaklardan toplanan verileri içerik analizi yöntemiyle sonuca varılmıştır. Çalışmanın sonucunda coğrafi olarak Bangladeş'in çok zayıf konumunda olduğunu, ancak jeo-stratejik olarak Hindistan, Çin ve büyük güçler için çok önem taşıdığı görülmüştür. Bu avantajları doğrultusunda Bangladeş bölgesel ve uluslararası alanlarında aktif rol alarak ülkenin çıkarlarını elde edebileceği görülmüştür. Çin ve Hindistan ile 2009-2018 yılları arasında Avami Ligi'nin ilişkilerine bakıldığında, Çin ile ekonomik, altyapı ve askeri alanında çok kapsamlı ilişkilerinin ve iş birliğinin olduğunu ve Çin tarafından Avami Ligi'ni desteklendiği görülmektedir. Hindistan ile enerji ve altyapı alanında ilişkilerinin geliştirildiğini, kara sınır sorununun çözüldüğünü, ancak ortak nehirlerinin sularının paylaşımı konusunda çözüme varılmadan Hindistan'ın bölgeler arası ulaşım ve ticareti için Bangladeş topraklarından transitin verildiği görülmüştür. Ayrıca, Hindistan tarafından Avami Ligi'ni siyasi destekler sağlandığı tespit edilmiştir. İki ülke ile de çok yakınlığı Avami Ligi'nin başarısı ile beraber Çin'in ekonomik ve Hindistan'ın ekonomik-stratejik çıkarları olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Çin, Hindistan, Bangladeş Avami Ligi, Eleştirel Jeopolitik, Dış Politika Söylemi

ABSTRACT

Bangladesh gained its independence in 1971 after a 9 months war led by the Awami League. India used this war as an opportunity to dismantle Pakistan for its own security and provided support to the Awami League. However, some decisions are taken by the Indian authorities during the war and in the early years of the new Bangladesh resulted in anti-Indian perceptions in Bangladesh and distances in the relations between the two countries. In this period, China supported Pakistan and played roles against Awami League. The killing of Sheikh Mujibur Rahman, the founding leader of the country with military coups in 1975 and the removal of the Awami League from the power has been a major disappointment for India; on the other hand, the Chinese government has established official relations with Bangladesh. Thus, since 1976, Bangladesh statesmen have established economic, military, and political relations with China and developed multi-dimensional cooperation as an important option in foreign policy. When the Awami League came to power again in 2009, China and India began to develop extensive cooperative relations with Awami League.

In this study, the relations of Bangladesh Awami League with China and India between 2009-2018 were investigated within the framework of the critical geopolitical concept. This work also analysed the foreign policy discourses of Awami League in 2009-2008 period in the equation of China and India and suggested future foreign policy recommendations for Bangladesh. The data obtained from primary and secondary sources have concluded by content analysis method. It has been seen that, geographically Bangladesh is in a very weak position and geo strategically it is a very important country to India, China, and the global powers. Bangladesh can use this geostrategic advantage for ensuring national interest and development by taking an active role in regional and international level. In terms of Awami League's relations with China and India between 2009-2018, it has been seen that China supports Awami League and established extensive relations with Bangladesh in economic, infrastructure and military fields. It has been observed that India provides political support to the Awami League; the relations with India have been improved in the field of energy and infrastructure, the land border problem has been solved, but transit from the territory of Bangladesh has been granted for inter-regional transport and trade of India before the settlement of the waters of the common rivers and other issues. It has been observed that with the success of the Awami League in the equation of China and India; India and China also established a strong influence on Bangladesh.

Keywords: China, India, Bangladesh Awami League, Critical Geopolitics, Foreign Policy Discourse

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo Nr.	Tablo Adı	Sayfa Nr.
1	Cumhurbaşkanı Olan Avami Ligi Liderleri	30
2	Başbakanlık Görevi Yapan Avami Ligi Liderleri	31
3	Genel Seçimler ve Avami Ligi	33
4	1949 Yılından Bugüne Kadar Avami Ligi'nin Başkanları	37
5	1949 Yılından Bu Yana Avami Ligi'nin genel Sekreterleri	37
6	2016 Yılının Ekim Ayında İmzalan Çin Destekli Projeler	58
7	2009-2018 Yıllarında Çinli ve Bangladeşli Liderlerinin Ziyaretleri	60
8	2009 Yılından Sonra Çin'den Alınan Önemli Donanımlar	61
9	Çin Destekli Projelerden Uygulama Aşamasında Olan 5 Projenin Detayları	64
10	Bangladeş ve Hindistan Liderlerinin Karşılıklı Ziyaretleri (2009-2018)	80
11	2009-2018 Yılları Arasında Hindistan Bangladeş İhracat ve İthalatı	80
12	2009-2018 Yılları Arasında BSF tarafından Öldürülen Bangladeşlilerin Sayısı	84
13	Çin ve Hindistan İle Avami Ligi Hükümetinin İlişkileri	117

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil Nr.	Şekil Adı	Sayfa Nr.
1	Bangladeş'in Coğrafi Konumu	10
2	Bangabandhu Şeyh Mujibur Rahman	29
3	Avami Ligi Başkanı ve Bangladeş Başbakanı Şeyh Hasina	30
4	Avami Ligi'nin İdiolojileri	35
5	Avami Ligi'nin Seçim Sembolü	36
6	OBOR Projesinde Bangladeş'in Konumu	65
7	Çin-Bangladeş-Hindistan-Myanmar Ekonomik Koridoru	66
8	Doğu Pakistan ve Batı Pakistan	69
9	Hindistan'a Verilen Transit İmkanları	87
10	Güney Asya Sistemi ve Çin ve Hindistan ile Bangladeş'in Denklem Modeli	120

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ADB	: Asya Kalkınma Bankası
AERB	: Atom Enerjisi Düzenleme Kurulu
APTA	: Asya ve Pasifik Ticari Anlaşması
ASEAN	: Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği
BAEC	: Hindistan ve Bangladeş Atom Enerjisi Komisyonu
BAERA	: Hindistan ve Bangladeş Atom Enerjisi Düzenleme Kurumu
BAF	: Bangladeş Hava Kuvvetleri
BAKSAL	: Bangladeş Krishak Sramik Avami Ligi
BBIN	: Bangladeş, Butan, Hindistan ve Nepal Girişimi
BCIM-EC	: Bangladeş, Çin, Hindistan, Myanmar Ekonomik Koridoru
BCPCL	: Bangladeş Çin Enerji Şirketi
BGMEA	: Bangladeş Giysi Üreticileri ve İhracatçıları Birliği
BIFPCL	: Bangladeş Hindistan Dostluk Enerji Şirketi Limited
BIFT	: Bangladeş Moda ve Teknoloji Enstitüsü
BIMSTEC	: Bengal Körfezi Çok Sektörlü Teknik ve Ekonomik İş birliği Girişimi
BIS	: Hindistan Standartları Bürosu
BIST-EC	: Bangladeş, Hindistan, Myanmar, Sri Lanka ve Tayland Ekonomik İş birliği
BİT	: Bilgi ve İletişim Teknolojileri
BJP	: Hindistan Halk Partisi
BM	: Birleşmiş Milletler
BNP	: Bangladeş Milliyetçi Partisi
BPC	: Bangladeş Petrol Şirketi
BPDB	: Bangladeş Enerji Geliştirme Kurulu
BR	: Bangladeş Demiryolları
BRT	: Otobüs Hızlı Transit
BSCCL	: Bangladeş Denizaltı Kablo Şirketi
BSEZA	: Çin Harbour Mühendislik Şirketi ve Bangladeş Özel Ekonomik Bölge Otoritesi
BSF	: Sınır Güvenlik Kuvvetleri
BSNL	: Bharat Sanchar Nigam Limited
BSTI	: Bangladeş Standartları ve Test Kurumu
CATIC	: Çin Ulusal Aero-Teknoloji İthalat ve İhracat Şirketi
CEIZ	: Çin Ekonomik ve Endüstriyel Bölgesi

CHDHK : Çin Huadian Hongkong Şirketi
CHR : İnsan Hakları Komisyonu
CMBEC : Çin Major Köprü Mühendislik Şirketi
CMC : Çin Ulusal Makine İthalat ve İhracat Grubu Şirketi
COP : Kombine Muhalefet Partisi
CVF : En Kırılgan Ülkeleri Forumu
D-8 : Gelişen Sekiz Ülke
DAP : Diamonyum Fosfat
DMTCL : Dakka Toplu Taşıma Şirketi Limited
DRC : Demokratik Kongo Cumhuriyeti
ECOSOC : Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal Konseyi
EoL : Mektup Değişimi
ESCAP : Asya ve Pasifik Ekonomik ve Sosyal Komisyonu
FAO : Gıda ve Tarım Örgütü
FDI : Doğrudan Yabancı Yatırımı
GATT : Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
GCNEP : Küresel Nükleer Enerji Ortaklığı Merkezi
GSYİH : Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
GW : Gigawatt
G2G : Devletten Devlete
HRC : İnsan Hakları Konseyi
IAEA : Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı
IBRD : Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası
IDA : Uluslararası Kalkınma Birliği
IDRA : Bangladeş'in Sigorta Geliştirme ve Düzenleme Kurumu
IECC : İklim Değişikliği için Hindistan Bağışı
ILO : Uluslararası Çalışma Örgütü
ILR : Nehirlerin Birleşmesi
IMF : Uluslararası Para Fonu
IOCL : India Oil Corporation Limited
ITLOS : Uluslararası Deniz Hukuku Mahkemesi
JEC : Ortak Ekonomik Komisyonu
JRC : Ortak Nehir Komisyonu
K2K : Kalkütta'dan Kunming
LBA : Kara Sınır Anlaşması
LIC : Life Sigortası Şirketi
LNG : Sıvılaştırılmış Doğal Gaz
LOC : Çerçeve Kredisi
MoU : Mutabakat Muhtırası

MW	: Megawatt
NAM	: Bağlantısızlar Hareketi
NDF	: Ulusal Demokrat Cephesi
NIEO	: Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen
NIFT	: Hindistan Ulusal Moda Teknolojisi Enstitüsü
NRC	: Ulusal Vatandaş Kayıtları
NRL	: Numaligarh Rafinerisi Limited Şirketi
NVVN	: NTPC Vidyut Vyapar Nigam Limited
NWPGCL	: Kuzey-Batı Elektrik Enerji Şirketi
OBOR	: Bir Kuşak Bir Yol
OIC	: İslam İş birliği Teşkilatı
PCA	: Daimî Tahkim Mahkemesine
PIWTT	: Hindistan İç Su Geçişi ve Ticareti
PLA	: Çin Halk Kurtuluş Ordusu
PTA	: Tercihli Ticaret Anlaşması
RMB	: Çin Yuanı
SAARC	: Güney Asya Bölgesel İşbirliği Örgütü
SAFTA	: Güney Asya Serbest Ticaret Bölgesi
SAGQ	: Güney Asya Büyüme Dörtgeni
SASEC	: Güney Asya Alt Bölgesel Ekonomik İşbirliği
SEZ	: Özel Ekonomik Bölge
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birliği
UNCTAD	: Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı
UNFCCC	: Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi
UNESCAP	: Birleşmiş Milletler Asya ve Pasifik Ekonomik ve Sosyal Komisyonu
UNESCO	: Birleşmiş Miletler Eğitim-Bilim ve Kültür Örgütü
UNIDO	: Birleşmiş Milletler Endüstriyel Kalkınma Örgütü
UNIMOG	: İran-Irak Askeri Gözlem Grubu
V20	: Savunmasız 20
WASA	: Su Temini ve Kanalizasyon İdaresi
WHO	: Dünya Sağlık Örgütü
WTO	: Dünya Ticaret Örgütü

GİRİŞ

Güney Asya'da tarihinin en büyük bölgelerinden biri olan Bengal bölgesi 1757 yılında İngiliz işgalinin ilk hedefi olmuştur. Bölgenin ticaretinin merkezi ve zengin bölesi olan Bengal, daha sonra İngilizlerin 'böl-yönet' politikası sonucunda küçük bölgeleri haline gelmiştir. 1947 yılında Bengal bölgesinin Müslüman çoğunluğu olan Doğu Bengal Pakistan'ın doğu vilayeti olmuştur. Ancak, aralarında yaklaşık iki bin kilometre mesafesi olan Doğu ve Batı Pakistan (Choudhury, 1969) arasında eşitlik sağlanamamıştır. Özellikle siyaset, ordu, bürokrasi ve ekonomide Doğu Pakistan (Bangladeş) halkı kendilerinde haksızlık ettiğini hissetmiştir (Ahmed, 2010). 1970 yılında Doğu Pakistanlı siyasi partisi Avami Ligi'nin Pakistan merkez parlamentosunda çoğunluk kazanmasına rağmen hükümet kurulmasına izin verilmeden Doğu Pakistan halkı üzerinde Pakistan Ordusunun baskı uygulaması savaşa dönüşmüştür.

Avami Ligi'nin öncülüğünde bağımsızlık savaşına katılan Bengal halkına destek sağlayarak Hindistan, Bangladeş'in kurulmasını kolaylaştırmıştır. Ancak, kuruluşundan beri Hindistan siyasetçiler Bangladeş'i etkilemeye çalışmıştır. Özellikle, savaş sırasında Hindistan Ordusuna karşı oluşan güvensizliği, Pakistan Ordusunun teslimi süresinde Bangladeş Ordu komutanının dahil olmaması, 1972 yılında yapılan 25 yıllık 'Dostluk Anlaşması' konusundaki tartışmalar (Maniruzzaman, 2009), sınır anlaşmasının Hindistan parlamentosu tarafından onaylanmaması, Ganj Nehrinin su paylaşımı konusunda Hindistan'ın isteksizliği, deniz sahası belirlenmesinde Hindistan'ın itirazı gibi farklı meselelerden dolayı Bangladeşli siyasetçiler, ordu üyeleri, bürokrasi ve halk arasında Hindistan karşıtı algılar oluşmuştur. Ayrıca, Bangladeş'te 1975 yılında askeri darbeleriyle ülkenin kurucu Şeyh Mujibur Rahman'ın infazı ve Avami Ligi'ni iktidar dışı bırakılması Hindistan için büyük hayal kırıklığı olmuştur. 1990 yılına kadar askeri hükümetlerinin Çin'i tercih etmesi Hindistan ile ilişkilerinde mesafe oluşturmasına neden olmuştur. Ancak, 1990'da demokratik hükümetinin iktidara gelmesi ve 1996'da Avami Ligi'nin hükümet kurulması, Hindistan ile ikili ilişkilerinde yeniden hareketlilik başlamıştır (Rashid, 2010). 1996'da Avami Ligi iktidarıyla Hindistan hükümetinin 30 yıllık 'Ganj Su Anlaşması' ve 1997 Hindistan aracıyla "Şhittagong Tepesi Barış Anlaşması" hariç ikili meselelerinde herhangi çözüm olmamıştır. Özellikle, bağımsızlığının hemen ardından Hindistan ile çözülmesi beklen sınır sorunu ve deniz sahası çözüme kavuşmamıştır. Aksine, Hindistan'ın 'Teesta Barajı', 'Tipaimukh Barajı', 'Nehirlerin Birleşmesi Projesi' (Pandey, 2014: 669-671), 'Sınırda Serbest Ateş Uygulaması' gibi farklı tartışmalı uygulamalar ikili ilişkilerinin gündemine eklenmiştir. Ayrıca, Bangladeş topraklarını kullanarak Hindistan'ın bölgeler arası ulaşım ve ticareti için 'Transit' talebi Bangladeş siyasetinin en önemli gündem haline gelmiştir. Bu durumda 2009'de Avami Ligi'nin iktidara gelmesiyle iki taraf da yıllardır beklediği konuları ele alarak ilişkilerini daha ileri taşımaya söz vermiştir.

Öte yandan, Bangladeş'in bağımsızlık savaşı sürecinde Hindistan'ın oynadığı rolüne karşı durarak Pakistan'a destekleyen Çin, 1975 yılında Şeyh Mujibur Rahman'ın öldürülmesinin ardından Bangladeş ile resmi ilişkileri kurmuştur. Coğrafi konumunun gerçekleri ve Hindistan ile yaşanan tecrübelerini göz önünde bulunarak Bangladeş devlet adamları Ordunun güçlenmesi, ekonomik kalkınma ve yapısal gelişimi için Çin ile güçlü ilişkiler kurmuştur. 1990'lı yıllarında Çin Avami Ligi ile ilişkilerini düzeltmeye önem vermiştir. Ayrıca, 1975'ten 2008 yılına kadar süre zarfında, Bangladeş Ordusunun en önemli ortağı ve en büyük silah tedarikçisi haline gelen Çin, ikili ticareti ve kalkınma projelerinde de en büyük partner haline gelmiştir (Uddin ve Bhuiyan, 2011).

2009'de Avami Ligi iktidara geldiğinde, Avami Ligi ile Hindistan'ın çok kapsamlı iş birlik çalışmalar başlamıştır. Öte yandan 1970 yılından itibaren Çin ile mesafeli olan Avami Ligi'nin 2009 yılı itibariyle güçlü ekonomik, kalkınma ve askeri ilişkilerin kurulmuştur.

Bu durumda, coğrafi konumu bakımından Hindistan'ın haritası içinde yer alan, Bangladeş'in güvenliğinin korunması ve çıkarlarının elde edilmesi için Hindistan ve Çin ile olan ilişkilerini değerlendirerek, bölge ve uluslararası politikasına yönelik yol haritası çizmek çok önem arz etmektedir.

Amaçlar:

Bu çalışmanın amacı, Hindistan topraklarıyla üç tarafından çevrilmiş halinde olan ve Hindistan ile sürekli ilişkilerinde çeşitli sorunları yaşayan Bangladeş'in Avami Ligi hükümeti döneminde Çin ve Hindistan ile dış politika çalışmalarını eleştirel jeopolitik kavramı açısından analiz etmektir. Zira, bugüne kadar Bangladeşli düşünürler 'klasik jeopolitik' teorisini kullanarak ülkenin coğrafi ve iç özelliklerini daha fazla odaklanmıştır. Sonrasında, 2009-2018 yılları arasında Avami Ligi'nin Çin ve Hindistan'a yönelik dış politika söylemlerini değerlendirmektir. Nihayetinde gelecekte Çin ve Hindistan ile ilişkileri başta olmak üzere eleştirel jeopolitik çerçevesinde Bangladeş'in dış politikası belirlemesinde katkı sağlamak amacıyla önerileri sunmaktır.

Yöntem:

Yapılan çalışmada çoğunlukla nitel veriler kullanılmıştır. Ancak, ön görülen yerlerde nicel verilerden de faydalanılmıştır. Çalışmanın nitel ve nicel verilerini çoğunlukla ikincil kaynaklardan toplanılmıştır. Bu bağlamda 'Eleştirel Jeopolitik' kavramı, 'Söylem Teorisi', 'Bangladeş-Çin' ve 'Bangladeş-Hindistan' ilişkileri ile ilgili yazılan kitaplar, makaleler ve verileri incelenmiştir. Ayrıca, Avami Ligi'nin 2009-2018 yıllarında Çin ve Hindistan'la kurulan ilişkiler ve yapılan çalışmalar için bu dönemin anlaşma metinleri, gazete yazıları, ilgili devlet ve özel kurumlarının web sayfalarındaki metinleri incelenmiştir. Bunlarla birlikte, Avami Ligi'nin Çin ve Hindistan'a yönelik dış politikasının değerlendirmesi için gereken bilgileri konuya hâkim olan 5 akademisyen ve uzman ile 'Skype',

‘WhatsApp’ ve ‘Signal’ isimli internet arama uygulamalar kullanarak ‘görüşme’ yoluyla toplanılmıştır. Toplanan verileri içerik analiz yöntemi aracılığıyla çalışmanın amaçlarına uygun olarak hazırlanan plan doğrultusunda analiz yapılmıştır.

Literatür İncelemesi

Daha önce yapılan araştırmalara bakıldığında, Bangladeş ile Hindistan’ın ilişkileri ile ilgili çok sayıda kitap, kitap bölümü, makale ve araştırmanın olduğunu; Bangladeş-Çin ilişkileri üzerinde az sayıda kitap ve kitap bölümünün ve çok sayıda makale ve araştırmanın oluğunu rastlanırken, Çin ve Hindistan ile Bangladeş’in ilişkilerini jeopolitik açısından inceleyen kitap, kitap bölümü, makale ve araştırmaya rastlanılmamıştır. Ayrıca, Bangladeş Avami Ligi’nin 2009-2018 yılları arasındaki Çin ve Hindistan’a yönelik dış politikasını söylem teorisine göre analiz eden bir çalışmaya da rastlanamamıştır. Belirtilen anlamda bu çalışma eleştirel jeopolitik açısından Çin ve Hindistan ile dengeli dış politikanın önemi bakımından ve söylem teori ile Bangladeş Avami Ligi’nin Çin ve Hindistan ile izlenen dış politika çalışmalarının analizine yönelik ilk çalışmalardan biri olacaktır ve literatüre önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Rashid (2015), ‘International Relations and Bangladesh’ başlıklı kitabında uluslararası ilişkilerde yaşanan önemli olaylarını analiz ederken Asya ve Afrika'da sömürge sonrası dönemde bağımsız devletlerin ortaya çıkışı ve devletler arası ilişkiler üzerindeki etkilerini anlatmıştır. Kitapta özellikle “jeopolitik” konusunda önemli vurgu yapılmıştır. Kitabın 3. Kısım Bangladeş’in dış politikasını, imkanlarını ve zorluklarını ortaya koymuştur. Tezimizin amaç doğrultusunda bu kitaptan Çin ve Hindistan ile Bangladeş’in tarihsel ilişkileri ve dış politika çalışmaları ile ilgili önemli bilgiler edinmiştir. Ancak, kitapta Bangladeş’in jeopolitik konumu ve Çin-Hindistan denkleminde Bangladeş’in dış politika seçenekleri ile ilgili analizlere rastlanamamıştır.

Harun ur Rashid (2010), ‘Bangladesh-India Relations: Living with a Big Neighbour’ başlıklı kitabında Bangladeş-Hindistan ilişkileri üzerine aydınlatıcı bir analiz yapmıştır. Bu kitap her iki ülkede de çok tartışılan konunun daha bilinçli bir şekilde anlaşılmasına katkıda bulunan ilk büyük çalışmasıdır. Rashid kitabında ikili görüşmelerde ve Bangladeş’in Hindistan ile ilişkilerindeki iniş çıkışların nedenlerini; ikili meselelerin çözümüne Hindistanlı siyasetçi ve bürokratların davranış ve tutumlarını ele almıştır. Bangladeş’in kuruluşunun ilk yıllarında Hindistan işbirliği ve güvenilir ilişkilerinin kurulması için Bangladeşli siyasetçilere nasıl zorlandığını ve hangi adımları attığını anlatmıştır. Bangladeş’in kurucu lideri Şeyh Mujibur Rahman’ın Pakistan ve diğer Müslüman ülkeler ile ilişkiler kurma çalışmalarının ardından Hindistanlı yöneticiler tarafından nasıl sert bir tavrı geldiğinden bahsetmiştir. Kitap beş tema etrafında Bangladeş ile Hindistan ilişkilerini ve tarihini analiz etmiştir: (a) Bangladeş ve Hindistan arasındaki güvensizliğin nedenleri, (b) Bayan Gandi’nin Bangladeş’e karşı Bangladeş-Hindistan ilişkilerinde zorluklar yaratan haksız sert tutumu, (c) Hindistan ve Hindistan’ın stratejik ve güvenlik çıkarları komşular üzerindeki etkileri, (d) son 38 yılda

Bangladeş'in çeşitli hükümetleri altında Bangladeş-Hindistan ilişkilerinin değerlendirilmesi ve (e) mevcut bölgesel ve küresel güvenlik konularına genel bir bakış. Yazar, Hindistan'ın Bangladeş'e yönelik politikasının birçok yönden kritik olmasına rağmen, her iki ülkenin de bölgenin barış ve refahını sağlamak için coğrafi ve kaynak bağışlarını kullanmayı kabul etmeleri durumunda ilişkilerin dostane olmasından başka yeterli bir neden olmadığını savunmaktadır.

Talukder Maniruzzaman (2009), 'The Bangladesh Revolution and Its Aftermath' başlıklı kitabında Pakistan döneminde Doğu Bengal bölesi yani Doğu Pakistan'da merkez hükümetine karşı siyasi hareketler ve gelişmeler ele almıştır. Özellikle yazar Doğu Pakistan halkının özerklik hareketi; Avami Ligi'nin kuruluşu ve siyasi rolü, 6 Maddeli Hareketi, Devlet Dili Hareketi ve Bağımsızlık Savaşını detaylı bir şekilde analiz etmiştir. Ayrıca, Bangladeş'in kuruluşundan sonraki iki dönemini de ele alarak Şeyh Mujibur Rahman ve Zia ur Rahman'ın rollerini anlatmıştır.

G. W. Choudhury'nin (1994) 'The Last Days of United Pakistan' başlıklı kitap Bangladeş'in kuruluş sebebinin siyasi gerçeklerin temelinde analiz etmiştir. Özellikle Doğu Pakistan'da Bengal halkı arasında alt milliyetçilik eğiliminin ortaya çıkış sebeplerini anlatılmıştır. Akabinde Eyüp Han'ın başarısızlığı ve Yahya Han'ın siyasi rolü; 1970 yılında Pakistan'ın ilk ve tek serbest seçim sonucunun ardından Avami Ligi ile Yahya Han ve Batı Pakistan siyasi liderlerinin anlaşmazlık durumu ve Avami Ligi'ne iktidar kurma yetkisi verilmemesi için Pakistan hükümetinin attığı adımların nasıl iki bölge arasında bir savaşa dönüştüğünü detaylı anlatılmıştır.

Rounaq Jahan (1973), 'Pakistan: Failure in National Integration' başlıklı kitabında Pakistan'ın kuruluşundan Bangladeş'in bağımsız savaşına kadarki siyasi ve askeri hükümetlerinin rollerini analiz etmiştir. Yeni kurulan ülkenin iki bölge arasındaki toprak uzaklıklarını göz önünde bulunarak Pakistan yöneticilerin nasıl halka entegre etme çalışmalarından ziyade siyasi anlaşmazlık ve ekonomik dengesizliğini oluşturduğunu ortaya koymuştur. Aynı zamanda Doğu Pakistan'daki siyasi partilerin kuruluşu ve güçlenmesi ve onların siyasi çalışmalarını değinmiştir. Yazar, 1960'lı yılları itibariyle askeri hükümetine karşı Doğu Pakistanlı siyasi partilerin protestolar, ayaklanmalar ve hükümetin katı kararlar nasıl 1971 yılında Bangladeş adılı bir ülkenin kuruluşuna sebep olduğunu da açıklamıştır.

Bindra'nın (1982), 'Indo-Bangladesh Relations' başlıklı kitabı Bangladeş'in kuruluşundan ilk 10 yılında Hindistan ile olan ilişkilerini detaylı bir şekilde değerlendirmiştir. Şeyh Mujibur Rahman'ın döneminde iki ülke arasında yapılan stratejik anlaşmalar, ikili sorunların çözümüne yönelik atılan adımlar, Bangladeş ordusu ve halkı arasında gittikçe büyüyen Hindistan karşıtı tutumlara önemli ölçüde yer verilmiştir. Ayrıca, Mujibur Rahman sonrası dönemde Bangladeşli yöneticilerin Hindistan'a karşı izlediği politikalar, Farakka Baraj anlaşmazlık ve konunun uluslararası alana taşıması gibi önemli meseleleri değinmiştir.

Bangladeş'in siyasi düşünürlerden Emajuddin Ahamed'in (2004) editör olduğu 'Foreign Policy of Bangladesh: A Small State's Imperative' başlıklı kitabında Bangladeş'in dış politika yöntemleri analiz edilmiştir. Özellikle Bangladeş'in tarafsız dış politika ilkeleri temelinde 'Bağlantısızlar Hareketi'ndeki rolünü ve dış politikasında da tarafsız yönteminin sağladığı imkanlarını değinilmiştir. Kitapta ayrıca Bangladeş ile Hindistan arasındaki ilişkilerinde yaşanan sorunlar ve ikili önemli meselelere yer verilmesinin yanı sıra Bangladeş'in bağımsız savaşı döneminde Çin de diğer güçlerin rollerini analiz edilmiştir. Bununla birlikte Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin geçici üyesi olarak Arap-İsrail konusunda etkin rol oynayarak dünya ülkelerin desteklerini kazanmaya nasıl başardığı anlatılmıştır.

Bashir Ahmed (1996), 'Chin-Bangladesh Somporko: 1971-1995 (Çin-Bangladeş İlişkiler: 1971-1995)', yayımlanmamış yüksek lisans tezinde Bangladeş ile Çin'in tarihsel ilişkileri ele almıştır. Ahmed, Çin ile Güney Asya'nın özellikle Bengal bölgesi ile olan tarihi arka planını açıklamıştır. Bangladeş'in bağımsızlık savaşı sırasında Çin rolü ve Bangladeş'e karşı izlediği politikanın gerekçelerini de ortaya koymuştur. Ayrıca, araştırmacı bağımsız Bangladeş'in lideri Şeyh Mujibur Rahman ve Avami hükümeti ile Çin'in mesafeli ilişkileri ve sonraki dönemlerde Bangladeş ile Çin'in yakınlığını analiz etmiştir. Bu çalışma Bangladeş ile Çin'in ilişkilerinin farklı boyotlarının açıklayıcı bir şekilde ortaya koymuştur.

Emajuddin Ahamed ve Abul Kalam'ın (1992) editörlüğünde yayınlanan 'Bangladesh: South Asia and the World' başlıklı kitap Bangladeş'in kuruluşunda Çin de diğer güçlerin rolü, yeni kurulan Bangladeş'in ilk dönem dış politikasının zorlukları, Bangladeş-Hindistan ilişkilerindeki sorunları ve imkanları, Güney Asya'nın güvenliğini korumak ve iş birlik çalışmaları için Bangladeş'in ortaya koyduğu SAARC fikri gibi önemli konulara yer vermiştir. Bu kitap, Bangladeş ile Çin ve Hindistan'ın ilişkileri konusundaki arka planını ve Bangladeş'in bölge ve dünya çapında nasıl bir dış politika izlemesi gerektiğini analiz etmiştir.

'Bangladesh and the South Asian International System' başlıklı kitabında Dilara Choudhury (1992) Çin ve Hindistan ile Bangladeş'in ilişkilerinin önemli konularına değinmiştir. Yazar, Bangladeş'in kuruluşundan 1990 yılına kadar iktidarda olan 3 farklı iktidarın dış politika amaçları ve çalışmalarını analiz ederek Güney Asya ve uluslararası sistemde Bangladeş'in ne tür politika izlemesi gerektiğini önermiştir. Bu bağlamda, aktif bir dış politikayı öneren yazar Çin ve Hindistan ile ilişkilerinde dengelemenin ve kendi çıkarı doğrultusunda daha aktif ve düzenli politikanın gereğini önemsemiştir.

Muhammad Shamsul Huq (1993) yayınladığı 'Bangladesh in International Politics: The Dilemmas of the Weak States' başlıklı kitabında Bangladeş'in 1977-1982 yılındaki dış politika

çalışmalarında kendi tecrübelerin aktarmıştır. Dönemin Dışişleri Bakanı olarak dünyanın farklı bölgelerde Bangladeş'i temsil eden Huq, küçük toprak sahibi Bangladeş'in dış politika zorluklarını açıkladığı gibi, aktif dış politika çalışmaları sonucunda dünya ülkeleriyle Bangladeş'in ilişkilerinin ne kadar güçlü olabileceğini ve Bangladeş'in siyasi konumunu nasıl güçlendirmenin mümkün olduğunu anlatmıştır. Bu çalışmanın verileri doğrultusunda eleştirel jeopolitik düşünürlerinin ortaya koyduğu yöntem açısından Bangladeş'in önemini anlamak ve geleceğe yönelik dış politikanın yol haritasını çizmek mümkün olacaktır.

Dilara Choudhury'nin (2010) yazdığı 'Concept of National Security and its Management in Bangladesh' başlıklı kitap bölümü, Bangladeş'in güvenliği ile ilgili tehditler ve izlemesi gereken politikalar hakkında önemli analizler yapmıştır. Özellikle Bangladeş'in ulusal güvenliği için tehdit oluşturan unsurlara değinen yazar iklim değişikliği ve bölgedeki uyuşturucu şebekeleri hakkında önemli bilgiler paylaşmıştır. Ayrıca, Bangladeş'in jeo-stratejik konumu ve önemi ve buna karşı dış riskleri anlatarak, gereken önlemleri ve politikalarını açıklamıştır.

Golam Mohammad'in (2010) editörlüğünde yayınlanan 'National Security of Bangladesh: 2009' başlıklı kitap Bangladeş'in mevcut dış politika üzerinde değerlendirme yaparak ve dış politikayı etkileyen faktörleri analiz ederek geleceğe yönelik dış politika önerilerini sunmuştur. Kitapta ekonomik kalkınma, deniz sınırı sorunu, iklim değişikliği gibi konulardaki dış politika zorlukları ve bunun çözümüne bölge ve uluslararası alanında izlenmesi gereken politikalara yer verilmiştir. Ayrıca, Bangladeş'in dış gelirinin önemli kaynağı olan 'göçmen işçi' ile ilgili sorunlar ve çözüm önerileri de bu çalışmada önemli yer almıştır.

Moudud Ahmed (2005), 'South Asia Crisis of Development: The Case of Bangladesh' başlıklı çalışmasında Güney Asya ülkelerin kalkınma ve gelişmesindeki sorunlarını değerlendirmiştir. Özellikle bölgenin en büyük ülkesi Hindistan ile komşu ülkelerin çözülmeyen meselelerin bölgenin en büyük sorunu olarak tespit etmiştir. Yazar, Güney Asya'da Bangladeş'in özgün rolünü analiz etmesinin yanı sıra Hindistan ile yapılan önemli anlaşmaları ve sorunlarını da değerlendirmiştir.

Simon Dalby (1991), yazdığı 'Critical Geopolitics; Discourse, Difference, and Dissent' başlıklı makalesinde uluslararası ilişkiler analizinde 'coğrafi' bazlı 'klasik jeopolitik' teorisinin kritiğini yaparak 'jeopolitik' hakkındaki kendi görüşlerini ortaya koymuştur. 1970-80'lı yıllarında uluslararası siyasette ortaya çıkan krizler ve bunların analizinde mevcut teorilerini eleştiren analizlerin çoğalması dönemde Dolby'nın yazdığı bu makale daha sonra 'Eleştirel Jeopolitik' kavramının bir 'kavram' olarak ortaya çıkmasına önemli katkı sağlamıştır.

Gearóid Ó Tuathail (1999), yılında yazdığı 'Understanding Critical Geopolitics: Geopolitics and Risk Security' adlı kitap bölümünde 'eleştirel jeopolitik' kavramının tanımını ve özelliklerinin

açıklamıştır. Bu kavramının ortaya çıkışında önemli katkısı olan Tuathail, bu araştırmasında klasik teorisyenlerin dünya siyasi haritasını değerlendirme şeklini eleştirerek 'eleştirel jeopolitiğinin daha çok siyasi ve ilgili kurumların politikasını değerlendiren bir kavram' olduğunu vurgulamıştır. Tuathail eleştirel jeopolitiği çok kapsamlı ve daha karmaşık problemli bir kavram oluğunu savunmuştur. Yazara göre 'coğrafyanın tek bir anlam değil, çok farklı anlam vardır'. Yazar bu makalede eleştirel jeopolitiği 'formal', 'practical' 'popular' ve 'structural' olarak ayırmıştır.

Merje Kuus (2010), yılında yazdığı 'Critical Geopolitics' makalesinde eleştirel jeopolitik kavramının sürecini analiz etmiştir. Yazara göre, 'eleştirel jeopolitiğin amacı, siyasi aktörlerin uluslararası siyaseti nasıl mekansallaştırdığını ve onu belirli yer türleriyle karakterize edilen bir 'dünya' olarak nasıl temsil ettiğini açıklamaktır'. Yazar, eleştirel jeopolitik kavramının gelişmesinde yer alan araştırmacılarının savunduğu gibi bu kavramın coğrafyanın uluslararası siyasetteki önemini değil; bir ülkenin iktidarının dış politika çalışmalarını analiz ettiğini ve bu çalışmaları sonucunda farklı bölge ve dünya kuruluşlarında kazandığı önemini araştırdığını savunmaktadır.

Dijk, Teun A. van (1997), 'Politik Söylem Analizi Nedir?' çalışmasında 'Siyasal Söylem Analizi Nedir?' sorusuna verilen bazı yanıtları araştırmıştır. Yazara göre, 'siyasi söylem' analizinde hangi söylemin siyasi ve hangisinin siyasi olmadığını belirlememiz gerekir'. Yazar, politik söylem kavramının hem siyasi söylemle ilgili olduğunu hem de kritik bir girişim olduğunu savunmaktadır.

Pravakar Sahoo (2013), 'Economic Relations with Bangladesh: China's Ascent and India's Decline' başlıklı makalesinde Hindistan ve Bangladeş arasındaki ekonomik ilişkilerin azalması ve Çin ile Bangladeş'in ekonomik ilişkilerinin artırması ile ilgi önemli bir analizler yapmıştır. Araştırmacı, Hindistan'ın Bangladeş ile ticaretin yavaşlaması ve değişiminin önemli bir sebebi olarak tespit etmiştir. Ayrıca, Çin'in Bangladeş'teki artan varlığına katkıda bulunan çeşitli faktörleri de incelemiştir. Yazara göre, 'Hindistan, birçok önemli sektörde Çin'e karşı açıkça kaybetmiştir'. Bu çalışma, son gelişmeleri gözden geçirip değerlendirirken, Hindistan'ın Bangladeş'teki azalan ekonomik etkisine karşı koymak için bir strateji de sunmuştur.

Chowdhury (2013), 'Asymmetry in Indo-Bangladesh Relations' çalışmasında Bangladeş ve Hindistan arasında problem yaratan son konuları ve iki komşu arasındaki ilişkilerde olası işbirliği ve gelişme alanlarını incelemiştir. Yazar, Hindistan ve Bangladeş arasındaki karmaşık karşılıklı bağımlılık ilişkisinin her iki ülke için birçok yönden faydalı olacağını savunmuştur.

Kashem ve Islam (2016), 'Narendra Modi's Bangladesh Policy and India–Bangladesh Relations: Challenges and Possible' başlıklı makalesinde Hindistan başbakanı Narendra Modi'nin Bangladeş politikasını ve Avami Ligi iktidar sürecinde Hindistan-Bangladeş ilişkilerini araştırmıştır. Araştırmacı, Bharatiya Janata Partisi (BJP) ve Avami Ligi'nin iktidardayken Hindistan ve

Bangladeş'in sıcak ilişkilere sahip olmadıklarını ve su meselesinin ve iç siyasetin dinamiklerinin Hindistan-Bangladeş ilişkilerinin güçlenmesinde büyük zorluklar olarak tespit etmiştir.

Foysal (2014) tarihten bugüne Çin ile Bangladeş'in ilişkilerini incelemiştir. Özellikle bağımsızlık savaşı sırasında Bangladeş'in karşı çıkması, sonraki dönemlerde iki ülkenin yaklaşımı ve son dönemde sıcak ilişkilerini kısaca bahsetmiştir.

Wolf (2014) çalışmasında Çin'in stratejik çıkarları ve Bangladeş'teki etkilerini incelemiştir. Bu bağlamda Pekin'in genel olarak alt kıta ve özellikle Bangladeş'e yaklaşımı çoğunlukla ekonomik ve diplomatik olduğunu vurgulamıştır.

İslam, Hossan ve Matin (2015) çalışmasında Bangladeş, Çin, Hindistan ve Myanmar Ekonomik Koridor (BCIM-EC) ve ekonomik etkileri değerlendirmiştir. Çalışmada bu forumun Asya'daki sosyo-ekonomik kalkınmanın sağlanmasına katkıda bulunmanın yanı sıra BCIM ekonomilerinin GSYH'leri dünya GSYH'sine kıyaslamıştır.

Shailo (2013) yaptığı araştırmasında kritik jeopolitik ve Güney Asya'da güvenliği hakkında bahsetmiştir. Çalışma, Güney Asya bölgesinin özellikle Bangladeş, Hindistan ve Pakistan bağlamında jeopolitiği ve güvenliği hakkında bahsetmiştir.

Rahman, Rahman ve Shadat (2007) yılında BCIM Ekonomik İşbirliğinin beklentileri ve zorlukları üzerinde yaptığı çalışmada hızla büyüyen iki ekonomi Hindistan ve Çin'i ve gelişmekte olan iki ekonomi Bangladeş ve Myanmar ile oluşan alt-bölgesel işbirliği çerçevesinde ticareti ve yatırımları genişletme potansiyelini araştırılmıştır.

Uddin ve Bhuiyan (2011) yılında Çin-Bangladeş ilişkilerin bir değerlendirme çalışması yapmıştır. Bu çalışma mevcut Çin-Bangladeş ikili ilişkilerinden bahsetmesinin yanı sıra gelecekteki iş birliği için potansiyel alanları ve ayrıca ilişkilerin Hint algılarını ortaya koymaya çalışmıştır. 7

Chen, Banerjee, Toor ve Downie (2014) yılında Çin ve Hindistan arasında çekişme ve işbirliği konu üzerinde yaptığı çalışmada Güney Asya ekonomisinde Çin ve Hindistan'ın rekabetleri ve çıkarları araştırmıştır. Aynı zamanda, Çin-Hindistan ilişkisinin Güney Asya ve komşu Güneydoğu Asya'daki küçük ülkeler üzerindeki etkilerini açıklamıştır.

Haider (1991) Bangladeş-Çin ilişkileri yaptığı araştırmada iki ülke arasındaki ilişkilerinin tarihi arka planından bahsetmesinin yanı sıra 90'lı yıllardaki ilişkileri detaylı bir şekilde açıklamıştır.

Aneja (2006) yılında Çin-Bangladeş ilişkilerini yeni bir stratejik ortaklık başlığı altında analiz etmiştir. Araştırmacıya göre Çin, Bangladeş'e güvenilir bir ortak olarak ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda Güney Asya'da stratejik bir dayanak kazanmaya ve Bangladeş'in doğal kaynaklarından istifade etmeye çalışarak ekonomik, askeri ve diplomatik destekleri genişletmektedir. Çalışmada Çin-Bangladeş ilişkilerindeki son gelişmelerini bahsetmesinin yanı sıra Hindistan için muhtemel etkilerini de gözden geçirilmiştir.

Bhattacharjee (2014) yılında Çin-Bangladeş ilişkileri üzerinde yaptığı çalışmada iki ülke arasındaki ilişkileri "yakın arkadaşı" ve "güvenilir bir müttefik" olarak açıklanmıştır. Öte yandan araştırmacı Bangladeş ile Hindistan arasındaki ilişkileri geri planda olduğunu vurgulamıştır.

Khan (2007) Asya Pasifikteki Güç Politikası: Çin Modernleşmesi Örneği çalışmasında Çin milliyetçiliği, Asya Pasifikteki güvenliği ve stratejik önemi, gelişmekte olan Çin ekonomisi ve etkisi, Çin'in askeri gücü hakkında detaylı olarak bahsetmiştir.

Saich (2004) yılında yaptığı Çin'in yönetişimi ve politikası konulu çalışmada Çin'in dış politikası, bölgesindeki rolü, 21. yüzyılda Çin'in karşılaşacağı sorunlardan bahsetmiştir.

Choudhury (1992) yılında yaptığı araştırmada Bangladeş ve Çin arasındaki ilişkiler üzerinde önemli vurgular yapmıştır. İki ülke arasındaki ilişkilerin tarihi arka planı ve ilişkilerin önemli konulardan bahsetmiştir.

Bangladeş'in Jeopolitik ve Jeo-stratejik Konumu

Bangladeş'teki Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler araştırmacı ve düşünürleri Bangladeş'in 'jeopolitik konumu' ve 'jeopolitik önemi" konularının analizinde klasik jeopolitik teorisyenlerini takip etmiştir. Genel olarak çalışmalarında 'coğrafi konumu', 'iklim', 'doğal zenginlikler' ve 'demografi' gibi konuları ele alınarak Bangladeş'in siyasi gücünü veya jeopolitik önemi ve konumu veya stratejik konumlarını açıklanmıştır. Harun ur Rashid (2015b: 65) bir ülkenin uluslararası alanında konumunun belirlemesinde o ülkenin coğrafi konumu, fizik çevresi, nüfusu ve ekonomik kaynakları ilk sırada yer aldığını vurgulamıştır.

> Jeopolitik teorisinin savunucuları, gücün (bir ülkenin) coğrafi konumundan kaynaklandığını ve bir ülkenin bulunduğu konumun büyük bir siyasi önem kazandırdığını savunuyorlar. Konum, yüzölçümü ve nüfusun dış ilişkileri nasıl etkileyebileceğini incelemekte fayda vardır. Doğal engeller bir ülkeye avantaj ve dezavantaj sağlar. Örneğin, erişilemeyen Himalaya dağları Bangladeş ve Çin'i birbirinden ayırır, ancak ulusal sınırları arasındaki uzaklık sadece 100 kilometredir. Bangladeş'in sadece iki komşusu vardır (Hindistan ve Myanmar) ve beş komşusu olan bir ülkeye (Afganistan) pek çok yönden nispeten avantajlı durumundadır (Rashid, 2015b: 65).

Şekil 1: Bangladeş'in Coğrafi Konumu

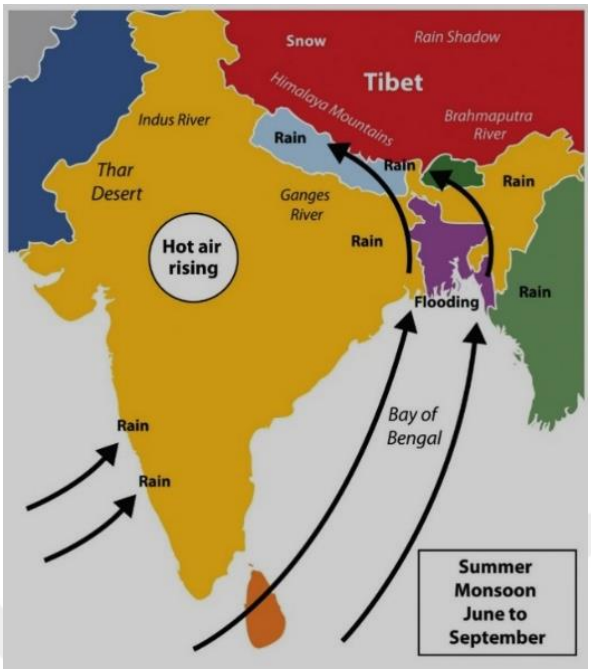

Kaynak: Saylordotorg.github.io, t.y.

Bangladeşli düşünürler klasik jeopolitiğe dayanarak Bangladeş'in jeopolitik gücünüm iyi ve zayıf yönlerini ortaya koymuştur. Kalabalık nüfusu, ırkın homojenliği, dinler arası uyum, ortak dili, verimli toprak, doğal gaz, deniz sahası, ekilebilir arazilerin mevcudiyeti, çalışkan nüfus, nehir ve ırmak gibi su kaynaklarının çokluğu, muson yağmuru Bangladeş'in ulusal gücünü artırmıştır. Ayrıca, Bangladeş'in doğu sınırın ötesinde kalan Hindistan'ın 7 vilâyetine Hindistan'ın merkez bölgelerinden ulaşımın kolaylığı için Bangladeş'ten koridorun ihtiyacı Bangladeş'in stratejik önemine oldukça artırmıştır. Güney taraftan Bengal Körfezi Bangladeş için büyük avantaj da sağlamaktadır. Güney Asya ile Güney Doğu Asya arasında köprü olma potansiyeli ve özellikle Çin ile bağlantı kurabilme fırsatı Bangladeş'in jeopolitik konumunun avantajlı yönleridir.

Bangladeşli düşünürler küçük yüzölçümü, çok fazla vasıfsız işçi, maden kaynaklarının eksikliği, milli servet dağılımında eşitsizliği, sel ve kasırga doğal felaket Bangladeş'in ulusal gücünün zayıf yönleri olarak belirtmiştir. Ayrıca, küresel ısınmanın en etkin olduğu toprağı olması Bangladeş'in dış politikasını çok fazla etkilemektedir. Bunlarla birlikte, Myanmar, Hindistan ve Güney Asyalı yer altı grupların uyuşturucu koridor olarak Bangladeş'i kullanması önemli zayıflıklardandır (Choudhury, 2010: 98–99). Hindistan tarafından çevrelenmiş durumu Bangladeş için önemli bir zayıf noktasıdır. Bir diğer önemli husus ise ortak nehirlerin suyunun Hindistan ile paylaşılması konusudur. Bir nehir kıyısı ülkesi olarak Bangladeş ortak nehirlerin suyunun doğal hakkına sahiptir. Ancak, sorunun Hindistan ile çözülmemesi şimdi Bangladeş'in ulusal güvenliği için ciddi bir tehdit haline gelmiştir.

Dilara Choudhury'e göre (2010: 99) 'Bangladeş'in jeo-stratejik konumunun zayıflıkların dışında da Hindistan egemen jeopolitik gerçeklikleri bağlamında bölgesel ve daha geniş alanındaki politikalarda önemi azdır. Çünkü jeo-stratejik olarak Hindistan ile çevrilidir ve Bengal Körfezi'nden geçen çıkışı da Yeni Delhi'ye büyük oranda bağımlıdır. Bu nedenle, bu "coğrafya tiranlığı", Bangladeş'in ulusal güvenliğine zarar verme potansiyeline sahiptir'. Ayrıca, Bangladeş'e yönelik Hindistan'ın politikaları doğrudan Bangladeş'in bağımsızlığını ve egemenliğini çeşitli biçimlerde etkilemektedir.

Öte yandan Myanmar'ın Rakhaine bölgesinde yaklaşık 60 yıldır Myanmar hükümeti tarafından Rohingyalara yapılan baskılar nedeniyle Bangladeş'e sığınan yaklaşık 1 milyon mülteci iki ülke arasındaki ilişkilerini 1978 yılından beri etkilemektedir. Myanmar hükümeti yüz yıllardır Arakan olarak bilinen Rakhaine bölgesinde yaşamakta olan Rohingyaları yasadışı Bangladeşli göçmen iddiasıyla vatandaşlıktan çıkarmış her türlü haklardan uzaklaştırmıştır. O yüzden Myanmar güvenlik güçleri tarafından yapılan katliam ve baskılarının sonucu olarak Bangladeş'e sürekli bir göçmen dalgası vardır. Dolaysıyla, Myanmar ile de Bangladeş'in ilişkileri daima olumsuz şekilde devam etmektedir.

Eleştirel Jeopolitik Kavramı

Yirminci yüzyılın büyük çoğunluğuna devletçi, Avrupa merkezli, güç dengesi anlayışı temelinde kurulan klasik jeopolitik Dünya siyaseti analizinde hâkim olmuştur. Avrupa milliyetçiliğini ve emperyalizmini temel alarak ortaya çıkan klasik jeopolitik, baştan beri Avrupa devletlerinin rekabetçi hedefleriyle yakından bağlantılı olmuştur. Örneğin, Friedrich Ratzel'in "yaşam alanı" düşünceleri, Almanya'nın Avrupa siyasetindeki konumu konusundaki yaygın endişesinden kaynaklanmıştır. Öte yandan Halford Mackinder'in "heartland" veya "kalp bölgesi" teorisi İngiltere'deki benzer kaygıları yansıtmıştır (Tuathail, 1996). Klasik jeopolitik devletlerin ve ulusların doğal olarak yeni bölge ve kaynakları için rekabete ve savaşa sürüklemiştir.

1950-1970'lerin sonlarında, Amerika Birleşik Devletleri; Avrupa ve diğer güçlerin etkisi altın farklı kıtalardaki sömürgecilikten kurtulma ve küresel bir ekonomiye geçiş ve dünya çapında farklı değişimler yaşanmaya başlamıştır (Agnew, 2013). Özellikle Vietnam Savaşı ve Soğuk Savaşın etkisiyle dış politika analizinde fikir birliğinin kaybedildiği, siyasi ve ekonomik düşünce alanında eleştirel düşüncenin ortaya çıkışı görülmüştür. 1980'lerin başlarında ise disiplin, coğrafyasında ve bir ölçüde de uluslararası ilişkiler analizi, siyaset bilimi ve sosyoloji gibi ilişkili alanlarda uluslararası siyasete ilişkin çeşitli radikal perspektifler moda olmuştur. Bu süreçte klasik jeopolitiğin olumsuz yönlerini daha fazla araştırılmaya başlanmıştır ve eleştirileri artmış ve yeni analizler yayınlanmaya başlamıştır. Dönemin uluslararası ilişkiler uzmanları da dünya siyasetinin analizinde coğrafi nitelikleri konusunda fazlasıyla önemsememeye başlatmıştır. Böylece nesnelce modellerin dünyaya

eski tarz izdüşümünden ziyade, dünyanın algılarını ve dünyanın nasıl çalıştığına dair söylemler analizin ana odağı olarak gören perspektiflere bir açılım sağlamıştır.

Eleştirel jeopolitik literatüründeki en önemli etki Foucault'un bahsettiği 'söylemdeki iktidar/bilgi bağını keşfetme' olmuştur (Agnew, 2013: 23). Tuathail, Dalby, Dodds gibi birçok eleştirel jeopolitik yazar Foucault'nun Herodote editörleriyle 1976'da kaydedilen yorumlarına atıfta bulunmuştur, "Söylemlerin oluşumu ve bilginin soyağacı, bilinç türleri, algılama biçimleri ve ideoloji biçimleri açısından değil, taktikler ve iktidar stratejileri açısından incelenmelidir. Uygulamalar, dağıtımlar, sınırlar, bölgelerin kontrolü ve alanların organizasyonu yoluyla uygulanan taktikler ve stratejiler, yöntemlerinizle bağlantı kurabileceği bir tür jeopolitiği oluşturabilir ... Kaygılarımın temelinde coğrafya yatmalıdır" şeklinde ifade etmiştir (Dodds ve Sidaway, 1994: 516). Foucault'nun, şecere ve bilgi arkeolojisinin inşasına duyarlılığı ve değişen öznellikler, izleyiciler, güçler ve siyasetle ilgili sorular, jeopolitik hakkında eleştirel düşünmek ve yazmak için yapılan hamlelerde gündeme getirilmiştir.

Foucault'nun kavramlarından etkilenen Said'in 'Oryantalizm' eleştirel jeopolitik kavramının ortaya çıkışını kolaylaştırmıştır. Said'in eseri mevcut eleştirel jeopolitik literatürleri daha fazla etkileyen eserlerdendir (Dodds ve Sidaway, 1994: 517). Çünkü Said'in Doğu'nun bir dizi 'hayali coğrafyasının' yaratılışını ve evrimini çizelgeleme girişimleri geniş bir ilgi görmüştür. Said'in 'jeopolitik farkındalığın estetik, bilimsel, ekonomik, sosyolojik, tarihi ve felsefi metinlere dağılımı' zengin bir şekilde fikir verici olmuştur ve eleştirel bir jeopolitik üzerinden düşünmeye teşvik etmiştir (Dodds ve Sidaway, 1994: 516-517). Said'in çalışması siyasi siyasi liderlerin dış işleri tarif etmek için kullandıkları temsili pratiklerin önemini ortaya koyarak eleştirel jeopolitik düşüncelerine bir çerçeve sağlamıştır. Çünkü eleştirel jeopolitik teorisyeni olarak bilinen Dalby ve Tuathail'in çalışmalarına bakıldığında Amerikan dış politika yetkililerin 'Soğuk Savaşı' ve 'Yeni Dünya Düzeni'ni nasıl tasvir ettiklerinin analizlerini görmekteyiz. ABD'nin siyasi ve dış politikacılar Soğuk Savaş'ın jeopolitiğini bir 'blok', 'çevreleme' gibi anlatımıyla inşa etmişlerdir.

Bu süreçte Immanuel Wallerstein'ın 'Dünya Sistemi Teorisi' kritik jeopolitiğin sonraki gelişimini hızlandırdığını söylenebilir. Çünkü, dünya siyasetinin içinde yer alması gereken bir dünya ekonomisinin büyümesini vurgularken, dünya sistemi perspektifi, anarşik bir dünya düzenini varsaymanın ve geleneksel jeopolitik düşünceyi yeniden canlandırma çabası olarak algılanmıştır. Bu teori dünyayı çekirdek ülkelere, yarı çevre ülkelere ve çevre ülkelere ayıran bölgeler arası ve ulus ötesi iş bölümüne odaklanmıştır (Agnew, 2013). Buna göre 'çekirdek ülkeler daha yüksek beceriye, sermaye yoğun üretime odaklanır ve dünyanın geri kalanı düşük becerili, emek yoğun üretim ve hammaddelerin çıkarılmasına odaklanır ve bu, çekirdek ülkelerin hakimiyetini sürekli olarak güçlendirir'. Immanuel'in bu düşüncesi de eleştirilerle karşı karşıya kalmıştır.

Klasik jeopolitiği eleştirerek jeopolitik yazıların bir araştırmasında Parker (1985), Batı Jeopolitik Düşüncesini yeniden tanımlamanın gerek olduğunu öne sürmüş ve çünkü batıdaki 'düşünce' içinde, jeopolitik genellikle çelişkili görünmüştür.

Böylece klasik jeopolitiğin anlamı ve kullanımdaki çelişkiler ve bu sebeple ortaya çıkan olumsuz etkilere eleştirerek 1980'li yıllarda uluslararası ilişkilerin analizinde 'eleştirel jeopolitik' olarak bilinen bir yaklaşım ortaya çıkmıştır. Eleştirel jeopolitik, geleneksel 'politik' ve 'coğrafya' anlayışlarını sorgulayan yeni siyasi coğrafya biçimlerini ortaya koymuştur. Onların bahsettikleri jeopolitik sınırlara, devlet gücüne ve çevre koşullarına dayalı geleneksel araştırma gündemlerinden önemli ölçüde uzaklaşmaktadır. Bununla birlikte, bu yeni jeopolitik çalışmaların çoğu farklı alanlardan olmasına rağmen, ağırlıklı olarak sömürgecilik sonrası araştırma yöntemleriyle oluşturulmuştur.

Dalby, Ó Tuathail gibi isimler jeopolitiğin analizinde çeşitli akademik eleştiriler ve analizler yayınlayarak 'eleştirel jeopolitik' yaklaşımın önderliğini yapmıştır. Bu araştırmacılar ve konu ile ilgilenen diğer analistler jeopolitiğin toplumsal, kültürel ve siyasal bir söylem olduğunu savunmaktadır. Genel anlamda, eleştirel jeopolitik yazarlar siyasi adamlar ve dış politika elitlerinin uluslararası politikayı nasıl 'mekânsal hale getirdiklerini' ortaya çıkarmaya çalıştılar. Mesela Dalby'ye göre (1990: 173), "Jeopolitik mekânsal, politik ve kültürel sınırlar inşa etmenin ideolojik süreciyle ilgilidir". Dalby coğrafi anlayış biçimlerinin siyasi işleyişini incelemenin önemini öne sürmekte ve coğrafyaların siyasi etkiye sahip ve siyasi gerçekliğin özellikleri olduğun savunmaktadır (Dalby, 1991: 274). Eleştirel siyasi coğrafyalar inşa etmek, dikkatimizi önceden verilmiş, sağduyu alanları içinde siyasetin coğrafyasına ilişkin bir çalışmayla sınırlamamamız gerektiğini, ancak siyasetin coğrafi belirtiminin siyasetini araştırmamız gerektiğini savunmaktır. Dalby'ye göre "eleştirel jeopolitiğin inşası için önceden verilmiş, varsayılmış, sağduyu alanları içinde siyasetin coğrafyasına ilişkin bir incelemeye dikkatimizi sınırlamamalıyız, siyasetin coğrafi belirtiminin siyasetini araştırmalıyız". Dalby'nin bahsettiği eleştirel jeopolitik coğrafi varsayımları ortaya çıkarmanın çeşitli yollarını kapsamakta, 'buranın ve oranın', 'içeride ve dışarıda', 'onların ve bizlerin', devletlerin, blokların, bölgelerin veya diğer coğrafi özelliklerin kartografik hayal gücünün nasıl olduğunu da kapsamaktadır. Dalby'nin bu görüşleri eleştirel jeopolitiğin kavramlaşmasında önemli katkı sağlamıştır.

Eleştirel yaklaşım bir ülkenin coğrafi konumu ve bu konumu dolaysıyla uluslararası ilişkilerde o ülkenin önemini değil, bir ülkenin uluslararası alanında oynadığı rol ve izlediği politika dolaysıyla kazandığı önemini araştırmaktadır. Bu teori bir ülkenin coğrafyası ve sınırını önemsemiyor değil ancak bunlarla kurulan devletin, kurumların diğer ülke ve bölgelerle yapılan politika, iş birlik çalışmaları ve şekillerine dayanmaktadır. Eleştirel jeopolitik teorisyenlere göre, bir ülkenin kimliği

ile dış politikası belirlenmez ancak dış politika çalışmalarıyla bir ülkenin kimliği anlaşılır-belirlenir (Kuus, 2010: 6).

Eleştirel jeopolitik teorisinin teorisyenlerden öne gelen Tuathail (1999: 109) eleştirel jeopolitik teorisyenlerin küreselleşmenin dinamikleri, bilgilendirme teknolojilerin yaygınlık, kararsızlık, çokluk, eşzamanlılık, karamsarlık, belirsizlik, biçimsizlik ve sınırsızlığını dikkate almak gerektiğini savunmaktadır. Tuathail'e göre (1999: 108) eleştirel jeopolitik 'klasik jeopolitiğin kendi kültürel ve politik varsayımlarını yansıtırken bu varsayımları gizleyerek 'dünya siyasi haritasını okuduğu' yüzeysel ve çıkarcı yollarını eleştirir'. Tuathail jeopolitiğinin çok anlamlı olduğunu vurgulamaktadır (Tuathail, 1999: 108–9):

> Kritik jeopolitik klasik jeopolitiğinin……kendi kültürel ve politik varsayımlarını yansıtarak 'dünya siyasi haritasını' okuduğu yüzeysel ve kendi kendine ilgilenen yöntemleri eleştiriyor. Bir yaklaşım olarak, kritik jeopolitik "jeopolitik" kavramın klasik anlayışında kabul edildiğinden daha fazla geniş ve daha karmaşık bir sorun olduğunu savunur.

Tuathail (1999: 9) coğrafyaya 'kaçınılmaz olarak sosyal ve politik bir coğrafi-grafik' ve bir 'dünya yazısı olarak adlandırmıştır. Aynı zamanda coğrafyaya 'dünya hakkındaki anlamların kültürel ve politik bir yazımı' ve benzer şekilde jeopolitik, 'devletlerin coğrafi anlamlarının ve politikalarının bir yazımı' olduğunu öne sürmektedir.

Tuathail eleştirel jeopolitiğin dört faklı jeopolitik türü olduğunu ileri sürmektedir. Fromel Jeopolitik, Pratik Jeopolitik, Popüler Jeopolitik ve Yapısal Jeopolitik. *Formel jeopolitik* 'jeopolitik gelenek' ve 'jeopolitik düşünce'. Bir ülkenin bilim insanları, akademisyenler ve düşünce kuruluşlar tarafından jeopolitik düşünceyi siyasi ve kültüre bağlamında şekillendirilmesidir. Örneğin: MacKinder veya Ratzel'in jeopolitik teorileri ve emperyalist bağlamı. Eleştirel jeopolitik, 'jeopolitik geleneğin' yapılarını sorunsallaştırırken, bu geleneğin entelektüellerini, kurumlarını ve metinlerini ve tarihlerini önemser. Tuathail'ye göre (1999: 11) 'eleştirel jeopolitik, jeopolitik figürleri bağlamsallaştırmaya ve yazılarında kullandıkları metinsel stratejileri çözmeye çalışır'. Başka bir deyişle 'eleştirel jeopolitik, belirli jeopolitik üstatların sözde 'zamansız iç görülerine' dair herhangi bir gaflet kutlamasına karşı çıkarken, 'jeopolitik düşüncenin' coğrafyasını ve jeopolitiğini kurtarmaya çalışmaktadır'. Tuathail'in formal jeopolitik akıl yürütme, kavramsallaştırma ve dünyayı temsil etme açısından coğrafi karşıtıdır. Aynı zamanda, dünya devletlerinin özelliğine ve çeşitliliğine ve devlet merkezli akıl yürütmeyi aşan küresel süreçlere ve zorluklara duyarlı olması gereken bir dış politika inşa etmeye çalışan bir metottur.

Pratik Jeopolitik ise hükümet temsilcileri ve dış politika bürokratları tarafından konulan ve resmi dış siyasetlerinde ifadesini bulan günlük jeopolitik muhakeme biçimlerdir (Yeşiltaş, 2016: 359–60). Pratik jeopolitik ortak coğrafi anlayışların ve algıların dış politika kavramsallaştırmasını ve karar vermeyi nasıl etkilediğini ele almaktadır. Burada dış politika yetkililer dünyayı mekânsal olarak anlamaya çalıştıklarında pratik ve pragmatik jeopolitik akıl yürütmeyi kullanırlar; onlar belirli

soruları çerçevelemek için miras alınan coğrafi bilgi biçimlerini örtük olarak kullanırlar Tuathail (1999). Bu durumlarda eğitim kurumlarında, bireylerin belirli 'ulusal' kimliklere ve coğrafi ve tarihsel bilinçlere sosyalleştirilmesinin bir parçası olarak öğrendiği bilgiler çok ekti etmektedir. Örneğin, "Balkanlar" coğrafi kavramı ABD dış politika yapıcılarının Bosna Savaşı'na nasıl yaklaştığını, kavramsallaştırdığını ve yanıt verdiğini ortaya koymuştur.

Popüler jeopolitik medyayı şekillendiren popüler kültürün yarattığı ve tartıştığı coğrafi politikaları ifade etmektedir. Popüler jeopolitik kendi sınırlarının ötesindeki yer ve halkların bazı ulusal ve ulus ötesi anlayışların sosyal inşasını ve sürekliliğini ele almaktadır. Örneğin, Bosna savaşını görüntülerinin Batı'daki oturma odalarına yansıtılmasında kitle iletişim araçlarının rolü. Eleştirel jeopolitik, küresel medya ağları ve teknolojilerinin küresel bilgi çağındaki yerlerin stratejik değerini nasıl dönüştürdüğünün de farkındadır Tuathail (1999: 116-117). Mesela: televizyon ağları ve medya kuruluşları ve sosyal medya tarafından herhangi bir böle veya ülkeye yönelik veya bir olaya yönelik sürekli paylaşımı; gündeme tutması görünüşte marjinal jeopolitik konumlar bile bir süre sonra sembolik olarak stratejik hale gelebilir.

Yapısal jeopolitik ise uluslararası alanında ülkelerin dış politika süreçleri, eğilimleri ve koşulları okumaktır. Küreselleşme, bilgilini kolaylaşma ve risk toplumu koşullarının jeopolitik uygulamaları nasıl dönüştürdüğü ile ilgilidir (Tuathail, 1999: 110–11). Soğuk Savaş'ın sona ermesinden önce bile, uluslararası sistemde dünya politikasının mekânsallığını ve geçiciliğini dönüştüren bazı köklü değişiklikler yaşanmıştır. Küreselleşme, imalat ve hizmet sektörünün bilgi teknolojileriyle dönüşümü, sanal yapılı ortamların oluşturulması, küresel telekomünikasyon sistemlerinin gelişimi ve medya doygunluğunun ve aşırı bilgi yüklemesinin kültürel deneyimi dünya siyasetinin mekânsallığını ve geçiciliğini dönüştürmüştür. Kodların, akışların ve ağların bir bilgi alanının, şehirlerin, devletlerin, ekonomilerin ve dev teknolojileriyle donatılmış bürokrasilerin (Tuathail, 1999: 116–117) bir dünyada jeopolitik anlayışı çok değişmiştir. O yüzden, eleştirel jeopolitik analizinde bu tür konularında dikkat etmesi çok önem araz etmektedir.

Dolaysıyla, eleştirel jeopolitik uluslararası ilişkilerde ülkelerin rollerinin analizinde iktidar, siyasi ve toplumsal kültürü, bilgi oluşumları, kurumların etkileri gibi çeşitli açılardan değerlendirmeye yönelik yeni bir kavram olarak kullanılmaktadır.

'Eleştirel Jeopolitik' Bağlamında Bangladeş'in Jeopolitik Konumunun Belirlenmesi

Klasik jeopolitik çerçevesinde Bangladeşli düşünürleri Bangladeş'in jeopolitik konumun çok zayıf olduğunu ve özellikle büyük Hindistan tarafından 'kilitli' olduğunu ileri sürmüştür. Aynı zamanda Bengal Körfezinde Çin'in erişim imkânı ve Hindistan'ın 7 eyaletinin Bangladeş sınırının ötesinde yer alması Bangladeş'i büyük avantajlar sağladığı da çok önemsenmiştir. Klasik jeopolitik kapsamında coğrafi konumundan dolayı Bangladeş'in bazı zorluklar yaşaması bir gerçek olduğu gibi

stratejik öneminin arttığı da görülmektedir. Ancak 'eleştirel jeopolitik' çerçevesinden bakıldığında Bangladeş'in jeopolitik konumun daha farklı özellikler ve avantajlar da ortaya çıkmaktadır. Çünkü değişen uluslararası siyasetinde küçük toprak sahibi, askeri ve siyasi güç bakımından küçük olan ülkeler de artık farklı kuruluşlara yer alarak kendilerini gösterme ve etkileyici rol oynamaya imkân bulmaktadırlar. Bunlarla birlikte farklı kuruluşlarda bulunan ülkeler kendi çıkarları konusunda aktif olarak imkânları elde edebilmektedirler (Kabir, 2005: 22).

Kuruluş döneminde küçük bir toprak sahibi olan Bangladeş büyük komşusu olan Hindistan ile ikili meselelerinde etkileyici olamayacağı anlamıştır. O yüzden coğrafi zorluklarını aşmak, ekonomik çıkarlarını elde edinmek ve kendi güvenliğini korumak amacıyla bağımsızlığın hemen ardından uluslararası ortamlarda ortak çalışmalar ve iş birliğini savunmaktadır. Barışçıl politikası izleyen Bangladeş, bağımsızlık döneminden bu yana bölgesel ve dünya kuruluşlarında aktif rol oynayarak kendi konumunu belli etmeye çalışmaktadır. Bölgesel ve uluslararası alanında Bangladeş hükümeti, dış politika birimleri ve sivil toplum kurum ve kuruluşların rolü Bangladeş'in konumunu çok ileri taşımıştır (Kabir, 2005: 58).

Bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Bangladeş'in en büyük ve en eski siyasi partisi olan Avami Ligi hakkında bilgiler verilmiştir ve bu partinin dış politika ilkelerini analiz edilmiştir. Pakistan kurulduğunda Müslüman Ligi'nin siyasi çalışmalarını eleştirecek en büyük partisi olarak 1949 yılında kurulan Avami Ligi'nin Doğu Pakistan halkına nasıl etkilediğini ve Bengal bölesinin siyasi ve ekonomik haklarının savunması için nasıl mücadele ettiğini bahsedilmiştir. Ayrıca, 'devlet dili' hareketi, seçim ve anayasa mücadelesi ve Bengal'in özerklik hareketinin organize edilmesinde Avami Ligi'nin rolü ve bu süreçte Şeyh Mujibur Rahman'in popüler lider haline gelmesi konularına değinilmiştir. Bunlarla birlikte, Bangladeş'in kuruluşunda önderlik rolü ve ilk yıllarında ülkenin gelişimindeki liderliğini de ele alınmıştır. Bu bölümde ayrıca, Şeyh Hasina'nin Avami Ligi'nin başına gelmesi ve ülke lideri konumuna gelişinin sürecini yer verildiği gibi, 1980'li yılları itibariyle muhalefet ve iktidar partisi olarak rolünü ortaya konulmuştur. Özellikle de 2009-2018 yılları arasında hükümet partisi olarak Avami Ligi'nin ulusal siyasetini ve muhalefete karşı tutumunu anlatılmıştır.

İkinci bölümünde, Çin ve 2009-2018 yılları arasında Bangladeş Avami Ligi hükümetinin ilişkilerini eleştirel jeopolitik çerçevesinde analiz edilmiştir. Bölümün ilk kısmında bu dönem hükümetinin Çin ile olan siyasi, askeri ve ekonomik ilişkilerini yer verilmiştir. Özellikle, Bangladeş ve Çin arasındaki ikili ziyaretler, ekonomik, askeri, kalkınma ve enerji projelerinde yapılan anlaşmaları ve Çin Başbakanı Şi Cinping'in 2016 yılında Bangladeş'e yapılan tarihi ziyaretini açıklayıcı bir şekilde anlatılmıştır. Ayrıca, Dünya ticaretinde yeni İpek Yolu projesi olarak adlandırılan 'Bir Kuşak Bir Yol' projesinde Bangladeş'in konumu ve projesi kapsamında Bangladeş'e Çin yatırımları hakkında önemli konuları değinilmiştir.

Üçüncü bölümünde ise 2009-2018 yılları arasında Hindistan ile Avami Ligi hükümetinin ilişkilerini ve ikili meselelerini eleştirel jeopolitik çerçevesinde açıklanmıştır. İki ülke arasındaki siyasi, ekonomik ve stratejik ilişkilerini değinerek çözülmeyen meselelere de önem verilmiştir. Özellikle, uluslararası nehirleri üzerinde Hindistan'ın baraj kuruma projeler ve bu konuda Bangladeş ile iş birliği yapılmaması; sınırda Bangladeşlilere yönelik 'vur-öldür' politikasının uygulanması ve Assam eyaletinde vatansız olarak ilan edilen yaklaşık 2 milyon insana Bengalli olduğunu iddia edilmesinin ikili ilişkilerindeki olumsuz etkilerini bahsedilmiştir. Ayrıca, Hindistan'ın kendi bölgeleriyle ulaşım ve ticaretinin kolaylığı için uzun süredir istenilen Bangladeş topraklarındaki 'Koridor' imkanının elde edilmesi konusunu da ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.

Son bölümünde ise, 2009-2018 yılları arasında Çin ve Hindistan'a yönelik Bangladeş Avami Ligi'nin izlediği dış politikasını 'söylem' teorisi çerçevesinde değerlendirilmiştir. 'Söylem' teorisine dayanarak Avami Ligi liderlerinin iki ülke ile ziyaretlerinin öncesinde, ziyaretleri sırasında ve sonrasında yapılan açıklamaları ve Avami Ligi liderlerinin konuşmalarını araştırılmıştır. Ayrıca, Bangladeş'in dış politikasında uzman olan ve konuyu hâkim olan birkaç önemli düşünürler ile görüşmeler yapılmıştır. Bangladeş Avami Ligi'nin izlediği politikalar ve Çin-Hindistan'ın Bangladeş'e yönelik politikaları ile ilgili sorularıyla elde edinen verilerini analiz edilerek bu dönemi değerlendirilmiştir.

Bu çalışmanın sonunda Bangladeş'in geleceği yönelik dış politika seçenekleri ve önerilerini sunulmuştur. Küçük toprak ve kalabalık nüfus sahibi olan Bangladeş'in hem coğrafi konumu bakımından hem de jeopolitik açısından Güney Asya bölgesinde çok öneme sahip olduğunu açıklayan ve uluslararası alanında aktif rol alarak kendi çıkarlarını elde edebilecek seçeneklerinin sunulduğu bu çalışma Avami Ligi'n son dönemin dış politikasını değerlendirmiştir. Dolaysıyla, varılan sonuçlarıyla sonraki yakın zamanlarında Çin ve Hindistan ile Avami Ligi'in izleyecek olan dış politikasında değişiklik meydana gelebilmesi ve yeni sonuçlarının ortaya çıkabilecek durum bu çalışmanın sınırı olarak görülmüştür.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. BANGLADEŞ AVAMİ LİGİ: TARİHİ ARKA PLANI VE DIŞ POLİTİKA İLKELERİ

Pakistan'ın siyasi tarihinde Doğu Pakistan'ın veya Bangladeş'in ayrılması çok önemli bir noktasıdır. 1947 yılında kurulan Pakistan'ın ilk yıllarından itibaren Doğu Pakistanlılar kendilerine Batı Pakistanlılar tarafından siyasi ve kamuda ihmal edildiğini hissetmiştir. İki bölge arasında yaklaşık 1500 mil uzaklık aralarındaki farklılıkları doğal olarak ortaya koymaya başlamıştı. Dil, kültür, gelenek, ahlak ve geçim farklılıkları nedeniyle, sadece din benzerliği ile milli birlik ve kardeşlik gelişememiştir. Dolaysıyla, siyasi parti çalışmalar, iktidar ve kamunun izlediği politikalar Doğu Pakistanlıların lehine gelmediğini fark eden Doğu Pakistanlı siyasi elitler yeni bir siyasi yönteminin arayışındaydı. 1906 yılında Hint Alt Kıtasındaki Müslümanların siyasi haklarını savunmak için kurulan "Tüm Hindistan Müslüman Ligi" partisi 1947 yılında Müslümanlar için yeni ülke Pakistan kurulmasına büyük rol oynamıştır. Ancak, yeni kurulan Pakistan'ın iktidar partisi olan ve yeni adlandıran "Pakistan Müslüman Ligi"nin belirli bir sosyo-ekonomik programa dayanan modern ve ilerici bir siyasi partiye dönüştürme konusundaki başarısızlığı, yeni devletteki çekiciliğini hızla azalttı. Ayrıca, Batı Pakistan'da yoğunlaşan bu patinin Doğu Pakistan'daki birimi alt şubesi olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Böylece 23 Haziran 1949'de "Doğu Pakistan Müslüman Ligi"nden ayrılarak bazı liderler Dakka'da "Doğu Pakistan Avami Müslüman Ligi" kurmuştur. Daha sonra "Avami Ligi" ismi alan bu parti Doğu Pakistan halkının haklarını savunan ve özerklik hareketinden bağımsız hareketine kadar ve bağımsızlığında da önderlik yapmıştır. Bangladeş'in kuruluşunda en büyük rol oynayan "Avami Ligi" halen Bangladeş'in iktidara gelen partiler arasında ilk sıradadır. Ayrıca, 2009 yılında itibaren iktidarda olan "Avami Ligi" iç ve dış politikasında alan kararları ve muhalefet partilere karşı izlediği sert politikaları dolaysıyla Bangladeş haklı ve uluslararası kamuda gündemde olan partisidir.

1.1. Avami Ligi'nin Kuruluşu

14 Ağustos 1947'de Pakistan kurulduğunda "Tüm Hindistan Müslüman Ligi" partisi "Pakistan Müslüman Ligi" olarak çalışmalarını başlatmıştır. Doğu Pakistan'da ise 1948 yılının ekim ayında Mevlâna Akram Khan'ın başkanlığında çalışmaları başlatmıştır. Ancak, Hussain Shaheed Suhrawardy-Abul Hashem liderliğindeki Bengal'li liberal liderler kendilerini parti içinde ihmal ettiğini düşünmüş ve daha sonra Dakka'nın Moghaltuli'de ayrı olarak toplamaya başlamış ve yeni parti kurma düşüncelerini ilerletmeye çalışmıştır (Jahan, 1973: 39). Daha sonra, Şeyh Mujibur Rahman, Mevlâna Abdul Hamid Khan Bhasani ve Şamşul Haque bu gruba katılmıştır ve birlikte yeni

bir siyasi parti kurma çalışmaları başlamışlardır. Bengal'li siyasetçiler yeni parti kurması için bir toplantı organize etmeye karar vermiş ve hazırlık komitesinin başkanı olarak Mevlâna Abdul Hamid Khan Bhasani ve genel sekreter olarak Yar Muhammed Han'ı belirlemiştir. 23 Haziran 1949 tarihinde Dakka'da yaklaşık üç yüz kişinin katıldığı bir toplantıda yeni bir siyasi parti kurma kararı verilmiştir (Ahmed, 2010: 19; Jahan, 1973: 41–42). Mevlâna Abdul Hamid Khan Bhasani'nin önerisi üzerinde parti ismi "Doğu Pakistan Avami Müslüman Ligi" olarak belirlenmiştir. Yeni kurulan partinin başkanı ise Mevlâna Abdul Hamid Khan Bhasani; genel sekreter olarak ise Shamsul Haque ve Şeyh Mujibur Rahman de ek genel sekreter seçilmiştir.

Doğu Pakistanlıların kurulduğu ilk partisi olarak "Doğu Pakistan Avami Müslüman Ligi" kuruluş nedenlerini aşağıdaki gibi belirlemiştir:

> Tüm Hindistan Müslüman Ligi Bağımsızlık için mücadele etti ve asıl meselesi Pakistan'ın başarısıydı. Pakistan ortaya çıktıktan sonra liderler partiyi feshetmeye karar verdiler ve onun yerine Pakistan Müslüman Ligi ortaya çıktı. Başlangıçta, Pakistanlı Müslümanlar bu partiyi Pakistan için savaşan Tüm Hindistan Müslüman Ligi'nin halefi olarak kabul etti; ama gün geçtikçe hayal kırıklığına uğradılar. Onlara göre… Pakistan Müslüman Ligi, aslında popüler bir örgüt değil, tek amacı Bakanlığı iktidarda tutmak olan bir parti olmaktı. Organizatörlerin işleyişi sayesinde, özgürlük mücadelesindeki her şeyinden gerçekten fedakarlıkta bulunanların partiye katılamazken, çok sayıda eski "milliyetçi" ve Pakistan karşıtı unsurlar ve oportünistler bir gecede Müslüman Ligi'nin birey haline geldi…Ülkenin önemli sorunları çözülmeden kaldı ve bu uzun yıllar boyunca Müslüman Ligi halkın stresini hafifletecek hiçbir şey yapmadı. Parti tamamen Devlete ait bir makine olduğunu kanıtladı ve zamanla Hükümet Ligine döndü. Muhalefetin sesi susturuldu ve haklı ve meşru haklar talep eden gerçek ve doğal liderlerini hapsetmek için çeşitli Güvenlik Yasa ve Yönetmelikler çıkarıldı. Ülke, esas olarak Müslüman Ligi'nin tutumu nedeniyle ilerleme kaydetmedi. İnsanların eğitimi çöktü, mülteciler rehabilite edilmedi. Endüstri gelişmemiş, iki yıldan fazla boş kalan koltuklarda seçim yapılmamıştır; Neredeyse her şubede idare kalitesi kötüleşti ve güvenlik önlemlerinin listesi her geçen gün daha da arttı (Rahman, 1982: 120-123)

Müslüman Ligi'nin sorunlarını açıkladıktan sonra "Doğu Pakistan Avami Müslüman Ligi"nin kuruluşunun esas amacını şu şekilde açıklanmıştır:

> Bu bağlamda, kamuoyunu harekete geçirmek ve yoksulluktan etkilenen kitlelere ekonomik özgürlük sağlamak ve halkın iradesinin gücüyle bütün şikâyetleri telafi etmeye çalışmak için ortak bir halk örgütü oluşturulması önerildi (Rahman, 1982: 120).

Pakistan'ın en büyük muhalefet partisi olarak ortaya çıkan bu parti belirlediği programında özellikle Doğu Pakistan'ın (Doğu Bengal) özerklik, Bengalce dilinin devlet dillerinden biri olarak statüsü, jüt endüstrilerinin ulusallaştırılması, demokrasisi, anayasa, parlamenter yönetim şekli, iki bölge arasındaki eşitsizliğin kaldırılması gibi önemli konuları yer vermiştir. Avami Ligi'nin sunduğu bu programı Doğu Pakistan'da olumlu karşılanmıştır (Rashid, 2015a).

21-23 Ekim 1955 tarihleri arasında gerçekleşen konsey oturumunda, partiyi daha kapsayıcı ve laik hale getirmek için "Müslüman" kelimesini çıkarıldı ve "Doğu Pakistan Avami Ligi" olarak

belirlendi. “Bangladeş Kurtuluş Savaşı Belgeleri”nde “Müslüman” kelimesinin çıkarılmasının nedenleri şöyle kaydedildi:

> Altı yaşındaki Tüm Pakistan Siyasi Partisi, ‘Avami Ligi’ karakteriyle mezhepsiz olmayı seçti. Dün yapılan konseyin tam oturumunuzdaki tema konu komitesinin önerisini kabul edip ‘Müslüman’ kelimesini bırakmaya karar verdi. Amacı, organizasyonun Pakistan’daki bütün mezhepler ve toplulukların üyeliğine açmaktır… Bu, ilk kez Müslümanların egemen olduğu ve ülkenin Siyasi yaşamında büyük önemi olan bir Siyasi Partinin, Pakistan’da yaşayan tüm toplulukların üyelerine kapılarını açmaya karar vermesine neden oldu (Rahman, 1982: 447).

Avami Ligi’nin laik karakteri ve Doğu Pakistan’ın ilgi odağı olan programları hızla Doğu Pakistanlıların desteklerini kazandırmıştır. Dolaysıyla 1949 yılı itibarıyla Doğu Pakistan’daki siyasi ve toplumsal hareketlerinde ve özellikle Pakistan’ın iki bölge arasındaki siyasi, ekonomik, bürokratik ve sosyal eşitsizliğe karşı mücadelelerde ‘Avami Ligi’ ilk sırada yer almıştır.

1.2. Pakistan Döneminde Avami Ligi’nin Rolü

1952 yılında dil hareketine destek ve aktif katılımı, 1954 yılının seçiminde Birleşik Cephesi’nin ortağı olarak önemli bir rolü, 1962 yılında Eyüp Han’a karşı protestolar, 1966 yılında 6 maddeli özerklik hareketi, 1969 yılındaki “Kitle İsyanı” Avami Ligi’ni Doğu Pakistan’ın en popüler partisi haline getirmiştir. Ayrıca, 1970 yılında Tüm Pakistan parlamentosunda kazanan ve hükümet kurmak için gereken meşruiyeti kazandığı halde Batı Pakistanlı siyasi adamların usulsüz rolü Doğu Pakistan’a savaşa götürmüştür. Dolaysıyla, Bangladeş’in bağımsızlık savaşının önderliğini de Avami Ligi üstlenmiştir.

1.2.1. Devlet Dili Hareketi ve Avami Ligi

Pakistan devlet dilinin ne olacağı sorusu, bağımsızlığın hemen sonra gündeme gelmiştir. Müslüman alimler ve liderler sadece %7’sinin konuştuğu Urducanın, lingua franca olması gerektiğine inanıyordu. Ancak, doğu Pakistanlılar Urducayı Doğu eyaletindeki halkın dili değil elitlerin dili olarak görüyorlardı, çünkü Pakistan nüfusunun %56’sını oluşturan Doğu Pakistanlı halk Bengalce dilinde konuşuyorlardır. Böyle bir durumda Pakistan’ın kurucusu Muhammed Ali Jinnah ve daha sonra Bengali lideri Khwaja Nazimuddin’in Urducayı resmi devlet dili olarak ilan etmesinin ardından Doğu Pakistan’da protestolar patlak vermiştir (Jahan, 1973: 43–44). Doğu Pakistan’daki öğrenciler ve aydınlar, Bengalceyi devlet dillerinden biri olmasını ve Bengalcenin Doğu Pakistan’da resmi dil ve eğitim dili olması gerektiği talep etmiştir. Bu konuda ilk hareket Profesör Abul Kashem başkanlığındaki Tamaddun Majlish tarafından başlatıldı. Yavaş yavaş dil hareketi kitlesel bir harekete dönüşmüştür. Khwaja Nazimuddin’in 27 Ocak 1952’deki dil sorusundaki konuşmalarının ardından, özellikle aydınlar ve öğrenciler arasında eyaletin her tarafında protesto gösterileri yapılmıştır (Ahmed, 2010: 25).

Dakka Medikal'in hapishane koğuşunda tedavi görürken, Şeyh Mujibur Rahman parti liderleri ile iletişim kurdu ve dil hareketini yürütmek için talimatlar vermiştir (BAL, t.y.). 'Jubo Ligi' de Doğu Pakistan'ın büyük siyasi partisi olan 'Avami Müslüman Ligi' ile temasa geçmiştir. 31 Ocak tarihinde 'Avami Müslüman Ligi' başkanı Mevlâna Bhasani'nin başkanlığında çok partili bir toplantı düzenlenmiştir. Toplantıya çeşitli organizasyonların temsilcileri katılmıştır. Partiler ve gruplar arasında Tamaddun Majlish, İslam Kardeşler, Jubo Ligi, Tüm Doğu Pakistan Öğrenci Ligi, Dakka Üniversitesi Devlet Dili Eylem Komitesi, Doğu Pakistan Öğrenci Müslüman Birliği, Doğu Pakistan Avami Müslüman Ligi ve Khilafate-Rabbani Partisi yer almıştır (Ahsan, 2012). Toplantının sonucu, 'Tüm Parti Devlet Dil Eylem Komitesi' olarak bilinen, 40 üyeli güçlü bir kadronun oluşmasıydı. Dil Eylem Komitesinin Convener olarak Doğu Pakistan Öğrencileri Ligi genel sekreteri Kazi Golam Mahboob ve Doğu Pakistan Avami Ligi başkanı Maulana Bhasani başkanı olarak seçilmiştir. Bu Komitede siyasi partilerden, öğrencilerden ve ilgili kurumlardan ve bireylerden çok geniş bir temsili olmuştur. Toplantıda bir dizi karar alınmış; 4 Şubat'taki öğrencilerin genel greve tam destek verileceği kararı da verilmiştir.

Dil Eylem Komitesi, 21 Şubat'ta Doğu Pakistan'da bir grev çağrısı yapmaya ve gösteriler düzenlemeye karar vermiştir. Ancak 20 Şubat Doğu Pakistan Müslüman Ligi hükümeti, aniden Dakka kentindeki Ceza Muhakemesi Kanunu'nun 144. maddesi kapsamında 30 gün boyunca grev, protesto ve eylemleri yasaklamıştır (Bhasha Andolon (t.y.), http://www.londoni.co/index.php/history/11-history-of-bangladesh/67). Hükümetin bu eylemine karşı izlenecek yöntemi için 'Tüm Parti Devlet Dil Eylem Komitesi' Avami Müslüman Ligi ofisinde bir acil durum toplantısı yapmıştır. Grevle ilgili stratejiye karar vermek için bir araya gelen liderler yaklaşan genel seçimler ve trajik şiddetli sonuçları göz önünde bulundurularak 144. maddesinin ihlali konusunda bölünmüşler. Toplantıda bazı liderler bir sonraki gün grevi durdurması önermişler. Bununla birlikte, bu toplantıda, Avami Müslüman Ligi genel sekreteri Shamsul Huq'un konuyu öğrenci liderleriyle görüşmek ve onları 144. maddeyi ihlalinden alıkoymaya ikna etmek için Dakka Üniversitesi'ne gitmesine karar verilmiştir. Ancak Üniversite öğrencileri ve öğrenci liderleri grevi durdurma teklifini şiddetle karşı çıkmıştır. Binlerce öğrenci 21 Şubat 1952'de Dakka Üniversitesi Kampüsü'nde toplandı ve protestoyu başlatmıştı. Genel halkın desteğiyle Üniversite öğrencilerin bu protestoyu durdurmak için polis ateş açtı ve sonuçta birçok öğrenci öldü ve çoğu yaralandı. 23 Şubat'ta öğrencilerin öldürüldüğü yerde bir anıt yapıldı. Daha sonra 1956 yılında, Pakistan hükümeti hem Bengalce hem de Urducayı Pakistan Devlet dilleri olarak kabul etmiştir (Jabeen vd., 2010). Devlet dil hareketine bakıldığında Avami Müslüman Ligi ve bu partinin öğrenci grubu çok önemli rol oynamıştır. Daha sonraki siyasi eylemlere de güçlü adımlar atmıştır.

1.2.2. 1954 Seçiminde 'Birleşik Cephesi' ve Avami Ligi

Müslüman Ligi'nin liderliğinde Pakistan kurulmuş olsa da yeni kurulan ülkesinde iktidar bir parti olarak Müslüman Ligi rolünü, işlevlerini ve politikalarını asla düşünmemiş ve kendisine hazırlayamamıştır. Parti içindeki düzeni de koruyamayan Müslüman Ligi politikalarına karşı çıkan ve eleştirenleri susturmaya çalışmıştır. Dolaysıyla bazı yetenekli ve etkili liderleri destekçileriyle birlikte kaybetmiştir. Suhrawardy, Müslüman Ligi'nin gerçek siyasi adayları barındıramadığını düşünen usta ve popüler liderlerden biriydi. Bu, daha sonra popüler bir muhalefet partisi olan Tüm Pakistan Avami Müslüman Ligi'nin kurulmasına yol açmıştır. Müslüman Ligi yönetimi tarafından hayal kırıklığına uğrayan Doğu Pakistan'ın önde gelen isimlerinden Avami Ligi'ne katılmak istemeyenler de kendi siyasi partilerini kurmuştur. Böylece Doğu Pakistan'da Müslüman Ligi'ne karşı başta Avami Ligi olmak üzere farklı partiler bölge siyasetinde yetkili olmaya başarmıştır. 1949-1952 yılları arasında Avami Müslüman Ligi Doğu Pakistan'da geniş bir organizasyon tabanı geliştirmiştir (Jahan, 1973). 1948 ve 1952'deki popüler dil hareketinden de en fazla yararlanan Avami Müslüman Ligi Doğu Pakistan Orta sınıfı- kırsal kesimde öğrenci, öğretmenleri, avukatlar, küçük tüccarlar ve zengin köylüler partinin sosyal temelini oluşturdular. Orta sınıf arasında artan hoşnutsuzluğu kendi lehine kullanarak bu parti başarılı olmuştur. Ayrıca, yaklaşan seçim hazırlıkları sırasında, Parti Doğu Pakistan'ın çıkarlarının gerçek temsilcisi olarak ortaya çıkmıştır. 9 Temmuz 1953'te Mymensingh'de düzenlenen Birinci Ulusal Avami Müslüman Ligi Konseyinde Mevlâna Bhasani başkan ve genç lideri Şeyh Mujibur Rahman Genel Sekreter seçilerek Müslüman Ligi Partisi karşısında güçlü bir rakip olarak çıkmıştır. Doğu Pakistan (Bengal) Avami Ligi tarafından 15 Kasım 1953'te kabul edilen 41 maddeli seçim manifesto bu iddianın gerçeğini yansıtıyordu. Manifesto başka şeylerin yanı sıra söz verdiği önemli konular ise (Rahman: 1982):

1) Jüt ve çay endüstrisini millileştirmek;
2) Zamindari sistemini tazminatsız olarak kaldırmak;
3) Tüm güvenlik önlemlerini yürürlükten kaldırmak; Gazeteler, kişiler ve kurumlarla ilgili kısıtlamaları kaldırmak;
4) Doğu Bengal'i tamamen özerk bir birim haline getirmek;
5) Doğu Bengal'i "savunmada kendi kendine yeterli" kılmak için eyalete bir askeri kolej ve bir mühimmat fabrikası kurmak.
6) Bengalceyi Pakistan'ın devlet dillerinden biri yapmak;
7) Yargının yürütmeden ayrılması;
8) Seçim bölgesine boşluğun gerçekleştiği tarihten itibaren üç ay içerisinde seçim yapmak; bir Avami Ligi adayı üç seçimlerde arka arkaya yenilenir ise, hükümet istifa eder;

Doğu Pakistan'ın özerklik, Bengalceyi devlet dillerinden biri kılmak, ekonomik kalkınma önerileri ve seçim ile ilgili sözler, Doğu Pakistan halkın gündemini tam anlamıyla ifade etmiştir.

Öte yandan Doğu Pakistan'ın seçimlerinde yenilgiye uğrama korkusundan Müslüman Ligi hükümeti 1951 yılından 1953 yana Doğu Pakistan İl Meclisi için seçimleri ertelemeye çalışmış ve 1953 yılının sonuna doğru, Doğu Pakistan İl Meclisi'nin seçimlerinin bir sonraki yılın başlarında

yapılacağını açıklamıştır. Muhalefetteki bütün siyasi partiler Müslüman Ligi'ne karşı bir araya gelme çalışmalarını başlatmıştır. Bir Birleşik Cephe fikri 1952 yıllarında Jubo (Genç) Ligi, Komünistler ve Ganatantri Dal tarafından başlatılmıştı. Daha sonra Avami Ligi'nin sol kanadı ve Krishak Sramik Partisi tarafından de ele alındı. Avami Müslüman Ligi lideri Suhrawardy ve Şeyh Mujibur Rahman bile öğrenciler ve gençler tarafından üzerlerine uygulanan büyük baskı nedeniyle Birleşik Cephe fikrini desteklemişti. Avami Müslüman Ligi birleşik bir cephe kurma kararı, ilk olarak 14 Kasım 1953'te, Mymensingh'de düzenlenen tarihi konsey oturumunda onaylamıştır. Cephe 4 Aralık 1953'te AK Fazlul Huq, Mevlâna Abdul Hamid Khan Bhasani ve Hussain Shaheed Suhrawardy'nin girişimi ile kurulmuştur (Ahmed, 2010: 26–28; Jahan, 1973: 45). Koalisyonda Doğu Pakistan'ın en büyük partisi Avami Müslüman Ligi ile Krishak Praja Partisi, Demokrat Parti ve Nizam-e-İslam partisi yer almıştır. Birleşik Cephesi, Müslüman Ligi ve yönetimini eleştirerek 21 maddelik bir seçim manifestosu üzerinde kampanya düzenlenmiştir ve Müslüman Birliği'ne alternatif olarak kendini sunmuştur. 5 Ocak tarihli Birleşik Cephesi'nin 21 maddesi aşağıdaki gibiydi (Rahman, 1982: 372-373:

> Kur'an ve Sünnet'in temel prensiplerinin aksine, hiçbir yasa oluşturulmayacak ve vatandaşların hayatı eşitlik ve İslam'ın kardeşliği temelinde düzenlenecek.
> 1. Bengalceyi Pakistan'ın Devlet Dillerinden biri olarak tanımak,
> 2. Zamindari ve tüm toprak vergi alıcıların tazminatsız olarak kaldırılması ve toprağa ilgi göstermesi ve fazla arazilerin çiftçiler arasında dağıtılması; toprak vergisi adil bir seviyeye düşürmek ve vergi gerçekleştirme sertifika sistemini kaldırmak,
> 3. Jüt ticaretini millileştirmek ve Doğu Bengal hükümetinin doğrudan kontrolü altına almak, üreticilere jütinin makul fiyatını güvence altına almak; jüt skandallarını araştırarak cezalandırmak,
> 4. Tarımda kooperatif çiftçiliğinin tanıtılması ve devlet desteği ile yazlık endüstrilerin geliştirilmesi,
> 5. Doğu Bengal'in tuz tedarikinde kendi kendine yeterli hale gelmesi için tuz endüstrisini (hem küçük hem de büyük ölçekli) başlatmak; tuz skandallarını araştırarak cezalandırmak,
> 6. Esnaf ve teknisyen sınıfına ait tüm fakir mültecileri derhal rehabilite etmek;
> 7. Ülkeyi sel ve açlıktan korumak için kanalları kazmak ve sulama sistemini iyileştirmek,
> 8. Yetiştirme ve sanayileşme yöntemini çağdaşlaştırarak ülkeyi kendi kendine yeterli kılmak ve ILO Sözleşmesine göre işçi haklarını sağlamak,
> 9. Ülke genelinde ücretsiz ve zorunlu ilköğretimi tanıtmak ve öğretmenlere ücret ve harçlık ödenmesini sağlamak,
> 10. Tüm eğitim sistemini yeniden yapılandırmak, ana dili eğitim dil olarak tanıtmak, devlet ve özel okullar arasındaki ayrımcılığı ortadan kaldırmak ve tüm okulları devlet destekli kurumlara dönüştürmek,
> 11. Dakka ve Rajshahi Üniversitenin tüm gerici yasaları kaldırmak ve özerk kurumlar haline getirmek; eğitimin insanlar için daha ucuz ve kolay erişilebilir olmasını sağlamak,
> 12. İdarenin maliyetini azaltmak, yüksek ve düşük ücretli devlet memurlarının ücret ölçeğini rasyonelleştirmek. Bakanların aylık maaşı 1000 takaya sınırlandırmak,
> 13. Yolsuzluğu, kayıtsızlığı ve rüşveti ortadan kaldırmak için adımlar atmak ve bu amaç doğrultusunda, tüm devlet memurlarının ve 1940'dan itibaren tüm devlet memurlarının ve iş adamlarının mülklerinin hesaplarını almak,
> 14. Tüm Güvenlik ve Önleyici Gözaltı Yasalarını yürürlükten kaldırmak ve tutuklu bulunan tüm mahkumları yargılanmaksızın serbest bırakmak, devlet karşıtı faaliyetlerde bulunan kişilere açık mahkemede yargılanmak; basın ve toplantı haklarını korumak,
> 15. Yargıyı yürütmeden ayırmak,
> 16. Birleşik Cephesi başbakanının ikameti için daha az masraflı bir ev bulmak; Burdwan House'u şimdi bir öğrenci yurduna dönüştürmek; daha sonra Bengalce dili ve edebiyatı araştırmaları için bir enstitüye dönüştürmek,

17. Dil Hareketi şehitlerinin anısına, öldürüldükleri yerde bir anıt yatırmak ve şehit ailelerine tazminat ödemek,
18. 21 Şubat'ı "Şeheed Günü" ve resmi tatil olarak ilan etmek,
19. 'Lahor Teklifi', Doğu Bengal'in (Doğu Pakistan) tam özerkliğini önerdi; merkezi hükümet altında savunma, dış ilişkiler ve para birimi bıraktı. Savunma konusunda, Batı Pakistan'daki ordunun karargahını ve Doğu Bengal'deki (Doğu Pakistan) deniz karargâhlarının kurulması ve Doğu Bengal'de (Doğu Pakistan) mühimmat fabrikalarının kurulması ve Ansar kuvvetinin silahlarla donatılmış tam bir milis kuvvete dönüştürülmesi için düzenlemeler yapılacaktır,
20. Birleşik Cephesi kabinesi hiçbir şekilde Yasama Meclisinin görev süresini uzatmayacaktır. Seçim Komisyonun serbest ve adil seçimleri kolaylaştırmak için genel seçimlerden altı ay önce istifa edecektir,
21. Yasamadaki tüm boş pozisyonlar, boş olduktan üç ay içerisinde seçimlerle doldurulacak ve Cephenin adayları art arda üç seçimlerde mağlup olursa, kabine görevinden istifa edecektir.

Doğu Pakistan'da ilk yapılacak olan bu seçim öncesinde Bengal siyasetçilerin bir araya gelerek kurduğu 'Birleşik Cephesi' ve ortaya koyduğu seçim manifestosu Pakistan siyasetini yeni bir hız kazandırmıştır. Pakistan Müslüman Ligi'ne karşı yeni bir siyasi modeli ortaya koyan 'Birleşik Cephesi' ve özellikle 'Doğu Pakistan Avami Ligi' daha sonra Doğu Pakistan'da birinci partisi olmuştur. 8 Mart 1954 tarihinde yapılan Doğu Pakistan'daki genel seçiminde Müslümanlar için ayrılan toplam 237 sandalyenin 223'ünde Birleşik Cephesi adayları kazanmıştır. Cephenin en büyük partisi olan Doğu Pakistan Avami Müslüman Ligi tek başına 143 milletvekili çıkarmıştır (Ahmed, 2010: 26–28). Müslüman Ligi ise sadece 9 sandalye kazanmıştır. Bu seçim sonucuna bakıldığında, Doğu Pakistan bölesindeki halkın iktidardaki Pakistan Müslüman Ligi'ni oy birliğiyle reddettiğini ve bölge liderlerinin popüleritesini ve kabulünü ve Bengal milletin birliğini daha da derinleştiğini görmekteyiz. Seçimin sonuçları, Doğu Pakistan'ın siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel alanının Batı Pakistan'dan tamamen ayrı olduğunu kanıtlamıştır. Ayrıca, 143 millet vekili çıkaran Doğu Pakistan Avami Ligi ve liderleri gelecek Pakistan ve özellikle Doğu Pakistan siyasetinin en önemli parçası olacağını anlaşılmıştır. Bu seçim sonucunda ulusal politikada yeni eğilimler ortaya çıkmıştır. Özellikle İslam ve Pakistan'ın koruması adına Müslüman Ligi'nin siyasetine Bengal bölgesindeki halkı hayır demiştir. Birleşik Cephesi ortakları, AK Fazlul Huq başkanlığındaki hükümeti kurmuş ve bakanların birçoğu Avami Ligi almıştır. Ancak Adamaji Jüt şirketindeki çatışma ve AK Fazlul Huq'un Kolkata'da Doğu Pakistan'ın ayrımcılık sözleri iddiasıyla Birleşik Cephesi hükümetinin 56 gününde 25 Mayıs tarihinde görevden alınmıştır.

Seçimin başarısı ve kabinenin görevden alınmasıyla yeniden siyasi adımları atan Birleşik Cephesi'nin en büyük partisi olan Avami Ligi 1955 yılında partinin adındaki 'Müslüman' kelimesini çıkararak 'Avami Ligi' adı belirledi ve seküler siyasetine ön palana koyarak Hindu ve diğer din mensubu vatandaşlarını da ulaşmaya hedeflemiştir. Bu parti, Ataur Rahman Khan başkanlığında iki yıl (1956-1958) Doğu Pakistan'da ve Suhrawardy başkanlığında koalisyon hükümeti olarak merkezde 12 Eylül 1956'den 11 Ekim 1957'e kadar iktidar partisi olmuştur. Avami Ligi genel sekreter olan ve daha sonra parti başkanı olan Şeyh Mujibur Rahman ise Ataur Rahman Khan kabinesinde Sanayi, Ticaret ve Çalışma Bakanı olarak görev yapmıştır.

1957 yılında Avami Ligi, dış politika konusunda partide bölünme ile sonuçlanan ciddi bir örgütsel krizle karşı karşıya kalmıştır. Tüm Pakistan Avami Ligi başkanı olan Suhrawardy ve Doğu Pakistan Avami Ligi başkanı olan Maulana Bhasani, Pakistan dış politikası konusunda ikiye ayrılmıştır. Suhrawardy, özellikle Pakistan'ın Batı ve Amerika ile güçlü bağları tercih ederken, Bhasani, bağlantısız hareketine önem vermiştir. Bölünme partinin 1957 yılının 7-8 Şubat tarihlerinde Tangail Kagmari Konferansında ortaya çıkmıştır. 18 Mart'ta, Mevlâna Bhasani, Avami Ligi'nden ve başkanlığından istifa etmiş ve yeni bir parti kurmuştur (Ahmed, 2010: 48–49).

1.2.3. 6 Maddeli 'Özerklik Hareketi' ve Avami Ligi

Kurucu başkanı Mevlâna Bhasani ve parti liderlerin bir kısmının ayrılmasının ardından partinin kritik döneminde partiye güçlendirmek ve yeniden örgütlemek için genel sekreter olan Şeyh Mujibur Rahman 21 Mayıs 1957 tarihinde bakanlık görevinden istifa etmiştir. Yeni başkanı olarak Mevlâna Abdur Rashid Tarkabagish göreve başlamıştır (Jahan, 1973:138). General Eyüb Han'ın otokratik rejimi sırasında Şeyh Mujibur Rahman'ın liderliğindeki Avami Ligi, Doğu Pakistan'ın özerklik kazanma mücadelesinde lider parti olarak ortaya çıkmıştır. Eyüb Han'ın otokratik rejimine karşı demokrasinin ve anayasal yönetimin restorasyonu için mücadele eden Ulusal Demokrat Cephesi'nde (NDF) Avami Ligi en önemli siyasi parti olarak yer almıştır. Tüm Pakistan Avami Ligi başkanı olan Hussain Shaheed Suhrawardy'nin 1963 yılındaki ölümü Şeyh Mujib'in Avami Ligi'nin tek lideri olmasını sağlamıştır. 25 Ocak 1964 tarihinde Dakka şehrin Dhanmondi'deki kendi evinde düzenlenen merkezi üyeler toplantısında Şeyh Mujib partiyi yeniden canlandırmaya karar vermiştir. Bu tarihten sonra Şeyh Mujibur Rahman'ı hem Eyüb Han'a karşı demokratik mücadelesinde hem de Bengal bölgesinin özerklik hareketinde ve daha sonra Bangladeş'in kuruluşunda baş rolünde yer almıştır.

1964 yılında Doğu Pakistan'da patlak veren bir toplumsal isyanın ortaya çıkması durumunda, Avami Ligi ortak bir uyum kurmaya çalışmıştır. Toplumsal uyumun savunuculuğunu yapan parti, Doğu Pakistan, İsyanı Karşı Diren başlıklı resmi bir broşür yayınlamıştır. 2 Ocak 1965 tarihinde yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde, Avami Ligi diğer bazı partilerle birlikte Eyüb rejimini devirmek için Kombine Muhalefet Partisi (COP) adında birleşik bir cephe kurmuştur.

1965 yılında Hindistan ile Pakistan arasındaki savaşı Bengal bölgesinin savunmasızlığı ve çaresizliğini açıkça ortaya koymuştur. Pakistan merkezi hükümeti tarafından göze çarpan herhangi bir askeri savunma ve güvenlik olmadığında açığa çıkmıştır (Ahmed, 2010:65–66). Bu durumda savaş sonrası siyasi eğilimi tespit etmek amacıyla muhalefet partiler 6 Şubat 1966 tarihinde Lahore'da bir ulusal kongre düzenlemişlerdir. Program katılmak için 4 Şubat'ta Şeyh Mujibur Rahman Avami Ligi'nin önde gelen liderleriyle birlikte Lahore'a ulaştı ve Doğu Pakistan halkının talepleri olarak konu komitesinin önüne Altı maddelik bir talep bildirgesi sunmuştur (Ahmed, 2010:

71–77; Jahan, 1973: 167–77). Konferans gündemine önerisini dahil etmek için talep edilen bildirgesi komite tarafından reddedilmiştir. Ertesi gün, Batı Pakistan gazeteleri Altı Maddeli Program hakkında raporlar yayınladılar ve Şeyh Mujibur Rahman'ı ayrılıkçı olarak göstermişler. Şeyh Mujibur Rahman'ın sunduğu Altı Maddeli Program Doğu Pakistanlıların iradesini yansıtmıştır. Maddeler aşağıdaki gibidir (Maniruzzaman, 1980: 24)

> 1. Anayasa, Lahore Kararı doğrultusunda gerçek anlamda bir Pakistan Federasyonu ve doğrudan evrensel yetişkin franchise temelinde seçilen bir Yasama Meclisinin üstünlüğüyle parlamenter hükümet biçimini sağlamalıdır.
> 2. Federal hükümet sadece iki konuyla ilgilenmelidir: Savunma ve Dış İlişkiler ve diğer tüm etkiler federal devletlere verilmelidir.
> 3. İki bölge için iki ayrı, ancak serbestçe çevrilebilir para birimleri tanıtılmalıdır veya eğer bu mümkün değilse, bütün ülke için bir para birimi olmalı, ancak sermayenin Doğudan Batı Pakistan'a geçişini durdurmak için etkili anayasal hükümler getirilmelidir. Ayrıca, ayrı bir Banka Rezervi oluşturulmalı ve Doğu Pakistan için ayrı bir maliye ve para politikası benimsenmelidir.
> 4. Vergilendirme ve gelir tahsilatı federasyon birimlerine devredilecek ve federal merkez bu konuda böyle bir yetkiye sahip olmayacaktır. Federasyon, harcamalarını karşılamak için eyalet vergilerinde pay almaya hak kazanacak.
> 5. İki bölgenin döviz kazancı için iki ayrı hesap olmalıdır; Federal hükümetin döviz gereksinimleri, iki bölge tarafından eşit veya sabit bir oranda karşılanmalıdır; yerli ürünler iki bölge arasında serbestçe hareket etmeli ve Anayasa, iki bölgeyi yabancı ülkelerle ticari bağlantılar kurma konusunda yetki vermelidir.
> 6. Doğu Pakistan'ın ayrı bir milis veya paramiliter kuvvete sahip olması gerekir.

Taleplerin gerçekleştirilmesi için Avami Ligi hareket planlaması yapmıştır ve bir hareket önerisi ile Altı maddelik Programı, 21 Şubat 1966 tarihinde parti çalışma komitesinin toplantısından oybirliği ile kabul edilmiştir (Ahmed, 2010: 71–77). Daha sonra Şeyh Mujibur Rahman, 6 maddelik programını 18-19 Mart 1966'da Dakka Eden Otel'de düzenlenen Avami Ligi konsey toplantısında onaylatmıştır. Konseyinde parti başkanı olarak Şeyh Mujibur Rahman ve genel sekreter olarak Tajuddin Ahmed seçilmiştir.

Avami Ligi'nin sunduğu 6 maddelik programı, Doğu Pakistan nüfusunun genç kesimini anında karıştırmıştır. 6 maddelik programına halkın desteği Eyüb hükümetinin tedirgin etmiş ve "Ayrılıkçı" olarak nitelendiren bu hareketine bastırmak için hükümet "silah dili" ile susturmakla tehdit etmiştir. 6 maddeli özerklik hareketine bölgenin dört bir yanına ulaştırmak için Şeyh Mujibur Rahman 3 aylık bir toplu temas programı başlatmıştır (Jahan, 1973: 167–77). Bu süre zarfında Mujibur Rahman sekiz kez tutuklandı ve sonunda 8 Mayıs 1966 yılında hapse atılmıştır. 7 Haziran'da Avami Ligi'nin çağrısında, 6 maddelik programı destekleyerek, Şeyh Mujib'in serbest bırakılması için Doğu Pakistan'da genel bir grev gerçekleştirilmiştir. Polis, Tejgoan, Tongi ve Narayanganj'daki grev destekleyen kalabalığa ateş açarak 13 kişiyi öldürmüştür. Bunlarla birlikte polis ülke genelinde siyasi liderleri ve Avami Ligi üyelerini tutuklamıştır. Şeyh Mujibur Rahman'ın tutuklandığı sürede Syed Nazrul Islam parti başkanı ve Amena Begum genel sekreter olarak görevlendirilmiştir.

Öte yandan bu hareketine durdurmak için Eyüb hükümeti, 1968'de hapishanede olan Şeyh Mujibur Rahman ve 34 diğer Bengal sivil askeri liderine karşı 'Agartala komplo davası' olarak bilinen ancak resmi olarak 'Devlet ile Şeyh Mujibur Rahman ve Diğerleri' adına bir komplo vakası kurmuştur (Ahmed, 2010: 81–85). Sanıklar Pakistan devletine karşı ihanet ve komplo kurmakla suçlanmıştır. Ancak, devlet tarafından alınan bu önlem farklı bir sonuç getirmiştir. 1969 yılında halk sokağa dökülmüş ve Eyüb Han'ın iktidardan çekilmesine sebep olmuştur. 6 maddeli hareketiyle Avami Ligi Bengaller için milliyetçi bir platforma dönüşmüştür (Ahmed, 2010: 108–30).

Eyüb Han'ın iktidardan çekilmesi ve ülke çapında kitlesel hareketinin ardından aralık 1970'de ülkenin ilk genel seçimi Yahya Khan başkanlığındaki yeni askeri rejim altında yapılmıştır (Jahan, 1973: 188). Avami Ligi partisi ise Altı maddeli programı hareketi çerçevesindeki halk desteğine inanarak seçimi bir sanal referandum olarak görmüş tam coşkuyla sandık başına gitmiştir. Avami Ligi, Doğu Pakistan'daki merkezi yasama meclisinde tahsis edilen 162 sandalyesinden 160'ını %72,57 oyla kazanmıştır. Aynı şekilde Doğu Pakistan'daki İl Meclisi seçimlerinde 300 sandalyenin 288'ini %89 oyla kazanmıştır. Ayrıca, Ulusal Meclis'teki 7 kadın sandalyeyi ve İl Meclisi'ndeki 10 kadın sandalyesini kazanmıştır (Ahmed, 2010: 164–67; Jahan, 1973: 190). Böylece Avami Ligi, 313 sandalyenin 167'sini kazanarak Pakistan Ulusal Meclisi'nde tek çoğunluk partisi olarak iktidar kurma hakkini kazanmıştır. Ancak, Butto ve diğer parti liderleri iktidar paylaşımı için talepte bulunmuştur. Avami Ligi'ni hükümet kurmaya davet etmek yerine, Yahya Han seçim kararını erteleme ve geciktirme yolunu seçmiştir. Yahya Han 1 Martta Ulusal Millet Meclisi oturumunu erteleme kararını açıklamıştır (Ahmed, 2010: 180–81; Jahan, 1973: 194). Erteleme kararı Doğu Pakistan'da isyancı gösterilere yol açmıştır. Avami Ligi başkanı Şeyh Mujibur Rahman, 2 Mart 1971 tarihi itibaren Doğu Pakistan'da hükümetine karşı "hükümetle iş birliğini reddetme" hareket çağrısında bulunmuştur.

Yahya hükümeti Mujibur Rahman'ı bir yuvarlak masa konferansına çağırmıştır. Rejim müzakere koşulları sunarken, Dakka ve diğer şehirlerde ordu ile halk arasında şiddetli çatışmalar meydana gelmeye devam etmiştir (Ahmed, 2010: 184–85). Öte yandan devam eden "hükümetle iş birliğini reddetme" hareketiyle Doğu Pakistan tamamen Mujib'in kontrolüne geçmiştir. 7 Mart'ta ise Dakka Race Course Maidan'da tarihi konuşmasını yapmış ve Bengali milletine Pakistan egemen sınıflarına karşı silahlı direniş hareketi çağrısında bulunmuştur (Ahmed, 2010: 186–88). Ayrıca, Doğu Pakistan halkına tarihe geçen "bu seferki mücadele, kurtuluşumuz için mücadeledir; bu seferki mücadele, bağımsızlık mücadelesidir" çağırısında bulunmuştur (Jahan, 1973: 194–95). 25 Mart 1971 tarihinin korkunç gecede, Pakistan ordusu tarafından Doğu Pakistan'daki silahsız Bengallere yapılan saldırı Pakistan'ın kaderini mühürlemiştir. Aynı gece Şeyh Mujibur Rahman tutuklanmıştır (Ahmed, 2010: 203–4; Jahan, 1973: 196–98). 26 Mart'ta Avami Ligi lideri Şeyh Mujibur Rahman'ın adıyla Bangladeş'in bağımsızlığı resmen ilan edilmiştir. Böylece Pakistan ordusuna karşı Bengal asıllı asker, polis ve sivillerin direnişi başlamıştır.

Avami Ligi Genel Sekreteri Tajuddin Ahmed ve bazı üst düzey liderler Hindistan'a sığınarak bağımsızlık savaşını siyasi ve diplomatik çalışmaları organize etmiştir. Hindistan yetkililer de onlara güvenlik, barınak, siyasi ve teknik destekleri sağlamıştır. Avami Ligi liderlerinin ilk görevi Hindistan hükümetinden destek almak olmuştur. Tajuddin Ahmed 3 Nisan'da Hindistan Başbakanı Indira Gandhi ile resmi görüşme gerçekleştirmiştir (Ahmed, 2010: 216–17). Bu görüşme Dakka'da Pakistan ordusunun baskısından sadece bir hafta sonra gerçekleşmiştir. Tajuddin Ahmed Bangladeş'te başlamış olan özgürlük hareketinden Indira Gandhi ve yardımcılarına bahsetmiştir ve Bangladeş halkının bağımsızlık sağlanana kadar mücadelelerine devam etmeye kararlı olduğunu söylemiştir. Tajuddin Ahmed ayrıca, Hindistan hükümetinden tümüyle destek istemiştir (Ahmed, 2010: 216–17; Maksud, 2018). 10 Nisan 1971 tarihinde Avami Ligi'nin seçilmiş temsilcileri tarafından sürgündeki hükümet (mujibnagar hükümeti) kurulmuştur. Başkanı olarak Bangabandhu[1] Şeyh Mujibur Rahman, Başkan Yardımcısı olarak Syed Nazrul Islam ve (Bangabandhu'nun yokluğunda başkan olarak görev yapmak üzere) Başbakan olarak Tajuddin Ahmed seçilmiştir (Ahmed, 2010: 217). Bu hükümeti Hindistan'dan kurtuluş savaşını yönetmiştir.

1.3. Bağımsız Bangladeş ve Şeyh Mujibur Rahman Döneminde Avami Ligi

Kurtuluş savaşı sonrası Bangladeş'te, 1972'den 2018'e kadar olan süre boyunca, Avami Ligi, dört defa hükümet kurmuştur. İlk olarak Bangabandhu Şeyh Mujibur Rahman 1972-1975 yılları arasında ve daha sonra kızı Şeyh Hasina 1996-2001, 2009-2013, 2014-2018 yıllar arasında iktidar partisi olarak ülkeyi yönetmiştir. 2019 yılında yapılan seçimde de yine bu parti kazanarak art arda 3 defa hükümet kurmuştur.

Birinci Avami Ligi hükümeti, savaşın perişan olduğu ve yeni kurulduğu bir ülkeyi yeniden yapılanmasının zorluklarıyla yüzleşmek ve her şeyi sıfırdan başlatmak zorunda kalmıştır. Bangabandhu'nun liderliğindeki Avami hükümetinin en önemli başarıları arasında parlamenter sisteminin başlatılması; bağımsız Bangladeş için on aylık bir süre içinde laik, demokratik ve ilerici bir Anayasa (1972) ortaya koyması; Kurtuluş savaşına yardım eden Hint askerlerinin hızlı geri

[1] 'Bangabandhu' Bengal'in arkadaşı. 1969 yılının 23 Şubat tarihinde 'Tüm Partiler Öğrenci Eylem Komitesi' adına başkanı Tofael Ahmed, Şeyh Mujibur Rahman'a 'Bangabandhu' unvanını vermiştir. 1966 yılının şubat ayında Avami Ligi genel sekreteri olan Şeyh Mujibur Rahman Doğu Paskistan'ın (Bengal) özerkliği için '6 Maddeli Programı' sunmuştur. İlerleyen süreçte Doğu Pakistan'da Eyüp Han hükümetine karşı protestolar başladığında Şeyh Mujibur Rahman tutuklanır ve hapishaneye atılmıştır. Eyüb hükümeti, 1968'de hapishanede olan Şeyh Mujibur Rahman ve 34 diğer Bengal sivil askeri liderine karşı 'Agartala komplo davası' açmıştır. 1969 yılının 4 Ocak'ta öğrenci liderleri tarafından başlatılan protestolar daha sonra halkın katılımıyla kitlesel bir ayaklanmaya dönüşmüştür. Eyüp rejimi davayı geri çekerek Şeyh Mujibur Rahman'a 22 Şubat 1969'da koşulsuz olarak serbest bırakmıştır. Serbest Bırakılmasının ertesi günü, Tüm Partiler Öğrenci Eylem Komitesi, Şeyh Mujibur Rahman için bir toplu resepsiyon düzenlemiş ve Komitesi adına başkanı Tofael Ahmed, Şeyh Mujibur Rahman'a 'Bangabandhu' unvanını vermiştir.

dönüşü; yeni kurulan ülkeyi dünyadaki 140 devlet tarafından tanınması; Hindistan'da sığınan 10 milyon mültecinin ve savaş sırasında Pakistan ordusu tarafından ihlal edilen yaklaşık 300 bin kadının rehabilitasyonu; mart 1973'te %73,17 oyla 300 sandalyenin 293'ünü Avami Ligi'ne kazandıran parlamento seçimi ilk sırada yer almaktadır (Khanam, 2008). Ayrıca, şehit ailelerine maddi yardım verilmesi; yaralı gazilere yurtdışında tedavi için gönderilmesi, ordunun yeniden düzenlenmesi; çağdaş ve laik bir eğitim politikasını çerçevelemek için Kudrat-e-Khuda Eğitim Komisyonunun atanması; Bangladeş için 44.000 cusec su sağlayan Ganj-Su Paylaşma Anlaşması'nın (Samad, 2016) imzalanması da Avami Ligi hükümetinin başarılarda yer almaktadır. Ancak, Avami Ligi hükümeti döneminde 1974'ün açlığı, yaygın yolsuzluk ve yasa ve düzen durumunun kontrol altında çıkması sonucunda 1974 yılında bir acil durum ilan etmesi partinin başarısızlığa neden olmuştur. Pakistan döneminde demokrasi ve halkın siyası özgürlüğü için mücadele eden ve Pakistan ile olan savaşında önderlik yapan parti bağımsızlığının dördüncü yıl geçmeden tek partili bir sisteme geçmiştir. 1975 yılının ocak ayında Anayasa'nın dördüncü değişikliği parlamenter demokrasinin başkanlık hükümetine geçmiş ve Bangladeş Krishak Sramik Avami Ligi (BAKSAL) adlı bir parti kurarak diğer partileri yasaklamıştır (Jahan, 2014: 4–5). Ayrıca, devlete ait gazete dışındaki gazeteleri kapatıldı ve sivil hakları engelleyen katı yasalar uygulanmaya başlatılmıştır.

Bu olumsuz olaylardan yararlanan bazı hoşnutsuz subayları, 15 Ağustos 1975 tarihinde bir darbe yaparak Bangabandhu Şeyh Mujibur Rahman'ı ve Dakka'da yaşayan tüm aile üyelerini öldürmüştür (Maniruzzaman, 2009: 169-180). Bu olaydan kısa süre sonra 3 Kasım 1975 tarihinde Dakka merkez hapishanesinde üst düzey Avami Ligi liderlerinden Syed Nazrul İslam, Tajuddin Ahmed, Kaptan M Mansur Ali ve AHM Qamaruzzaman da öldürülmüştür (BBC, 2019a).

Şekil 2: Bangabandhu Şeyh Mujibur Rahman

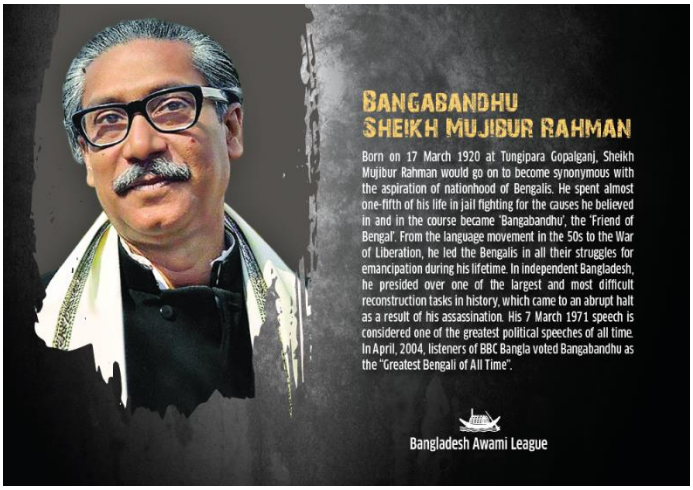

Kaynak: BAL, 2019b

Daha sosnra General Ziaur Rahman'ın hükümeti tarafından ilan edilen siyasi parti düzenlemesi uyarınca, parti yeniden yürürlüğe girmiştir. Yeniden çalışmalara başlatılan Avami Ligi seçimleri partiyi bir yandan bir arada tutmak ve diğer yandan siyasi rakiplerle mücadele için bir fırsat olarak değerlendirmiştir. İktidar rejimlerinin Avami Ligi'ne yarattığı olumsuz koşullara rağmen, rejimleri tarafından yapılan bütün cumhurbaşkanlığı ve parlamento seçimlerine, bazen kendi başlarına ve bazen de ittifaklar kurarak katılmıştır.

1.4. Şeyh Hasina ve Avami Ligi

1981 yılında Şeyh Hasina Bangladeş Avami Ligi'nin başkanlığına seçilmiştir. Şeyh Mujibur Rahman'ın kızı olduğu için parti üyeleri Şeyh Hasina'yı partinin sembolü olarak kabul etmiştir. Dolaysıyla çok az süre içinde Hasina parti üyeleri bir araya getirerek partiyi güçlendirmeye başarmıştır.

Şekil 3: Avami Ligi Başkanı ve Bangladeş Başbakanı Şeyh Hasina

Kaynak: BAL, 2019a

Tablo 1: Cumhurbaşkanı Olan Avami Ligi Liderleri

Yıllar	İsim
1971-1972	Şeyh Mujibur Rahman
1972-1973	Abu Sayeed Chowdhury
1974-1975	Mohammad Mohammadullah
1975	Şeyh Mujibur Rahman
1975	Khondaker Mostaq Ahmad
1975-1977	Abu Sadat Mohammad Sayem
2009-2013	Zillur Rahman
2013'ten bugüne	Abdul Hamid

Kaynak: Araştırmacı tarafından hazırlanmıştır

Tablo 2: Başbakanlık Görevi Yapan Avami Ligi Liderleri

Yıllar	İsim
1956-1957	Hussain Shaheed Suhrawardy (Pakistan Başbakanı)
1956-1958	Ataur Rahman Khan (Doğu Pakistan Başbakanı)
1971-1972	Tajuddin Ahmed
1972-1975	Şeyh Mujibur Rahman
1975	Muhammad Mansur Ali
1996-2001, 2009'den bugüne	Şeyh Hasina

Kaynak: Araştırmacı tarafından hazırlanmıştır

Askeri yönetime karşı uyumlu bir hareketinin ihtiyacının doğrultusunda 1983 yılında Avami Ligi ve Bangladeş Milliyetçi Partisi (BNP)'nin de yer aldığı 15 partili bir ittifak kurulmuştur. Ershad'ın askeri otokrasisine karşı mücadele etmek için kurulan ittifak, ordunun kışlalara derhal çekilmesi ve ilk önce parlamento (Jatiya Sangsad) seçimlerinin yapılması gibi 5 konulu bir eylem programı ortaya koymuştur (Khanam, 2008; Hasanuzzaman, 1998). Ayrıca ittifak otokratik rejimine karşı protestolar ve grevler düzenlemiştir. Muhalefetlerin düzenlenen devamlı hareketinin sonucu olarak Husein Muhammad Ershad 7 Mayıs 1986 tarihinde parlamento seçimi ilan etmiştir. Avami Ligi bu seçimini otokratik rejimine karşı bir fırsat olarak görmüş ve 8-Parti İttifakı adına seçime girmiştir. Seçimlerde, ittifak parlamentonun 300 sandalyesinden 97 sandalyeyi almış, Avami Ligi tek başına oyların %26,15'ini alarak 76 sandalyeyi kazanmıştır. Ancak hükümetine karşı muhalefetin aralıksız protestosu sonucunda Ershad, 4 Aralık 1990 tarihinde istifasını ilan etmek zorunda kalmıştır. Ershad'ın çekilmesiyle Bangladeş siyasetinde demokratik dönemi başlamıştır. Yargıç Şahabuddin Ahmed başkanlığındaki geçici hükümeti altında 27 Şubat 1991 tarihinde yapılan parlamento seçimlerinde, Begum Khaleda Zia'nın BNP koalisyon 140 vekili çıkararak çoğunluk kazanmış ve hükümeti kurmuştur (Hasanuzzaman, 1998).

Avami Ligi ve müttefikleri ise 100 sandalye kazanmış; Sadece Avami Ligi 88 sandalyeye kazanmıştır. Ancak hükümet ile muhalefet arasındaki demokratik anlayış uzun sürmemiştir. Demokratik hükümetinin kuruluşunun kısa süre sonra yapılan iki ara seçimleriyle hükümet ve muhalefetin yolları ayrılmıştır (Hasanuzzaman, 2009: 38-45). Her iki ara seçimde nispeten zayıf ve popüler olmayan iktidar partisi adaylarının zaferi ve seçimlerin organize şekli, muhalefetin hiçbir seçimin bir parti hükümeti altında özgür ve adil olmayacağına inanmasına yol açmıştır. Böylece seçimleri yapmak için bir tarafsız geçici hükümeti kurma talebini kabul ettirmek için Avami Ligi liderliğindeki muhalefet ittifak mart-Aralık 1994 yılında ilk önce Jatiya Sangsad'ı boykot etmiş ve daha sonra 28 Aralık 1994 tarihinde kitlesel istifa etmiştir. Aynı zamanda ülke genelinde uzun süreli grev ve protestolar başlatmıştır.

Yargıç Muhammed Habibur Rahman başkanlığındaki tarafsız geçici hükümet tarafından 12 Haziran 1996 tarihinde yapılan yedinci Jatiya Sangsad seçimlerinde, Avami Ligi koalisyon 146 sandalyeye kazanarak parlamentoda çoğunluk kazanmış ve Şeyh Hasina'nın Başbakanlığında

hükümeti kurulmuştur. Şeyh Mujibur Rahman hükümetinin 21 yıl sonra iktidara gelen Hasina hükümeti, çeşitli alanlarda önemli katkılarda bulunmuştur (Hasanuzzaman, 1998: 207-212). Bunların arasında Sangsad'ın komiteleri aracılığıyla güçlendirilmesi (bakanlar yerine millet vekillere başkan olarak görevlendirmek); Parlamentoda başbakanın Soru-Cevap oturumunun tanıtılması; 'Tazminat Yasası'nın yürürlükten kaldırarak Bangabandhu Şeyh Mujibur Rahman'ın katillerinin yargılanmasının önünü açması; Hindistan ile 30 yıllık su paylaşımı anlaşmasının imzalanması; Şhittagong Dağlık Bölgesi barış anlaşması (Barman, 2010: 77-88); kadınların güçlendirilmesine yönelik Semt Belediyelerinde ve diğer yerel yönetim organlarına doğrudan seçilebilmesi; yoksulluğun iyileştirilmesi ve okuma yazma bilmemenin ortadan kaldırılması için adımlar; yaşlı, boşanmış kadın ve dullar için sosyal güvenlik önlemleri; gıda üretiminde kendi kendine yeterliliği elde etmek için önlemler ilk sırada yer almaktadır.

1 Ekim 2001 tarihinde yapılan sekizinci Jatiya Sangsad seçimlerinde Avami Ligi kaybetmiştir. Avami Ligi sadece 62 sandalyeye kazanmıştır. BNP-Jamaat 4 parti İttifakı ise 216 sandalye alarak hükümet kurmuştur. BNP liderliğindeki 4 parti ittifakı döneminde de Avami Ligi farklı talepler için parlamentoyu boykot etmiş ve sokaklarda protesto ve grevler yapmıştır (Hasanuzzaman, 2009: 49). 4 partili ittifakı hükümetinin 5 yıllık süresi bittiğinde 2006 yapılacak olacak dokuzuncu Jatiya Sangsad seçimi için kurulan tarafsız geçici hükümetini Avami Ligi ve tarafları kabul etmeyerek sokağa dökülmüş ve BNP-Jamaat ittifak partileriyle karşı karşıya gelmiştir. Partiler arasındaki kanlı çatışmalar ordu-sivil bürokratlar tarafından kurulan geçici hükümetinin iktidara gelmesiyle sonuçlanmıştır. Bangladeş Bankası eski başkanı Dr. Fakhruddin Ahmed'i başkan yaparak yeni bir geçici hükümet kurulmasına rağmen, General Moeen U Ahmed başkanlığındaki ordu siyasette yetki sahibi olmuştur. Her iki büyük partinin liderleri de eve kapatılmıştır. Geçici hükümeti Begum Khaleda Zia'yı ve Şeyh Hasina'yı ulusal siyasetten çıkarmayı da çalışmıştır. 'Eksi İki' formülü olarak bilinen bu plan gerçekleştirmek için iki lideri tutuklamış ve yolsuzluk suçlamasıyla yargılamaları için özel mahkeme kurulmuştur (Ahmed, 2014). Ancak nihayetinde Sangsad seçimleri, 29 Aralık 2008 tarihinde hem Şeyh Hasina hem de Begüm Khaleda Zia'nın katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Avami Ligi liderliğindeki İttifak, 300 sandalyeden 262'sini kazanmıştır. Avami Ligi önderliğindeki hükümet Şeyh Hasina'nın başbakanlığında 6 Ocak 2009 tarihinde kurulmuştur.

Aralık 2008'de yapılan seçiminde Avami Ligi'nin zaferinde değişim bildirgesi olarak adlandırdığı 'Vizyon-2021' olan ayrıntılı bir seçim manifestosunun önemli etkisi vardır. Manifestodaki beş öncelikli alan halkın büyük oranını çok etkilemiştir. Özellikle fiyat artışını azaltmak ve halkın alım gücü dahilinde tutmak için acil önlemler ve bağımsız bir yolsuzlukla mücadele komisyonunun kurulması ve güçlendirilmesi dahil yolsuzlukla mücadele için çok yönlü önlemler gibi vaatler altı sınıftaki seçmenlerine çok etkilermiştir.

Arıca, enerji konusunda kapsamlı ve uzun vadeli bir politikanın kabul edilmesi ve elektrik üretiminin 2013 yılına kadar 7000 megawatt'a yükseltilmesi; yoksulluğun azaltılması ve eşitsizliğin giderilmesi için temel strateji olarak tarım sektörüne ve kırsal hayata canlılık getirilmesi ve sosyal güvenliğin aşırı yoksullara netleştirilmesi; terörizmi kontrol altına alarak iyi yönetişimin kurulması, 1971 savaş suçlularının yargılanması, yargının bağımsızlığının ve tarafsızlığının sağlanması, seçim sisteminin reformları yapılması, insan hakları komisyonunun güçlendirilmesi ve idareyi siyasallaşmasından uzak tutulması gibi maddeler de manifestoda yer almıştır. Manifesto aynı zamanda hedeflere ulaşmak için belirli zaman çizelgeleri belirlemiştir. Mesela, 2010 yılına kadar ilköğretim düzeyinde %100 öğrenci kaydı; 2011 yılına kadar tüm nüfus için saf içme suyu temini; 2012'ye kadar gıdada yeterlilik; 2013 yılına kadar her evde hijyenik sanitasyon; 2013 yılına kadar yıllık yüzde 8'lik GSYİH büyüme oranını elde etmek; 2013 yılına kadar ön lisans seviyesine kadar ücretsiz öğrenim ve 2014 yılına kadar ülkede tam okuryazarlık kazanma gibi belirli zaman çizelgeleri belirlemiştir.

Tablo 3: Genel Seçimler ve Avami Ligi

Seçim Yılı	Kazandığı Sandalye	Parti Durumu	Meclis
1954	143/237	Birinci parti	Doğu Pakistan İl Meclisi seçimi
1970	288/300	Birinci parti	Doğu Pakistan İl Meclisi seçimi
1970	160/300	Birinci parti	Pakistan Ulusal Meclisi seçimi
1973	293/300	Birinci parti	Bangladeş Jatiya Sangsad seçimi
1979	39/300	İkinci parti	Bangladeş Jatiya Sangsad seçimi
1986	76/300	İkinci parti	Bangladeş Jatiya Sangsad seçimi
1988	Boykot		Bangladeş Jatiya Sangsad seçimi
1991	88/300	İkinci parti	Bangladeş Jatiya Sangsad seçimi
1996 Şubat	Boykot		Bangladeş Jatiya Sangsad seçimi
1996 Haziran	146/300	Birinci parti	Bangladeş Jatiya Sangsad seçimi
2001	62/300	İkinci pati	Bangladeş Jatiya Sangsad seçimi
2008	230/300	Birinci parti	Bangladeş Jatiya Sangsad seçimi
2014	234/300	Birinci parti	Bangladeş Jatiya Sangsad seçimi
2018	259/300	Birinci parti	Bangladeş Jatiya Sangsad seçimi

Kaynak: Farklı kaynaklardan bilgi toplayarak araştırmacı tarafından hazırlanmıştır

2009-2013 yıllarında Avami Ligi hükümeti tarafından çalışmalar arasında Mahkemenin nihai kararı uyarınca Şeyh Mujibur Rahman'ın 5 katilinin yargılanmasının tamamlanması; 1971 savaş suçlularının yargılanma sürecinin başlatılması; İslami militanların ve diğer militan grupların durdurulması; ulusal bir eğitim politikasının oluşturulması ve 1972 Anayasasını restore edilmesidir. Avami Ligi 2011 anayasayı değiştirerek tarafsız geçici hükümeti sistemini ortadan kaldırmıştır. Bu karara karşı protesto yapan muhalefet partiler 2014 yılında yapılan parlamento seçimi boykot etmişlerdir. Büyük muhalefet partilerinin katılımları olmayan seçim sonucu yurtiçinde ve yurtdışında yaygın olarak eleştirilmiştir (Hosen, 2017). Ancak, Avami Ligi 5 yıllık sürecini tamamlamıştır.

Avami Ligi hükümeti 2014 yılında tekrar iktidara geldikten sonra Bangladeş'in kendi kaynaklarıyla ülkenin en büyük projesi olan Padma Köprüsü projesini başlatmıştır.

Elektrik ihtiyaçlarını karşılamak için 2016 yılında Güç Sistemi Ana Planı adına uzun vadeli bir plan yapılmıştır. Plan, 2020'de 23 GW'e, 2030'da 40 GW'e, 2041'de 60 GW'e üretim kapasitesini hedeflemektedir. Bu plan doğrultusunda Rooppur bölgesinde nükleer enerji santrali kurma kararı almış ve ilk nükleer güç reaktörü inşaatına kasım 2017 yılında ve ikinci reaktörünün inşaatı temmuz 2018 yılında başlatılmıştır (WNA, 2019). Ayrıca, elektrik üretimi için Khulna'daki Bagerhat bölgesinde bulunan Rampal'da 1320 megawatt'lık Rampal Enerji Santrali adlı kömür yakıtlı bir elektrik santral projesi başlatmıştır. Avami Ligi hükümeti Dakka'da Metro hatları yapmak amacıyla 2013 yılında Dakka Toplu Taşıma Şirketi Limited (DMTCL) adlı bir devlet şirketi kurmuştur. Raylarını planlamak, düzenlemek, tasarlamak, finanse etmek, inşa etmek, bakımını yapmak ve işletmek amacıyla kurulan bu şirket 2014 yılı itibaren çalışmaya başlamıştır. 2016 yılında ise Dakka Metro Hattı-6'nın çalışmasını başlatmıştır.

Bunun yanı sıra Avami Ligi hükümeti Otobüs Hızlı Transit (BRT) adlı metrobüs çalışmaları da başlatmıştır. Moheshkhali-Matarbari kalkınma projesi; derin deniz limanı LNG terminal projesi, Şhittagong ve Cox Bazar ile Payra deniz limanı arasında raylı yol yapımı gibi büyük kalkınma projeler de Avami Ligi tarafından başlatıldığı projeleri arasında yer almaktadır (Raju, 2018). 2009 yılında Avami Ligi iktidara geldiğinden beri, Bangladeş'in kişi başına düşen geliri üç kat artmış. Ülkenin gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH) 2017 yılında 250 milyar dolar olarak gerçekleşmiş ve %7,28'lik bir büyüme oranı izlemiştir (Roy, 2018). Ancak, muhalefet partiler ve kişileri karşı Şeyh Hasina'nın izlediği politikalar ülke içinde ve ülke dışında Avami Ligi'nin siyasi rolü hakkında sorular üretmiştir (Ganguly, 2019). Özellikle muhalefet liderler ve taraftarının polis tarafından öldürüldüğü; kimliksiz kişiler tarafından muhalefet parti üyelerine kaçırıldığı ve sayısızca hapishanelere atıldığı iddialar hem muhalefet partileri tarafından hem de ulusal ve uluslararası insan hakları örgütler tarafından sürekli gündeme getirilmektedir (Mahmud, 2018). Ayrıca, muhalefet medyalarının kapatılması; Avami Ligi liderler ve destekli iş adamları tarafından yeni gazete ve televizyon kanalların açılması ülke medyasını tek taraflı kılmıştır (Aljazeera, 2018). Şeyh Hasina'nın liderliğinde 2009-2018 döneminde Avami Ligi hükümeti tarafından yapılan ulusal ve yerel seçimler hakkında da hile ve usulsüzlük iddialar yaygınlaşmıştır.

Avami Ligi 1996-2001 iktidar kurmuş; daha sonra 2009'de iktidara gelmiştir bugüne kadar Bangladeş'in iktidarında bulunmaktadır. Ülkenin en eski partisi olan Avami Ligi iktidara geldiğinde iletişim, ulaşım, enerji ve ekonomide büyük kalkınma projeler yaptığını görülmektedir. Ancak, 1991 yılından bu yana 2 dönem muhalefet parti olarak çalışmalarını gerçekleştiren Avami Ligi'nin siyasi taleplerini gerçekleştirmek için uzun süredir parlamentoyu boykot etme; süresiz grevler, siyasi çatışmalar vs. çok katı yöntemlere başvurduğu bilinmektedir. Öte yandan, hükümet partisi olarak

görev yaptığı dönemlerinde muhalefet partileri karşı tutuklanma, şiddet uygulama gibi sert politikaları izlediğini; seçimlerinde büyük hileleri, muhalefet adaylarına engeller oluşturduğunu da görülmektedir.

1.5. Avami Ligi'nin Genel Tanımı:

1949 yılının 23 Haziran'da Bengal'li siyasi liderleri tarafından kurula "Avami Ligi" Pakistan geneli için "Tüm Pakistan Avami Müslüman Ligi" ve Doğu Pakistan için "Doğu Pakistan Avami Müslüman Ligi" olarak ismini belirlemiştir. Daha sonra 1953 yılında "Müslüman" kelimesi bırakmıştır. Bağımsız Bangladeş'te ise "Bangladeş Avami Ligi" olarak bilinmektedir. Pakistan sürecinde özerklik için siyasi çalışmaları yürüten "Avami Ligi" Bağımsız Bangladeş'in ilk yıllarında kendi ideolojilerine belirlemiş ve ülke Anayasasını parti ideolojilerine göre ortaya koymuştur. Avami Ligi dört temel ideolojiye dayanmaktadır (The Lawyers ve Jurists, t.y.):

Şekil 4: Avami Ligi'nin İdiolojileri

Kaynak: Araştırmacı tarafından hazırlanmıştır

22-23 Temmuz 2016 tarihinde yayınlanan Avami Ligi'nin parti anayasasında 4 maddelik amacı ve 25 maddelik temel hedefler ve taahhütler belirlemiştir. Avami Ligi'nin belirlemiş olduğu amaçları ise (Mahmud ve Islam, 2016: 97):

(a) Bangladeş Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını bütünleştirmek, ülkenin egemenliğini ve bütünlüğünü korumak.
(b) Halk ülkenin gerçek sahibidir. Halkın anayasal haklarını yerine getirmek ve korumak.
(c) Devletin bütün vatandaşlarının siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel özgürlüğünü ve refahını sağlamak.
(d) Kurtuluş Savaşı ruhuyla laik, demokratik bir toplum ve devlet sistemi oluşturmak.

Pakistan döneminin en büyük muhalefet partisi ve Bangladeş'in kuruluşunda liderlik yapan Avami Ligi amaçları doğrultusunda belirlediği temel hedefler ve taahhütlerinde önemli maddeler aşağıdaki gibidir (Mahmud ve Islam, 2016: 97-99):

(a) Kurtuluş Savaşı değerlerinin yanı sıra bağımsızlık idealini ve ruhunu korumak,
(b) İnsanlık onurunu ve insancıl değerleri tanımak,
(c) Bangladeş halkının birliğini ve dayanışmasını sağlamak,
(d) Parlamento demokrasisinin düzgün bir şekilde büyümesini ve kurumsallaşmasını doğru şekilde artırmak ve halkın seçimine göre oy hakkı kullanma özgürlüğünü ve güvenliğini sağlamak,
(e) Kitle odaklı, şeffaf ve hesap verebilir bir kamu yönetimi sistemi geliştirmek ve iyi yönetişimi sağlamak,
(f) Halkın tabanlara kadar tüm idari düzeylerde katılımını ve güçlenmesini sağlamak için güçlü bir yerel yönetim sistemi kurmak,
(g) Kamusal ve özel her düzeyde demokratik değerlerin uygulanması,
(h) Din, kast, cinsiyet, topluluk, etnik ve benzeri şeylerden bağımsız olarak temel insan haklarını sağlamak ve geçimini sağlamak,
(i) Dini özgürlüğü sağlamak ve dini gruplar arasında tüm gölgelerini yok etmek,
(j) Kadına yönelik şiddeti durdurmak; kadın haklarını ve haysiyetini korumak ve devlet ve sosyal alanında imkanları sağlayarak onları güçlendirmek,
(k) Genç neslin gelişimini sağlamak için çocuk haklarını korumak; fiziksel ve zihinsel gelişimlerini hızlandırmak,
(l) Basın ve kitle iletişim araçlarının özgürlüğünü ve serbest bilgi akışını sağlamak,
(m) Yiyecek, giyecek, barınak, herkesin rahatça yaşamı dahil tüm temel ihtiyaçların sorunlarını çözmek, çalışma haklarını sağlamak ve yaşam standartlarını yükseltmek,
(n) Bangladeş'in bağımsızlığını ve egemenliğini korumak ve küresel barışa katkıda bulunmak için modern ve güçlü bir savunma sistemi kurmak,
(o) 'Herkesle arkadaşlık ve hiçbiriyle kötülük değil' prensibi üzerinde uluslararası ilişkileri kurmak.

Şekil 5: Avami Ligi'nin Seçim Sembolü

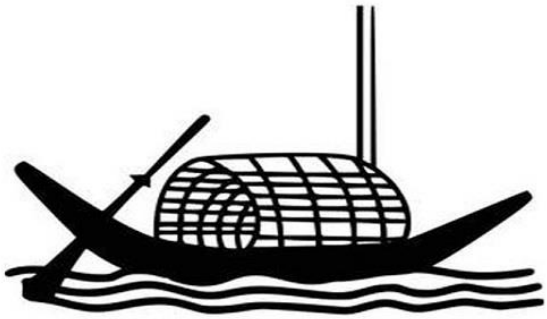

Kaynak: Newsnext, 2016

Avami Ligi seçim sembolü olarak "tekne" kullanmaktadır. "Tekne" kırsal Bengal'e bağlılığı göstermektedir.

Tablo 4: 1949 Yılından Bugüne Kadar Avami Ligi'nin Başkanları

Yıllar	İsim
1949'den 1957	Mevlâna Abdul Hamid Khan Bhasani
1957'den 1964	Mevlâna Abdur Rashid Tarkabagish (Başkan vekili)
1964'ten 1966	Mevlâna Abdur Rashid Tarkabagish (Başkanı)
1966'dan 1974	Şeyh Mujibur Rahman
1974'ten 1975	Muhammad Qumaruzzaman
1977'dan 1978	Syeda Zohra Tajuddin
1978'den 1981	Abdul Malek Ukil
1981'den bugüne	Şeyh Hasina

Kaynak: Prothomalo, 2016a

Tablo 5: 1949 Yılından Bu Yana Avami Ligi'nin genel Sekreterleri

Yıllar	İsim
1949'den 1953	Shamsul Haque
1953'ten 1966	Şeyh Mujibur Rahman
1966'dan 1972	Tajuddin Ahmed
1972'den 1976	Zillur Rahman
1978'den 1981	Abdur Razzaq
1981'den bugüne	Abdur Razzaq, Syeda Sajeda Chowdhury, Zillur Rahman, Abdul Jalil, Sayed Ashraful Islam, Obaidul Quader

Kaynak: Prothomalo, 2016a

1.6. Bangladeş Avami Ligi'nin Dış Politika İlkeleri

Bangladeş Avami Ligi'nin dış politika ilkeleri parti lideri ve Bangladeş'in kurucusu Şeyh Mujibur Rahman ortaya koymuştur. Bangladeş'in Bağımsızlığından sonra 1972 yılında mecliste onaylanan anayasasında yer verilen dış politika ilkeler aslında Avami Ligi'nin dış politikayı yansıtmaktadır. Şeyh Mujibur Rahman'nın liderliğindeki Avami Ligi'nın belirlediği ilkeler Bangladeş'in uluslararası alanında ve diğer ülkeler ile ilişkilerinin kurulmasında önemli yer almıştır (Halim, 2004: 20-21).

Avami Ligi'nin dış politika ilkeleri aşağıdaki başlıklar altında açıklamak mümkündür:

a. İyi komşuluk ilişkileri. Geçmişte sömürge güçlerin zulüm ve farklı savaşlarda maruz kalan Hint Alı Kıtasındaki ülkeler; özellikle Hindistan ve Çin ile iyi komşuluk ilişkiler Bangladeş Avami Ligi'nin dış politikanın temel amaçlarından biridir (Halim, 2004: 20-21.

b. Uluslararası iş birliğini teşvik etmek için istikrar ve barışı aramak. Bangladeş ülkeler arası ve dünya çerçevesinde istikrar ve barışa vurgulamaktadır. Çünkü istikrarlı bir durum iş birliğinin yolunu açmaktadır ve her ülkenin çıkarlarını elde etmeye imkânları sağlamaktadır. Bangladeş ülkeler

ile İş birliği yoluyla ekonomik faydalarını sağlayarak yapısal ve ekonomik gelişmesinin devam ettirilmesini istemektedir.

c. Yeni bir uluslararası ekonomik düzene destek (Choudhury, 1992c: 44–45). Gelişmekte olan ülkelerin ticari imkânlarını artıracak uluslararası ekonomik düzene Bangladeş desteklemektedir. Ürettiği malzemelerinin ihracatı için imkânları arayan Bangladeş uluslararası ekonomik politikasını yakından ilgilenmektedir.

Bu amaçlarla birlikte Bangladeş'in dış politikanın temelinde Bangladeş'in kurucu lideri Şeyh Mujibur Rahman'ın "herkese dostluk, hiçbiriyle kötülük değil" sözünü de önemli yer almaktadır (Halim, 2004: 20).

Ayrıca, Bangladeş'in anayasasının 25 (1) ve (2) maddelerinde dış politikanın amaç ve ilkelerini yer verilmiştir. Bunlar ise:

a. Devlet, uluslararası ilişkilerini, ulusal egemenlik ve eşitlik, diğer ülkelerin içişlerine müdahale etmeme, uluslararası anlaşmazlıkların barışçıl yollarla çözümlenmesi ve uluslararası hukuka saygı ilkeleri ve Birleşmiş Milletlerde ilan edilen ilkelere dayandırır.

b. Devlet, Müslüman ülkeler arasında İslami dayanışmaya dayalı kardeşlik ilişkilerini pekiştirmek, korumak ve güçlendirmek için gayret gösterecektir.

Yukarıda yer alan amaçlar ve ilkeler doğrultusunda Bangladeş dış politikası bir kaç temel ilkelerine dayanmaktadır:

i. Herkese dostluk, hiçbiriyle kötülük değil (Choudhury, 1992c: 45). Küçük toprak ve kalabalık nüfusuna sahip olan Bangladeş dış yardımı ihtiyaç duymaktadır. Ayrıca, uluslararası ticaret ve iş imkânlarından önemli faydalar elde edinmek ve bunlarla birlikte askeri gücü bakımından dünya askeri rekabetinde yer alamayacağı anlayan Bangladeş herkesle dostluk ilişkiler kurmasını vurgulamaktadır.

ii. Diğer devletlerin egemenliğine, toprak bütünlüğüne ve politik bağımsızlığına saygı göstermek. Yaklaşık 190 yıldır sömürge güçlerin zülüm altında kalan; 25 yıldır siyasi, ekonomik ve kamusal hakları için mücadele eden ve yaklaşık 9 aylık savaşından sonra bağımsızlığını kazanan Bangladeş halkı kuruluşundan bu yana bir devletin egemenliğine, toprak bütünlüğüne ve politik bağımsızlığına saygılıdır. Ayrıca, bu ilke BM tüzüğünün 2. maddesinin (4) ile tamamen uyumludur.

iii. Devletin iç işlerine müdahale etmemek. Bir ülkenin halkın iradesine saygı gösteren Bangladeş hiçbir devletin iç işlerine müdahale etmediği gibi başka bir devletin müdahalesine de desteklememektedir. Bu ilke aynı zamanda BM tüzüğünün 2 maddesinin (7) ile uyumludur (Halim, 2004: 20).

iv. Barış politikası. Sömürge ve savaşa mağdur kalan Bangladeş; kuruluş döneminden beri dünya siyasetin barışçılığın savunmaktadır. Ülkeler arası ilişkiler ve iç meselelerde barış ön plana koymaktadır. Bangladeş hem komşu ülkeler ile hem de diğer ülkeler ile barış içinde yaşamaya inanan Bangladeş Birleşmiş Milletin Barış Misyonunda ilk sırada yer almaktadır.

v. Eşitlik ve milli çıkar. Bangladeş ülkelerin eşit olduğunu ve bu eşitliğin temelinde ülkelerin milli çıkarlar için çalışabilmesini savunmaktadır. Bu ilkeye dayanarak Bangladeş Halk Cumhuriyeti dünya ülkeleriyle anlayışlı ilişkileri devam etmektedir (Huq, 1993: 62).

Avami Ligi'nin Ulusal Konseyi tarafından kabul edilen "Bangladeş Awami Ligi Manifestosu" Avami Ligi'nin dış politika ilkelerini belirtmiştir (BAL: 2018: 76-77). Manifestosunda Avami Ligi Şeyh Mujibur Rahman'nin Bangladeş dış politikasının temeli olarak belirttiği 'ülkenin bağımsızlığının, egemenliğinin ve milli çıkarının korunması, tüm ülkelerle dostluk, kimseyle düşmanlık değil' ilkelerini devam edeceğini yeniden açıklamıştır. Bununla birlikte uluslararası ve bölgesel meselelerdeki farklılıkları çözerek Güney Asya ülkeleri arasında bölgesel işbirliğini artırmak için her türlü çaba gösterileceğini ve ülkeler arasında barışçıl konum korunurken, karşılıklı işbirliği temelinde bölgenin sosyo-ekonomik kalkınması sağlanması için çalışacağını vurgulamıştır.

2009 yılından itibaren Bangladeş'in iktidarda olan Avami Ligi parti dış politika ilkesi olarak belirttiği hususlar arasında uluslararası ve bölgesel terörizme karşı etkin bir direniş göstereceği ileri sürmüştür. Ayrıca, Güney Asya'da terörizm ve militanlığa karşı iş birlik çalışmalarını yürütmek için bir "Görev Gücü" kurulması çalışmasının önemsemiştir. Avami Ligi uluslararası terörist grupların, diğer ülkelerin isyan gruplarının ve uluslararası silah ve uyuşturucu kaçakçılarının Bangladeş topraklarında hiçbir yer verilmeyeceğini açık bir şekilde ifade etmiştir. Kadın ve çocuk ticaretinin önlenmesi için de ortak girişimlerinin güçlendirilmesi konusunda kararlı duruşunu ortaya koymuştur. Avami Ligi Hindistan ile su paylaşımı konusunda çözüm üretmek için Ganj Anlaşması'na benzer su paylaşım anlaşmaların yapılması için 'Ortak Nehirler Komisyonu'nu daha aktif hale getirecek ve sınırda barışı sağlaması konusunda halihazırda atılan adımlarını gerçekleştirecek çalışmalara özellikle vurgulamaktadır.

Avami Ligi 2018 yılında kabul ettiği manifestosunda bölgesel ve alt bölgesel ekonomik iş birliğini geliştirmek için önemli adımlar atacağını belirtmiştir. Özellikle SAARC, BIMSTEC ve D-8 ülkeleri ve diğer komşu ülkeler ile Ticaret, yatırım ve iletişimin genişlemesi çalışmalar ile güç ve enerji alanında iş birliği ve ortak girişimleri hedeflemiştir. Ayrıca, Hindistan, Nepal, Butan ve Myanmar ile çevre, su ve orman kaynaklarının kalkınması konusunda uyumlu hareket ve turizm alanında ortak girişimleri ve iş birliğini önemsemektedir. Doğal afetler ve iklim değişikliği ile ortaya çıkan afetleriyle başa çıkmak için bölgesel hazırlık, farkındalık ve iş birliğinin artırması ve eğitim ve öğretim alanında bölgesel bir ağın kurulması konusunda önemli çalışmalarını amaçlamıştır. Bölge dışındaki ülkeleriyle Bangladeş'in ilişkilerinin güçlendirilmesi konusunda Avami Ligi önemli hedefler ortaya koymuştur. Avami Ligi Bangladeş'in Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa Birliği, Japonya ve Kanada dahil gelişmekte olan ülkelerle ilişkileri güçlendirilecek ve büyük ölçüde genişletmeye çalışacaktır. Rusya, Çin ve ASEAN ülkeleriyle dostluk ilişkileri güçlendirmeye ve Avustralya ve Pasifik ülkeleriyle daha yakın ilişkiler kurma girişimde bulunacaktır (BAL: 2018: 76-

77). Ayrıca, Güney Amerika ülkeleri ile verimli ilişkiler kurmak için adımlar atacağını de dış politika ilkesi olarak belirtmiştir.

Avami Ligi Müslüman ülkeleriyle kardeşlik ilişkilerini parti dış politikanın önemli ilkesi olarak belirtmiştir. Avami Ligi Suudi Arabistan, Mısır, Filistin, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar ve Kuveyt başta olmak üzere Ortadoğu ülkeleri ve Türkiye, Malezya ve Endonezya başta olmak üzere Müslüman ülkelerle karşılıklı kardeşlik ilişkileri ile kalkınma ve iş birliği güçlendireceğini hedeflemektedir. Ayrıca, Müslüman Ümmetinin dayanışması ve İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) çerçevesinde ekonomik faaliyetler ve iş birliği çalışmalarının güçlendirilmesi konusunda adımlar atacağını vurgulamıştır. Avami Ligi'nin dış politika ilkeleri arasında dünya barışı önemli yer almaktadır. Bu nedenle BM tarafından yürütülen barış koruma misyonlarına ve bağlı kuruluşlarına Bangladeş'in katılımını artırmasını hedeflemiştir. Ayrıca, İngiliz Milletler Topluluğu ve Bağlantısızlar Hareketi'ne etkili kılmak için de girişimler yoğunlaştırılacağını belirtmektedir.

1.7. Bangladeş'in Jeopolitik Konumunu Belirlemesinde Avami Ligi'nin Rolü

Bangladeş Avami Ligi 1971-1975, 1996-2001 ve 2009-2018 dönemlerinde iktidarda olup Bangladeş'in çoğulculuk dış politikasını yol göstermektedir. Avami Ligi'nin 1971-1975 iktidar dönemi hem parti olarak hem de ülke olarak çok kritik bir dönem olmuştur. Pakistan ordusuna karşı 9 aylık savaşın kazanılmasıyla yeni bir ülke olarak Dünya haritasında yer alan Bangladeş Müslüman ülkelerle ve ABD, Çin ve bazı Batılı ülkeleriyle ilişki kurmasında zorluklar yaşamıştır. Yeni kurulmuş olan bir ülkenin ekonomik ve altı yapısal kalkınması için dış yardım ve yatırımın çok ihtiyaç duyduğu bir dönemde Avami Ligi başkanı ve Bangladeş Başbakanı Şeyh Mujibur Rahman Birleşmiş Milletler, BM bağlı kurumlar, NAM, OIC gibi dünya ve bölgesel kurumların üyesi olmuştur. Özellikle müttefiki olan Hindistan ve SSCB'nin etkisinden çıkarak Pakistan'da gerçekleşen OIC'nin zirvesine katılıp başta Pakistan olmak üzere diğer Müslüman ülkeleriyle ilişki kurmak Avami Ligi lideri ve Bangladeş Başbakanı Şeyh Mujibur Rahman'ın büyük bir cesaretin örneği olmuştur.

Ayrıca, savaşta Pakistan'a desteklenen ABD ve Çin ile ilişkilerin normalleşmesinde Avami Ligi çok önemli adımlar atmıştır. Avami Liginin bu döneminde Bangladeş uluslararası ortamda kendi kimliğini ortaya koymuş ve ekonomik çıkarları için önemli çalışmalara imza atmıştır. Avami Ligi'nin 1996-2001 iktidarı döneminde Bangladeş Bölgesel ve Uluslararası iş birliğinde bazı önemli adımlar atmıştır. Özellikle SAGQ kuruluşunda Bangladeş önemli rol oynamıştır. SAARC'in kurucusu lideri Ziyaur Rahman'ın partisi olan BNP, SAGQ kuruluşun SAARC'i imha etmek için yapılan bir komplo olarak değerlendirmiş ve hükümetine karşı protestolar yapmıştır. Bu dönemde ayrıca, Avami Ligi D-8 kuruluşunda yer almıştır.

Bağımsızlığının hemen ardından anayasasını belirleyen Bangladeş BM'nin barışçıl politikasını dış politika ilkesi olarak belirlemiştir. Ülkelerle dostluk ve eşitlik ilişkileri savunan ve ülkelerin içişlerine karışmasını doğru bulunmayan Bangladeş 1974 yılının 17 Eylül tarihinde BM'nin 136. üyesi olmuştur. Bağımsızlığından yaklaşık üç yıl sonra BM'nin tam üyeliğini kazanan Bangladeş diğer BM organlarının üyeliğini daha da önce almıştır. Bağımsızlığının bir yıl geçirmeden Bangladeş 1972 yılında Dünya Sağlık Örgütü (WHO), Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD), Uluslararası Para Fonu (IMF), Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (IBRD), Uluslararası Kalkınma Birliği (IDA), Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), Birleşmiş Miletler Eğitim-Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO) ve Birleşmiş Milletler Endüstriyel Kalkınma Örgütü (UNIDO)'nün üyesi olmuştur. 1973 yılında ise Asya ve Pasifik Ekonomik ve Sosyal Komisyonu (ESCAP), Gıda ve Tarım Örgütü (FAO), Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) ve Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı (IAEA) gibi Birleşmiş Milletler'in kuruluşları ve programlarında üye olmuştur. 1993 yılında GATT'ın sona ermesinin ardından 1995 yılında kurulan Dünya Ticaret Örgütü (WTO)'nun üyesi olmuştur.

1974'ten bu yana Bangladeş BM'nin politik, güvenlik, ekonomik ve sosyal çalışmalarında önemli ve aktif rol oynamaktadır ve dünya barışı için kendi çabasını göstermektedir. Üyeliğinin bir yıl sonra 1975'te Genel Kurulda Başkan Yardımcısı seçilmiştir. 2013 (Bdnews24.com, 2013) yılında Ekonomik ve Sosyal Konsey (ECOSOC) üyesi olarak seçilmiş ve görev yapmıştır. BM'nin Güvenlik Konseyi'nde 2000-2001 yıllarında daimî olmayan üyesi olarak seçilmiş ve uluslararası sorunların barışçıl bir çözümüne önemli katkıda bulunmuştur. BM Güvenlik konseyinde 2000-2001 döneminde üyesi seçilen Bangladeş önemli bir rol oynamıştır. Bu dönemin gündemi olan Angola, Bosna Hersek, Demokratik Kongo Cumhuriyeti (DRC), Irak, Kosova, Sierra Leone ve Doğu Timor konularda barışçıl konumunu savunmuştur. Bangladeş bu döneminde Sierra Leone ve Yaptırımların Rolüne İlişkin Çalışma Komitesi'ne başkanlığını yapmıştır. Bangladeş ayrıca 2000 yılının mart ayında ve haziran 2001'de Güvenlik Konseyi başkanlığını da yapmıştır (Hossain, 2014). İnsan Haklarını ön plana koyan Bangladeş BM'de insan hakları konusunda önemi rol oynamıştır.

Bangladeş halkı dünya ülkelerinin barış içinde yaşamasını önemsemektedir. Bu yüzden BM üyeliğin ilk günden beri silahsızlanma konusunda Bangladeş konumunu belirlediği gibi ülkelerin bir araya gelmesinin gerektiğini de önemsemektedir. BM Genel Konseyinde ilk Bangladeşli olarak konuşma yaparken dönemin Bangladeş Başkanı Şeyh Mujibur Rahman da dünya ekonomik sorunların çözümüne barış ortamının önemini ve silahsızlanmanın gerektiğini ortaya koymuştur. Sonraki dönemlerde de Bangladeşli temsilciler aynı duruşunu göstermişlerdir (Huq, 1993: 299-302).

II. Dünya Savaşı'nın ardından ABD ve SSCB arasında dünya politikasında güç rekabeti dolaysıyla ortaya çıkan çift kutuplu uluslararası sistem denilen Soğuk Savaş yeni bağımsızlığı kazanan ülkelerini ayrı bir çatı altına getirmiştir. Üçüncü bir blok olarak ortaya çıkan Bağlantısızlar

Hareketi bağımsızlıklarına yeni kavuşan devletlerin ekonomik kalkınmayı hedef almış, ülkelerin güvenliğini sağlamış ve dünya barışı korumasında önemli rol oynamıştır. Bangladeş 1972 yılında ilk anayasasında savaş yerine barış ve dünya siyasetinde barışı koruyarak ülkelerin ekonomik çıkarlarını artırmasını yer vermiştir. Kuruluşundan beri dünya barışını vurgulayan ve uluslararası alanda tarafsızlığını savunan Bangladeş 1973 yılında Bağlantısızlar Hareketi'nin üyesi olmuştur (Huq, 1993: 64). Çatışmanın yerine ortak kazancını politika olarak belirleyen Bangladeş ilk dönemlerden beri Bağlantısızlar Hareketi çerçevesinde gelişmekte olan ülkelerin ekonomik ve siyasi çıkarları konusunda aktif olarak kendi görüşlerini ortaya koymuştur ve Asya, Amerika ve Afrika ülkeleriyle bir araya gelerek dinamik bir siyaseti izlemiştir (Ahamed, 2004: 49–50).

Büyük ülkelerin silahlanma yarışına karşı BM ve NAM üyesi gelişmekte olan ülkeleriyle bir araya gelip etkili rol oynamıştır. Ayrıca, BM'de Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen (NIEO), Ortadoğu krizi, Güney Afrika'dan ırkçılığın ortadan kaldırılması gibi önemli konularda etkili rol oynayan NAM ülkeler arasında Bangladeş de bulunmuştur (Huq, 1993: 64).

Pakistan ile savaş ve sonrasında bağımsızlığını kazanan Bangladeş ilk yıllarda Müslüman ülkeler ile diplomatik ilişkileri kurulmasında sorunlar yaşamıştır. Çünkü Müslüman ülkeler Pakistan'a karşı Bangladeş'in savaşını ve Pakistan'ın bölünmesini istememişlerdir. Ayrıca, Hindistan'ın desteğiyle bağımsızlığını kazanan Bangladeş'e karşı Pakistan Müslüman ülkelere uzak tutmayı başarmıştır. Ancak, Halkın %88'i Müslüman olan ve Müslüman ülkeleriyle kardeşlik ilkesini anayasasında yer veren Bangladeş kuruluşunun ardında Müslüman ülkeleriyle ilişkileri kurmak amacıyla farklı diplomatik çalışmaları başlatmıştır. Diplomatik çalışmaları sonucunda 22 Şubat 1974 tarihinde Pakistan Bangladeş'in bağımsızlığını tanımıştır. Aynı gün Müslüman ülkeler arasında ektili ülkeleri olan Türkiye ve İran da Bangladeş'i resmi olarak tanımış. Bu gelişmelerin hemen ardından Müslüman ülkeleriyle kardeşlik ilişkilerini ilan etmesi için 23-24 Şubat Pakistan'da gerçekleşen "İslam İş birliği Teşkilatı'nın Zirvesine katılmıştır. Zirve esnasında diğer Müslüman ülkeler de Bangladeş'in bağımsızlığını resmi olarak tanıdığını açıklamıştır. Böylece Bangladeş, Pakistan ve diğer Müslüman ülkeler ile ilişkilerini başlatmıştır. OIC'nin üyeliği çerçevesinde Bangladeş çok önemli çalışmalar imza atmıştır. Bangladeş birkaç sefer OIC Genel Sekreter Yardımcılığı görevini yapmıştır (Rashid, 2015b: 172). Bangladeş çok sayıda Müslümanların bulunduğu ülkeleri OIC'nin gözlemci statüsü verilmesini savunan ülkesi olmuştur. Bangladeş Dışişleri Bakanı AH Mahmud Ali 2018 yılının mayıs ayında OIC Dışişleri Bakanların toplantısında Hindistan gibi büyük Müslüman nüfusu olan ülkelerin gözlemci olarak OIC'ye katılımın önemini dile getirmiştir. Bu statüsünün o ülkede yaşayan Müslümanlara fayda sağlayacağını ve çok sayıda Müslüman nüfus OIC'in iyi çalışmalarından etkileneceğini dile getirmiştir (Chaudhury, 2018).

90'lı yıllarında Güney Asya'da toplumsal ve ekonomik iş birliği çalışmaları önem kazanmış ve ülkeler büyük ilgi göstermiştir. 1996 yılında Bangladeş, Butan, Hindistan ve Nepal (BBIN) dışişleri

bakanları tarafından başlatılan ve 1997 yılında Maldivler'deki SAARC Zirvesi'ne onaylanan Güney Asya Büyüme Dörtgeni (SAGQ) kurulmuştur. SAGQ kurulmasında Bangladeş'in aktif çalışmaları çok önemli rol oynamıştır. Bangladeş Dışişleri Bakanı Abdus Samad Azad 1996 yılında Yeni Delhi'de yapılan SAARC Dışişleri Bakanların toplantısında SAGQ'in teklifini masaya taşımıştır. Bu teklifine Hindistan tarafından desteklenmesi ve Nepal ve Butan'ın olumlu karşılamasıyla SAGQ kurulması çalışmaları başlatılmıştır. Kurumun konsept dosyası ve yaklaşım dosyası hazırlaması görevi Bangladeş ve Nepal bürokratlarına verilmiştir. Hindistan ve Butan ise tema dosyasını ve ortak iş birliği alanları belirlemiştir (Afroze, 2002: 203). Çevre, enerji, enerji ticareti ve yatırım, ulaşım ve turizmi çalışma alanları olarak belirleyen SAGQ Güney Asya alt bölgesel iş birliği teşkilatında Bangladeş, Butan, Nepal ile Hindistan'ın Kuzeydoğu bölgesi ve Batı Bengal bölgesi yer almıştır. Bu teşkilatı ana hedefleri olarak ülkelerin büyük politika dönüşümü yapılmadan bölgenin sosyal ekonomik büyümeyi arttırmak; büyük ekonomik iş birliği geliştirmek için elverişli bir ortam yaratmak; altyapı kısıtlamalarının üstesinden gelmek; politika çerçevesi ve proje uygulamasında iş birliğini kolaylaştırmasını belirlemiştir (Aric.adb.org, t.y.).

Bölgesel projelerin gerçekleştirmesinde SAARC'in yavaşlığı ve Hindistan-Pakistan arasında devam eden anlaşmazlığı dolaysıyla SAGQ'in alt bölgesel teşkilatı olarak üye ülkeleri için büyük bir ticari merkezi olabilme imkânı öngörülmektedir (Hossain, 2010: 143). Özellikle, denize kıyısı olmayan Nepal ve Butan'ın ticari işleri için Hindistan'ın Kalküta limanı çok önemli bir yer iken Hindistan'ın Kuzeydoğu bölgeleriyle Hindistan'ın ticari işler ve ulaşımı için Bangladeş önemli bir konumun olarak yer almaktadır. Öte yandan, Nepal ve Butan'a ticareti için Hindistan topraklarını kullanması Bangladeş'i çok büyük imkânları sağlayabilmektedir. Ayrıca, üye ülkeler iş birliği çalışmalarıyla enerji paylaşım ve satış yoluyla bölgedeki insanları elektrik ulaştırma ve üretimi hızlandırma imkânları yakalayabilmektedirler (Mohammad, 2010: 42–43). Ancak, imkânları elde edinmek ve kuruluş hedeflerini gerçekleştirmek için üye ülkeler şu ana kadar gereken çalışmalar yapamamıştır ve etkileyici politikaları belirleyememişlerdir.

1997 yılında Bangladeş Bengal Körfezi Çok Sektörlü Teknik ve Ekonomik İş birliği Girişimi (BIMSTEC)'in kuruluş üyesi olmuştur. 1994 yılında Tayland'ın önderliğinde Bangladeş, Hindistan, Sri Lanka ve Tayland'ın kurduğu BIST-EC ekonomik iş birliği teşkilatı daha sonra Nepal, Butan ve Myanmar'ın katılımıyla BIMSTEC adıyla çalışmaları başlatmıştır. Bengal Körfezi kıyılarında yer alan ülkeler bir araya gelerek bir alt bölgesel teşkilatı olarak ortak ticari çalışmaları yürüterek SAARC ve ASEAN arasında bir köprü oluşturma amacında kurulan BIMSTEC kuruluş döneminde ticari, teknoloji, ulaşım ve enerji gibi 13 alanında iş birliği çalışmalarını arttırmaya kararlaşmıştır (Kundu, 2014). Daha sonra bölgede artırmakta olan terör sorunlara karşı mücadeleyi de önemli bir alan olarak belirlemişlerdir. Bu kuruluş aslında Bangladeş ve Hindistan'ın 'Doğuya Bak' politikasının en önemli ürünü olarak Güney Doğu Asya ile Güney Asya'nın ticari iş birliğinin yolunu açmıştır.

BIMSTEC ticari bakanları ilk olarak 1998 yılında Bangkok'ta toplantı yapmış ve ekonomik iş birliği ile ilgili çalışma imkânları üzerinde tartışmıştır. Bu toplantıda üye ülkeleri arasında Serbest Ticaret Alanı oluşturmak, ticareti kolaylaştıracak aktiviteleri belirlemek, yatırımı arttırmak ve üye ülkeleri arasında teknik iş birliği sağlamak için gereken adımların atılacağı kararı alınmıştır. BIMSTEC 2010 yılında Serbest Ticaret Anlaşmasını imzalamıştır (Yahya, 2005). Ancak üye ülkeler arasında ticari anlamında büyük boşluklar ve dengesizlikler ortaya çıkmaktadır, özellikle büyük ülkesi olan Hindistan'ın üretim kaynağı ve gücü ve ürün çeşitliliği ticari iş birliğini etkilemektedir. Ayrıca, çok boyutlu ulaşım ve gelişmiş limanların olmaması da ticari iş birliğinde en büyük engel oluşturmaktadır. Ancak, BIMSTEC terörle mücadele konusunda büyük ilerleme göstermiş ve 2004 yılında Teröre Karşı Zirve programı düzenleyerek üye ülkelerin ortak kararıyla 'Teröre Karşı Ortak Çalışma Grubu' ve diğer dört alt çalışma grubu kurmuştur (Mohammad, 2010: 44–45). Karar alma sistemi SAARC gibi zor olmamakla birlikte kalkınma çalışmaları ve ekonomik gelişmelerin anahtarı olarak özel sektöre seçilen BIMSTEC'in hedeflediği çalışmaları gerçekleştirememiştir (Hossain, 2010: 147).

Türkiye Başbakanı Necmettin Erbakan'ın önderliğinde kurulan gelişen Müslüman ülkenin teşkilatı Gelişmekte Olan Sekiz Ülke D-8'in önemli bir üyesidir Bangladeş. Müslüman ülkeler arasında teknolojik ve ekonomik kalkınma düzeyleri, ticari potansiyelleri ve nüfusları itibariyle önde gelen ülkeler ile güçlü bir ekonomik ve ticari iş birliği kurulmasına yönelik Türkiye'nin teklifini kabul ederek D-8 kuruluş çalışmalarında Bangladeş önemli yer almıştır (Mfa.gov.tr, t.y.). Bangladeş, Endonezya, İran, Pakistan, Malezya, Mısır, Nijerya ve Türkiye ile 15 Haziran 1997 tarihinde kurulan D-8; üye ülkelerin ticari gücüne arttırmak amacıyla farklı alanlarında ilişkileri kurmak, uluslararası alanında ekonomik gücünü arttırmak ve etkili konumuna ulaşmak amacıyla çalışmalarını başlatmıştır (Hossain, 2010: 148). Bu amaç doğrultusunda D-8 ülkeler tarım, ticaret, ulaştırma, endüstri, enerji ve turizm olmak üzere altı öncelik alanında iş birliği çalışmaları yapmaktadırlar (Developing8.org, t.y.).

2001 yılında kurulan Güney Asya Alt Bölgesel Ekonomik İş birliği (SASEC)'ın kurucu üyesidir Bangladeş. Ulaştırma, ticari kolaylaştırma, enerji ve ekonomik koridor geliştirme çalışmalarıyla bölgesel refahı teşvik etmeyi, ekonomik fırsatları geliştirmeyi amaçlayan proje tabanlı bir ortaklık teşkilatıdır. Bangladeş, Butan, Hindistan, Maldivler, Myanmar, Nepal ve Sri Lanka ile oluşan SASEC Güney ve Güney Doğu Asya'da ticaret ve iş birliğini ilerletmeye ve Çin Halk Cumhuriyeti ve küresel pazara bağlantı ve ticaret geliştirilmeye hedeflemektedir. Bölgesel ticaretini kolaylaştırmak için SASEC, çoklu sınır ötesi ulaşım ağlarını güçlendirmekte ve zamanı hızlandıran ve sınır ötesi malların, araçların ve insanların taşınması maliyetlerini azaltan modern ve etkili gümrük idaresinin kurulmasına destek olmaktadır. SASEC ayrıca, üye ülkelere enerji güvenliğini geliştirme

konusunda altyapı geliştirme desteği sağlamaktadır. Bölgede enerji ticaretini teşvik ederek maliyetleri ve ithalat bağımlılığını azaltmasında da yardımcı olmaktadır (SASEC, t.y.).

Bangladeş, Çin, Hindistan, Myanmar BCIM alt bölgesindeki ekonomik faaliyetleri artırmak için çok modlu taşımacılık ağı fikri 1990'larda, Bangladeşli Profesörü Rehman Sobhan tarafından önerilmiştir (Yesmin, 2019). Rehman çok modlu taşımacılık bağlantısı ve altyapının hazırlamasının, işlem maliyetlerini önemli ölçüde azaltabileceğini, ticareti ve yatırımı teşvik edebileceğini ve sonuç olarak bölgedeki ülkelerin büyük ölçüde faydalanabileceği savunmuştur (Rahman, 2014). Daha sonra BCIM'in sivil toplum kuruluşların başlattıkları çalışmaları sonucunda BCIM Forum gündeme gelmiştir. Dört ülkenin STK'ların 1999 yılında başlattığı 'Kunming Girişimi' adlı 'Uluslararası Bölgesel Ekonomik İş birliği ve Kalkınma Konferansı'nın ortaya koyduğu bölgesel ortak ticareti ve ulaşımına yönelik önerileri üzerinde 2004 yılında ülkelerin Dışişleri Bakanlarının bir araya getirmiş ve BCIM İş birliği çalışmalar başlamıştır. Daha sonra Çin Başbakanı Li Keqiang, Mayıs 2013'te Hindistan ziyareti sırasında BCIM alt bölgesindeki ekonomik koridor fikrini önermiş ve Çin-Hindistan'ın ortak açıklama sonrasında BCIM-EC'nin kurulmasını resmen başlamıştır (Das ve Thomas, 2018). Daha sonra Bangladeş ve Myanmar da alt bölge genelinde ekonomik koridorun gelişmesine karşı güçlü ve olumlu tepki vermiştir. Önerilen BCIM ekonomik koridoru, BCIM ülkelerinin 20 büyük kentini birbirine bağlayan 2.800 km'lik bir ekonomik koridor inşa etmeyi amaçlamaktadır. Koridor Hindistan'ın Batı Bengal Eyaleti'nin başkenti Kalküta'dan başlayarak Bangladeş'in Jessore, Dakka ve Sylhet; Hindistan'ın Kuzeydoğudaki Manipur ve Silchar ve Myanmar'ın Ka Lay, Monywa, Mandalay, Lashio ve Muse'den Çin'in Yunnan eyaletinin başkenti Kunming'e kadar inşa edilecektir (Yesmin, 2019). İpek Yolu'nun modern versiyonu olarak tanımlayan BCIM Ekonomik Koridörü bu dört ülkeyi karayolları, demiryolları, deniz yolları ve hava yolları ile bağlayacak bir bölgesel ekonomik çalışmasıdır (Hossain, 2010: 147). Bu ekonomik koridoru gerçekleştiğinde insanların ve malların sınır ötesi akışını kolaylaştıracak, ticaret engellerini en aza indirecek, ülkelere bölge pazara erişim sağlayacak ve çok taraflı ticareti artıracaktır.

Şeyh Hasina'nin 2009-2018 yıllarındaki iktidar süreçte bölge ve uluslararası alanda Bangladeş'in jeopolitik konumunu artıracak çalışmalar yapılmıştır. 2009 yılında iktidara geldikten hemen sonra Avami Ligi iktidarı hem Hindistan'ı hem de Çin'i dış politikasında öncelik vermiştir. Özellikle Bangladeş'in altı yapı ve ekonomik kalkınması için Çin'i önemli bir seçenek belirleyerek gereken siyasi ve diplomatik adımlar atmıştır. "Herkese dostluk ve hiç kimseye kötülük değil" ilkesinin uygulaması olarak Çin'e yönelik atılan adımlar Avami Ligi ile Çin'in ilişkilerine yeni bir dönem açmıştır. Bu süre zarfından Şeyh Hasina hükümeti ekonomik diplomasisini öncelik vermiştir. Dış ülkelere yönelik izlediği bu politika sonucunda Bangladeş hem ülke için kalkınma hem de uluslararası alanında önemli değer kazanmıştır. Avami Ligi hükümeti, doğrudan yabancı yatırımları çekmek için ülke genelinde kapsamlı hizmet veren 100'e yakın özel ekonomik bölge kurmaya planlamıştır. Bangladeş ile farklı ülkeler arasındaki ekonomik iş birlik anlaşmalarına bakıldığında

Avami Ligi'nin ekonomik diplomasisinin çok etkili olduğunu görülüyor. Bangladeş'in GSYİH'si 2009'da 102 milyar ABD dolarıyken 2019'da 302 milyar ABD dolarına yükselmiştir. Doğrudan yabancı yatırım ise 2009 yılında 700 milyon ABD doları iken 2018 yılında 3613 milyon ABD dolarına yükselmiştir (Islam, 2020). 2018'de Bangladeş, Güney Asya'da doğrudan yabancı yatırım alıcısı arasında ikinci alıcısı olmuştur.

2009 yılında iktidara geldikten sonra Şeyh Hasina hükümeti Hindistan ve Myanmar ile uzun süredir devam eden deniz sınırı anlaşmazlığını uluslararası mahkemeye başvurarak barışçıl bir şekilde çözmüştür. Bu Bangladeş'in dış politikasında önemli bir başarı olarak eklendi. Şeyh Hasina hükümeti Güney-Güney İşbirliği'ni Güney ülkeleri arasında kalkınma iş birliği için etkili bir mekanizma çök önemle değerlendirerek Bangladeş'in jeopolitik konumunu ileri taşımıştır. Bangladeş, Güney-Güney İşbirliğini ulusal kalkınma iş birliği politikasına dahil etmiş ve yoksulluğun azaltılmasında dikkate değer bir ilerleme kaydederek 2013 yılında 'Güney-Güney Ödülü'ne layık görmüştür. Ayrıca, Eylül 2018'de Güney-Güney İşbirliğine olağanüstü katkılarından ötürü özel bir ödüle laik görülmüştür (Islam, 2020). Şeyh Hasina hükümeti 2017 yılında Myanmar güvenlik kuvvetlerinin işkence altından hayatlarını kurtarmak amacıyla Bangladeş'in sınır kapılarına dayanan yaklaşık 1 milyon Rohingya Müslüman'a yer vererek uluslararası kuruluş ve ülkelerin gözünde çok önem kazanmıştır. Rohingya sorunun çözümüne Türkiye başta olmak üzere birçok ülke Bangladeş'in yanında durarak uluslararası alanında Bangladeş'in konumunu da güçlendirmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. BANGLADEŞ AVAMİ LİGİ-ÇİN İLİŞKİLERİNİN ELEŞTİREL JEOPOLİTİK AÇISINDAN İNCELENMESİ

Bangladeş'in özerklik hareketi, bağımsızlık hareketi ve daha sonra Bağımsız Bangladeş'in kuruluşunda liderlik rolü oynayan Avami Ligi ile Çin'ın ilişkilerinin tarihi bir süreci vardır. Özellikle bağımsızlık savaşı sırasında Çin'in Pakistan'ın yanında yer alması Avami Ligi ve Çin hükümeti arasında bir mesafe oluşturmuştur. Savaşta Hindistan'ın siyasi ve askeri destek vermesi ve Avami Ligi'nin liderliğinde bağımsız Bangladeş'in Hindistan ile ortak anlaşmalarının yapılması Çin ve Avami Ligi arasındaki uzaklık ilişkilerini 1975 yılına kadar devam ettirmiştir. Bangladeş'in kuruluşundan sonra komşu ve dünya ülkeleriyle dostluk ilişkiler yöntemini seçen Şeyh Mujibur Rahman Çin ile ilişki kurma yolunda gereken adımlar atmıştır. Ancak, Şeyh Mujibur Rahman'ın yaşadığı süre içinde Çin Avami Ligi ile diplomatik ilişkiler bile kurmamıştır. Daha sonraki hükümet ile Çin ekonomik, siyasi ve askeri ilişkileri kurarak Bangladeş'in önemli bir ortağı haline gelmiştir. Bu arka planına dayanarak 2009-2018 yılları arasında Çin ile Avami Ligi hükümetinin ilişkilerini eleştirel jeopolitik kavramı çerçevesinde analiz edilmiştir. Bu bölümde geçen 10 yıl sürecinde Avami Ligi hükümetinin Çin'e yönelik dış politika çalışmaları kapsamında karşılıklı ziyaretler, parti arasındaki görüşmeler, ekonomik, askeri, altyapı geliştirme ve diğer alanlarındaki iş birlikleri incelenmiştir. Bölümün son kısmında Avami Ligi'nin Çin'e yönelik çalışmalarını eleştirel jeopolitik açısından değerlendirilmiştir.

2.1. Tarihi Arka Planı

Çin ve Bengal halkları arasındaki ilişkiler çok eskiye dayanmaktadır. Eski zamanlardan beri Hint Alt Kıtasından insanlar eğitim, ticaret ve Budizm'in tebliği için Çin'e gitmişlerdir. 4. Yüzyılda Çin bölgesinden gezgin Fa-hien ve 7. yüzyılda gezgin Hue-a tsung Bengal bölgesini ziyaret etmiştir. 982 yılında Bengal bölgesinde doğan Atiş Dipankar Budizm'in tebliği için Tibet bölgesine gitmiş ve orada vefat etmiştir (Barua, 1992: 61–78). Antik çağda Çinli denizciler Bengal Körfezi üzerinden sık sık Bengal bölgesine gelmişlerdir. Çin denizciler günümüzün Bangladeş bölgesini 'Munjala' olarak ve Bengal Körfezi'ni 'Munjala Hai' olarak adlandırmışlardır. Tarihi belgelere göre Bengal Sultanı Giasuddin Azam Şah tarafından Çin Kralı Yung-Lu'ya 1405 yılından 1409'ye kadar üç defa hediye gönderdiğini ve aynı şekilde Yung-Lu tarafından Giasuddin'e hediyeler gönderildiğini bilinmektedir (Huq, 1993: 165; Majumdar ve., 2007: 337).

İngiliz yönetimi döneminde pek çok Çinli günümüzün Bangladeş'e gelmiş ve restoranlar; diş klinikleri ve kuru temizleme tesisleri işletmiştir (Rashid, 2015c: 342). İki bölgedeki insanların kültürel ilişkilerin diğer bir örnek ise Mao Tse-tung'un liderliğinde 1949'da kurulan Çin Halk Cumhuriyeti'ne Bengal bölgesinden siyasi liderlerin Çin ziyaretlerdir. 1953 yılında dönemin Doğu Pakistan olan Bengal bölgesinden siyasi liderler Çin'e ziyaret etmiştir. 1957 yılında ise Şeyh Mujibur Rahman ve diğer liderler Çin'e gidip fikir alışverişinde bulunmuştur. Doğu Pakistan'daki Çin yanlısı grupları Çin'in konferanslara katılmaları için birkaç kez davet edilmiştir. Ayrıca, Pakistan'ın en büyük eyaleti olan Doğu Pakistan'ın Dakka'da Çin'in konsolosluk ofisi Çin ile olan yakınlığını daha da ileri taşımıştır. Doğu Pakistan'ın Sol liderleri Çin'i anti-emperyalizm ve köylü işçilerin devriminin rol modeli olarak görmüşlerdir. Ayrıca, Sol liderler, Pakistan'ın ABD'ye stratejik yakınlığını eleştirerek Çin'e daha da yaklaşmıştır.

Öte yandan, Çin 1950'den 1980 yıllarına kadar Güney Asya politikasına dikkatle karar vermiştir. Çin 1953 yılından 1959 yılına kadar Hindistan ile yakın ve Pakistan ile dikkatli ilişkilere devam etmiştir. Ancak, Marksizm-Leninizm'in teorik ve ideolojik tartışmalardan dolay Çin ve SSCB arasındaki ayrılığı; SSCB ile Hindistan'ın yakınlığı ve 1959 yılının mart ayında Tibet'in ruhani lideri Dalai Lama'nın Hindistan'a sığınması hem Hindistan ile ilişkilerini etkilemiş hem de Güney Asya'da Çin'in politikasını etkilemiştir. 1962 yılında sınır anlaşmazlıktan ortaya çıkan Çin-Hindistan Savaşı sonrasında SSCB'nin daha da yakın müttefiki haline gelen Hindistan'a karşı Çin Güney Asya'da üç temel prensip üzerinde rol oynamaya başlamıştır. Bunlar ise Hindistan ile çekişmekte olan ülkelere desteklemek, SSCB'nin stratejisini engellemek ve Hindistan içinde ayrılıkçıları desteklemektir.

Hindistan ile olan savaştan sonra Pakistan ile Çin çok yakın bir ilişkiler kurmuştur. Pakistan da kendi güvenliği için Çin'i önemli bir ortak olarak politikasına yer vermiştir. 1965 yılında Hindistan-Pakistan savaşı Çin ve Pakistan'ı daha da yakınlaştırmıştır. Savaş başladığında Çin hükümeti Pakistan'ın yanında yer almış ve Hindistan'ın tutumunu 'saldırı' olarak ifade etmiştir. 1969 yılında SSCB ile Çin'in sınır savaşı de Çin'e Güney Asya'da Pakistan-Çin ilişkilerini güçlendirmiştir (Choudhury, 1975: 211). Dolaysıyla Pakistan'ın eyaleti olan Doğu Pakistan'da (günümüzün Bangladeş) Batı Pakistan hükümetinin siyasi, iktidarı ve ekonomik haksızlıklara karşı yapılan protestolar; 1966 yılındaki '6 Maddeli Özerklik Hareketi'; 1969 yılındaki 'Kitle Grevi' ve 1970 yılın Aralık ayında yapılan 'Genel Seçim' ve sonrası Avami Ligi'ne hükümet kurmasına müsaade edilmemesinin ardından Doğu Pakistan'da ortaya çıkan grevi Çin desteklemediği gibi bunların Pakistan'ın iç sorunu olduğunu ve Pakistan'ın bütünlüğü için sorunların çözümün gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca, 1970 sonrasında meydana gelen anlaşmazlığın çözümüne dönemin Çin başbakanı Çu Enlay Avami Ligi başkanı Şeyh Mujibur Rahman ve Pakistan Halk Partisi başkanı Zülfikar Ali Butto'yu ortak çözüm yolu bulmaları için özel mektup göndermiştir (Choudhury, 1975: 211).

1971 yılının 25 Mart gece Pakistan ordusu tarafından Doğu Pakistan halkına karşı başlatılan kanlı saldırısında da Çin, Bangladeş halkının yanında yer almamıştır. Aksine bunu Pakistan'ın iç meselesi olarak değerlendirmiştir. Ayrıca, Doğu Pakistan halkının direnişine destek veren SSCB ve Hindistan'a eleştiride bulunarak Pakistan'ın iç meselesine müdahale etmemelerine istemiştir (Hossain, 1974: 149). Doğu Pakistan'da başlayan savaşı ile ilgili Çin'in resmi tepkisi ilk olarak Başbakanı Chou En-Lai'dan Yahya'ya 11 Nisan'da yazılan mektubundan anlaşılır (Naik, 1972: 138):

> Ekselansları, Hintli yayılmacıların Pakistan'a karşı saldırı başlatmaya cesaret etmesi durumunda, Çin hükümetinin ve halkının, her zaman olduğu gibi, devlet egemenliğini ve ulusal bağımsızlığı koruma konusundaki haklı mücadelesinde Pakistan hükümetini ve halkını sıkı bir şekilde destekleyeceğinden emin olabilirsiniz. Ekselansları ve Pakistan'daki çeşitli bölgelerin liderlerinin bilge istişareleri ve çabalarıyla, Pakistan'daki durumun kesinlikle normale döneceğine inanıyoruz. Bize göre, Pakistan'ın bütünlüğü ve Doğu ve Batı Pakistan halkının birliği, Pakistan'ın refah ve güç kazanması için temel güvencelerdir.

1970 seçiminden beri Doğu ve Batı Pakistan arasındaki siyasi anlaşmazlığının çözümü bulması için müzakereyi vurgulamış ve daha sonra çatışma başladığında barışçıl yoluyla siyasi liderlerinin ortak yolu bulmasına önemsemiştir. Ancak, son seçenek olarak dış tehdit durumunda, özellikle Hindistan ve SSCB'nin müdahalesi durumunda Pakistan'a destek vereceğini ifade etmiştir. Çin bu krizi Hint-Sovyet ittifakının bir Soğuk Savaş komplosu olarak değerlendirmiş ve Bangladeşli halkın direnişini SSCB ve Hindistan destekli bazı grupların ve burjuvaların ayrımcılık hareketi olarak görmüştür. Dilara Choudhury (1992a, 152) Çin'in duruşunu şu şekilde kaydetmiştir:

> Çin, 1971 yılındaki 'Bangladeş Savaşı' kavramını açıkça tanımlamamasına rağmen, savaş sırasındaki eylemi ve politikaları Çin'in Şeyh Mujibur Rahman ve Avami Ligi önderliğindeki kurtuluş hareketini gerçek bir kurtuluş hareketi olarak görmediğini göstermektedir. Daha ziyade, "gerici" Hindistan ve "yayılmacı" Rusya'nın yardımıyla bir burjuva devrimi olduğunu düşünmüştür. Kurtuluş savaşı sırasında Çin'in rolü üzerine yapılan yorumlar ne olursa olsun, bunun Çin için en utanç verici ve savunulamaz bir durum olduğu konusunda hiçbir şüphe yoktur.

Hindistan'a sığınan Avami Ligi liderlerin kurulduğu Bangladeş Geçici Hükümeti'nin Hindistan'dan faaliyetleri sürdürmesi ve Bangladeşli savaşçıları Hindistan'ın destek verilmesi Çin'in iddialarını netleştirmiştir. Ayrıca, ağustos ayında Hindistan-SSCB arasındaki dostluk anlaşması ve 'müttefiklerinin herhangi birinin dış güçleri tarafından saldırıya uğradığında diğerinin destek vereceği' ifadesi bulunan maddesi Pakistan'ın müttefiki Çin için büyük endişe konusu olmuştur. Bu anlaşmanın ardından Çin ve ABD yakınlaşmış ve Çin'in Pakistan'a desteği daha da yükselmiştir. Ancak, Çin tarafından Pakistan'a askeri yardımı yapılmamıştır. 5 Kasım tarihinde Çin'e ziyarette bulunarak askeri desteği talebinde bulunan Zulfikar Ali Bhutto'ya da Çin hükümeti herhangi bir karar vermemiştir. Ayrıca, kasım ayın sonuna kadar Çin hükümeti soruna 'Pakistan halkının kendileri' tarafından 'makul bir çözüm' aranması çağrısında bulunmuştur.

1971 yılının 3 Aralık tarihinde Hindistan'ın savaşa dahil olmasının ardından Çin Pakistan'a siyasi destek sağlamış ve Bangladeş'in bağımsızlık savaşını Hindistan'ın işgal politikanın bir oyunu

olduğunu ifade etmiştir. Hindistan hükümetinin Bangladeş'i tanıması, Pekin radyosu tarafından Hindistan'ın yayılma politikasının bir eylemi olarak tanımlanmış ve Bangladeş hükümetini 'kukla hükümeti' olarak adlandırmıştır (Mohsin, 1992: 59-71). Ayrıca, Çin'in Sovyetler Birliği'ne uluslararası ilişkilerinin kurallarının ihlalinden suçlamıştır. Aralık ayında Hint-Pakistan savaşı BM Güvenlik Konseyi'ne ABD tarafından getirilmiştir. Ancak, Çin temsilcisi Huang Hua'nın konuşması Pakistan'ın askeri eylemlerine doğrudan destek vermek yerine, Sovyetler Birliği ve Hindistan'a karşı olmuştur. SSCB 4 Aralık 1971'de Güvenlik Konseyi'ne bir karar taslağı sunmuş ve Doğu Pakistan'da Pakistan Ordusu tarafından yapılan şiddet eylemlerini durduracak önlemler almaya çağırıda bulunmuştur (Ahmed, 2004: 153-157). Ancak, Çin temsilcisi Huang Hua, Doğu Pakistan'dan Hindistan'ın askeri kuvvetlerinin çekilmesini istemediği gerekçesiyle Sovyet kararını eleştirmiştir. Huang Hua Güvenlik Konseyi'ne "Hint hükümeti, "kendini savunma" amacıyla Doğu Pakistan'a asker gönderdiğini iddia ediyor. Bu, tam bir gangster mantığı" demiştir (Jain, 1977: 187).

Aralık ayı itibarıyla Çin, Pakistan yanlısı duruşunu uluslararası düzeyde güçlendirmeye başlamıştır. Bangladeş'in bağımsızlık savaşı sırasında Hindistan-Pakistan savaşının başlamışı ve Hindistan askerinin Bangladeş bölesine girerek Pakistan ordusuna karşı savaşması durumunda Çin'in uluslararası ortamındaki tutumu Dilara Choudhury'nin (1992a, 154) aşağıdaki değerlendirmelerden anlaşılır:

> Aslında, Çin'in Bangladeş'in kurtuluş savaşındaki rolü, Moskova ve Yeni Delhi ile olan gergin ilişkileri ile yakından bağlantılıydı. Pakistan, Güney Asya'da Çin'in stratejik öneme sahip bir müttefikiydi ve Sovyetler Birliği'nin desteklediği Hindistan ordusu tarafından parçalanması, büyüyen Çin-Sovyet çatışması ve Çin-Hindistan ilişkilerindeki gerginliği bağlamında Pakistan'ın parçalanması Çin için büyük bir diplomatik şok olacaktı. Ayrıca, bölgesel bir çatışma olmasına rağmen küresel meselelerle bağlantılıydı. Nixon'ın Bangladeş savaşı sırasındaki politikası küresel faktörler tarafından karmaşıklaştırıldı. Bu yüzden Çin'in politikası Bangladeş'in ortaya çıkışı ile doğrudan ilgili değil, (uluslararası) güçler yüzünden ikilik doluydu.

5 ve 7 Aralık tarihlerinde Birleşmiş Millet Güvenlik Konseyine SSCB'nin sunduğu savaşın durdurulması ve siyasi yoluyla sorunun çözülmesine yönelik teklifleri karşı Çin "veto" etkisini kullanmıştır ve bu tekliflerin Pakistan'ın iç meselesine müdahale olduğunu ifade etmiştir. 5 Aralık 1971 tarihinde BM Güvenlik Konseyinde Çin kendi teklifini sunarak Pakistan'a yönelik Hindistan'ın saldırının durdurmasını ve Doğu Pakistan'dan askerlerin çekilmesini istemiştir. 16 Aralık tarihinde kadar Çin hem uluslararası ortamlarda Pakistan'a siyasi destek sağlayarak Doğu Pakistan sorunun barışçıl çözümü istemiştir hem de SSCB ve Hindistan'ın rolüne karşı duruşunu sergilemiştir. Aralık ayı itibaren Hindistan ordusunun Bangladeş bölgesine girmesi ve 6 Aralık tarihinde Hindistan hükümeti tarafından Bangladeş'i ülke olarak tanıması olaylarını Çin şiddetle karşı çıkmasına rağmen Pakistan ordusuna herhangi siyasi destekte bulunmamıştır.

1971 yılının mart ayı itibaren Doğu Pakistan'daki savaşı döneminde Çin'in oynadığı rolü birkaç temeli üzerine dayanmıştır: birincisi, Güney Asya'da Hindistan ile rekabetinde güçlü bir

müttefiki olan Pakistan'ın iç sorununu barışçıl yoluyla çözümüne kavuşturmak; ikincisi: Doğu Pakistan bölgesinde Hindistan etkisi altında yeni bir ülkenin kurulmasını durdurmak; üçüncüsü: savaşta Hindistan ve Hindistan'ı destekleyen SSCB'nin siyasi, askeri ve diplomatik eylemlerini başarısızlığa uğratmaktır. Savaşı yöneten Bangladeş'in sürgündeki hükümeti ve Avami Ligi liderlerinin Hindistan bağlantısı Çin için büyük bir endişe yaratmıştır. Ayrıca, Çin Hindistan hükümetinin Bangladeş krizindeki eylemini destekleyen Sovyet diplomatik ve politik çalışmalarından son derecede rahatsız olmuştur. Hindistan'ın askeri zaferi ve Sovyetler Birliği'nin diplomatik zaferi Pekin için büyük bir hayal kırıklığı olacağı da anlamıştır (Choudhury, 1992: 21-73). Dolaysıyla Çin'in Bangladeş'in bağımsızlık savaşındaki rolü Güney Asya'da etki sahasını kaybetmek, SSCB ve Hindistan'a karşı diplomatik başarısızlık korkusu ve Şeyh Mujibur Raman'ın liderliğinde Avami Ligi gibi Hindistan yanlısı bir partinin önderliğinde bir ülkenin doğuşunun endişesinde kaynaklanmıştır.

2.1.1. Şeyh Mujibur Rahman Hükümeti Dönemindeki İlişkileri (1972-1975)

16 Aralık 1971 tarihinde Bangladeş'in bağımsızlığının ardından Güney Asya siyasi sisteminde büyük bir değişiklik gerçekleşmiştir. Bangladeş'in kuruluşunda büyük destek sağlayan ve Pakistan'ın bölüşüne başaran Hindistan Güney Asya'da Bölgesel güç olarak ortaya çıkmıştır. SSCB de Güney Asya'da Hindistan'ın ortalığını kazanmıştır. Yeni kurulan Bangladeş de SSCB ve Hindistan etkisi altında kalmıştır. Bangladeş hükümeti bağımsızlık savaşı sürecinde yardım eden ve yanında yer alan ülkeleri ile doğal olarak yakın bir ilişki kurmuş ve karşısında yer alan ülkeleriyle soğuk ilişkilerine devam etmiştir. Dolaysıyla Şeyh Mujibur Rahman döneminde Bangladeş'in Hindistan ve SSCB ile yakın ilişkileri Çin'i çok etkilemiş ve Çin Mujibur Rahman hükümetinden mesafeli davranış göstermiştir. Mujibur Rahman hükümeti aynı zamanda Bangladeş'in ekonomi ve altyapı geliştirmesi için SSCB ve Hindistan dışında da Batılı ve Müslüman ülkeler ile ilişkileri kurmaya hedeflemiştir. Dolaysıyla kuruluşundan beri Bangladeş Bağlantısızlar hareketine aktif olarak katılmıştır ve tarafsız dış politikasını hedef olarak belirlemiştir.

16 Aralık tarihinde Dakka'da Pakistan ordusunun Hindistan komutanlarının elinde teslim olması, 8 Ocak 1971 tarihinde Pakistan tarafından serbest bırakılmasının ardından Dakka'ya dönerken 10 Ocak tarihinde Yeni Delhi'de Şeyh Mujibur Rahman'ın teşekkür ziyareti ve 19 Mart 1972 tarihinde iki ülke arasında 25 yıllık bir süre için 'Dostluk Antlaşması'nın imzalanması Çin'in Bangladeş'e karşı şüpheler daha güçlenmiştir. Dolaysıyla Çin Bangladeş'i uzun süredir resmi olarak tanımamıştır. Çin'in 1974 yılına kadar Bangladeş'in BM'ye üyelik başvurusuna da karşı çıkmıştır (Rashid, 2015: 342-346). Bangladeş dostluk ilişkileri geliştirme umuduyla birtakım girişiminde bulunmuştur. Bangladeş Dışişleri Bakanı Abdus Samad Azad, Çin Başbakanı Chou En-Lai'ye Bangladeş'in Çin ile iyi komşuluk ilişkileri kurma isteğini belirten mektup yazmıştır. Ancak, Çin Bangladeş'in mektubunun cevap vermemiştir. Ağustos 1972'de Güvenlik Konseyinde yapılan bir

toplantıda Bangladeş'in BM üyeliği başvurusunu tartışması için gündeme dahil edilmesine karşı oy kullanmıştır. Çin 25 Ağustos 1972 tarihinde BM Güvenlik Konseyi'nde Bangladeş'in BM üyeliği teklifine karşı "veto" etkisini kullanmıştır. Çin temsilcisi Huang Hua Bangladeş'e karşı vetosunu savunarak şu tartışmayı yapmıştır:

> "Bangladeş'in ortaya çıktığı özel koşullar ve durumlar göz önüne alındığında, BM'ye üyelik başvurusu sorusunun Genel Kurul ve Güvenlik Konseyi kararlarının geçen yılki Güney Asya Alt kıtasında saldırganlık savaşı kararlarından sapma olarak hiçbir şekilde incelenemeyeceği açıktır". (Beijing Review, 1972: 6).

Çin ayrıca, savaş sonrasında ortaya çıkan sorunların çözümü olmadan özellikle esir düşen Pakistanlı askerlerine iade yapılmadan Bangladeş'in BM üyeliğini masaya taşıyan SSCB'ye kınamıştır. 30 Ekim'de BM Genel Kurulunda da Bangladeş'in üyeliğine karşı "veto" hakkini kullanmasına ilişkin açıklamada BM'de Bangladeş'in üyeliğinin karşısında olmadığını ancak ilgili taraflar arasında uzlaşma sağlanmak istediğini söylemiştir. Aslında Çin "veto" etkisini kullanarak Güney Asya'da tek müttefiki Pakistan'a destek olmaya çalışmıştır. Çünkü savaşta Pakistan sadece Doğu Pakistan toprağını kaybetmemiştir aynı zamanda 90 bin asker savaş esiri olarak Hindistan'ın eline kalmış ve Batı Pakistan'ın bazı toprakları Hindistan tarafından işgal edilmiştir (Choudhury, 1992b: 156).

Çin 1972-1973 yıllarında Güney Asya'da SSCB-Hindistan'ın ektilerinin artırmasına karşı tutumunu sergilemiştir (Bass, 2014). Bangladeş'in bağımsızlığının hemen ardından BM'de Bangladeş'in üyeliğine karşı çıkmasının arkasında Güney Asaya siyasi durumu önemli yer almıştır. Bu süreçte Çin'in asıl hedefi Güney Asya'da SSCB-Hindistan'ın etkisini kırmak ve savaşa kaybeden Pakistan'ın zararını azaltmak olmuştur. Dolaysıyla BM'de Bangladeş'in üyeliğini engelleyerek Çin bu iki hedefe ulaşmaya çalışmıştır. Çin özellikle esir düşen 195 Pakistanlı savaş mahkumlarının iadesine Bangladeş'in BM üyeliğinin en önemli şart olarak görmüştür. 12 Mart 1972 yılında Hindistan ordusunun Bangladeş'ten çekilmesi ve 28 Ağustos 1973 tarihinde Pakistanlı savaş esirleri ve tutuklu memurların geri dönüşüyle ilgili Hindistan, Pakistan ve Bangladeş arasında imzalanan üç taraflı anlaşmasını Çin olumlu karşılamıştır. Bu gelişmelerin ardından Çin ve Bangladeş arasında bazı diplomatik ve ticari çalışmalar başlamıştır. Ayrıca, 22 Şubat 1974'te Pakistan tarafından Bangladeş'in tanınması ve 26 Haziran Pakistan Başbakanı Zülfikar Ali Bhutto'nun Bangladeş ziyareti Çin-Bangladeş ilişkilerinin yolunu açmıştır (Ahmed: 1996). Dolaysıyla 1974 yılının 10 Haziran tarihinde BM Güvenlik Konseyi toplantısında Çin Bangladeş'in üyeliğinin kabulüne karşı "veto" kullanmamıştır. Güney Asya'nın tüm ülkeleriyle iyi komşuluk ilişkileri geliştirme umudu dile getirmiştir.

Müttefiki Pakistan ile Bangladeş'in siyasi ilişkilerin normalleşmesine rağmen Avami Ligi'nin iktidarı döneminde (31 Ağustos 1975'e kadar) Çin Bangladeş'i resmi olarak tanımamıştır. Ancak bu dönemde iki ülke arasında bazı ekonomik ve diplomatik gelişmeler olmuştur. Bangladeş'in kurucu

başbakanı Şeyh Mujibur Rahman da yeni kurulmuş Bangladeş için komşu ve güçlü ülkesi olan Çin'in desteğinin gereğini hissetmemiştir (Chowdhury, 1980b: 90). Şeyh Mujibur Rahman'ın söylemlerinde hep Çin ile düşmanlık ilişkilerinin sürmesine sonra erdirmek istediği sözler yer almıştır. Bu süreçte Şeyh Mujibur Rahman hükümette yer alan siyasetçilerin Çin karşı konuşmalarında da dikkat etmesine özen göstermiştir. Ayrıca, Mujibur Rahman'ın talimatı üzerine Burma (Myanmar)'da görev yapan Bangladeş büyük elçisi Khawaj Kaiser Çin'e birkaç defa ziyaret etmiştir. Çin'de ilişkilerin normalleşmesinin işareti vermiştir. Çin 1974 yılının ağustos ayında Bangladeş'e sel mağdurları için 5 bin ton buğday, 40 bin pamuk battaniye ve 2 yüz bin Yuan'lık kışlık kıyafet yardımı göndermiştir. 1975 yılının mayıs ayında ise Çin'in daveti üzerine Bangladeşli Ticaret Heyeti Çin ticaret fuarına katılmış ve iki ülkenin devlet kurumları arasında 4 anlaşma imzalanmıştır. 1972-1974 yılları arasında Çin Bangladeş'ten Jüt ve Jüt ürünleri satın almıştır. Bu dönemde Çin Dünya Sağlık Örgütü gibi önemli uluslararası örgütün üyeliği için Bangladeş'e destek vermiştir (Choudhury, 1992b: 165–66).

15 Ağustos 1975'te askeri darbe sonucunda Bangladeş'in kurucusu ve dönemin Cumhurbaşkanı Şeyh Mujibur Rahman öldürülmüştür. İktidara gelen Mujibur Rahman kabinesinde ticari bakanı olan Khondaker Mostaq Ahmad yeni hükümetinin başbakanı olarak SSCB ve Hindistan (Bass, 2014) etkisinden Bangladeş'i çıkararak yeni bir dış politika hedefi ortaya koymuştur. Mujibur Rahman'ın ölümünün 15 gün geçmeden 31 Ağustos tarihinde Çin Bangladeş'i resmi olarak tanımıştır ve Bangladeş'in yeni hükümetinin politikalarını destekleyeceğini açıklarmıştır. 4 Ekim tarihinde iki ülke dışişleri bakanları resmi diplomatik ilişkilerin kurulmasına ilişkin bir açıklamada bulunmuştur. Çin gazetesi The People's Daily ikili ilişkilerin kurulması hakkında aşağıdaki ifadeleri kullanmıştır: "*Biz bu karardan memnunuz ve biz devlet egemenliğini ve ulusal bağımsızlığı sıkı bir şekilde savunan ve gerçekten tarafsız bir politika izleyen Bangladeş varlığının Güney Asya kıtasında barış ve güvenliğin korunmasına kesinlikle elverişli olacağına inanıyoruz*" (People's Daily, 1975).

Çin'in Bangladeş'te hala istikrarsız rejimi hemen kabul etmesi, yeni rejimin Pekin ve İslamabad'la daha yakın ilişkiler ve Hindistan ve Sovyetler Birliği'ne daha az bağımlılık göstermesine güçlü bir şekilde motive edilmiştir. 3 Kasım 1975 Tuğgeneral Khalid Musarraf liderliğindeki bir karşı darbe gerçekleşmiştir. Şeyh Mujibur Rahman'ın yakını olarak bilinen Musarraf'ın bu darbenin arkasında Yeni Delhi'nin desteklerinin oluğu söylenmektedir. Ancak, 7 Kasım'da üçüncü bir askeri darbe gerçekleşmiş ve Mujib sonrası Bangladeş Ordusunun komutanı olan General Ziaur Rahman iktidara getirilmiştir.

2.1.2. Şeyh Hasina'nın İlk Hükümeti Dönemindeki İlişkileri (1996-2001)

1996 yılının haziran ayında Bangladeş Avami Ligi iktidara gelmiş ve Şeyh Mujibur Rahman'ın kızı Şeyh Hasina başbakan olmuştur. Şeyh Hasina, Bangladeş'in dış politikasında Mujibur

Rahman'ın 'herkes ile dostluk ve hiçbiriyle kötülük değil' ilkesini takip ederek Çin ve Hindistan ile iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Başbakanlık görevini üstlendikten sonra Başbakan Şeyh Hasina eylül ayında ilk olarak Çin'e ziyareti yapmıştır. Ziyaret sırasında iki ülke 'Yatırımın Teşvik Edilmesi ve Korunması', 'Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi' ve 'Vergi Kaçakçılığının Önlenmesi' ile ilgili üç ayrı anlaşmaya imzalardır. Dışişleri Bakanı Abdüs Samad Azad, 31 Aralık 1998'de Pekin'i ziyaret etmiştir (Uddin ve Bhuiyan, 2011: 8). Bu ziyareti sonucunda Çin Dakka'da bir Kongre Merkezinin inşası için 24 milyon dolarlık faizsiz kredi sağlayacağı bir anlaşma yapmıştır. Ayrıca, 2001 yılında BM Güvenlik Konseyinin daimî olmayan üyeliği için Bangladeş'in adaylığına destek vereceğini söz vermiştir.

1999 yılının nisan ayında Çin Ulusal Halk Kongresi Daimî Komitesi Başkanı Li Peng Bangladeş ziyareti sırasında Şeyh Hasina ile yaptığı görüşmelerde Çin'in insan hakları, Tayvan, Tibet, vb. Konularda Çin'in yanında yer aldığından dolayı teşekkürlerini iletmiştir. Telekomünikasyon sektöründeki ikili iş birliğini ilerletmek için Bangladeş Telekomünikasyon Bakanı Mohammad Nasim, 1 Kasım 1999 yılında Çin'i ziyaret etmiş Çin Başbakanı Zhu Rongji ile görüşmüştür. Zhu Rongji Shanghai Bell Corporation tarafından Bangladeş'teki devasa dijital telefon santralinin kurulmasından memnun oluğunu dile getirmiştir. 19 Aralık 1999 tarihinde Makao'nun Çin'e devredildiği törende Bangladeş Dışişleri Bakanı Abdüs Samad Azad bir heyetle katılmış ve Çin Başkanı Jiang Zemin ve Başbakan Zhu Rongjhi ile ikili ilişkileri hakkında bilgi alış-verişinde bulunmuştur (http://bd2.mofcom.gov.cn/article/bilateralcooperation/inbrief/200705/20070504675608.shtml). 20 Şubat 2000 tarihinde Çin Su Kaynakları Bakan Yardımcısı Zhang Jiyao Bangladeş'e ziyarette bulunmuştur. Bu ziyaret çerçevesinde tepedeki hidroelektrik santralin kurulması ve Sel'in kontrolüne tecrübelerini paylaşacağını ve taşkın tahmini; kanalizasyon ve sulama konularında iş birliği yapmak istediğini açıklamıştır. Ayrıca, Bangladeş'in Matamuhuri ve Sangu nehir üzerinde 100 MW'lik hidroelektrik üretimi ve 3 lastik baraj kurulması ve fizibilite çalışması yürütülmesi için iki ülke arasında bir anlaşma imzalanmıştır (Foysal, 2014: 77). İki ülke su sektöründe iş birliği için ortak bir komite kurulması için de kararlaşmıştır. Bangladeş Su Kaynakları Bakanı Abdur Razzak ise Ganj barajının inşası için Çin'in yardımını istemiştir.

2.2. Avami Ligi'nin 2009-2018 İktidar Döneminde Çin ile olan İlişkileri

Son on yıl boyunca Bangladeş, Çin ile çok boyutlu ekonomik ve askeri ilişkileri geliştirmiştir. Özellikle Avami Ligi hükümeti Çin ile ekonomik, ticari, askeri ve teknik iş birliğine ve "Bir Kuşak Bir Yol" projesi kapsamında Bangladeş'in alt yapı geliştirme çalışmalarında çok güçlü ilişkileri kurmuştur. Çin Cumhurbaşkanı Şi Cinping'in Ekim 2016'da Dakka'yı resmi olarak ziyaret etmesiyle Bangladeş, şimdiye kadar tek bir ülke tarafından en yüksek yatırım almıştır. Şi'nin ziyareti herhangi

bir Çinli devlet başkanı tarafından 30 yıl içinde Bangladeş'e yapılan ilk ziyareti olurken ikili ilişkilerinin en büyük diplomatik dönüm noktası olarak kabul edilmiştir (Sarker, 2019).

2.2.1. 2009-2018 Döneminde Çin ile Avami Ligi'nin Siyasi ve Diplomatik İlişkileri

Başbakan Şeyh Hasina 17-21 Mart 2010 tarihleri arasında Çin'e resmi ziyarette bulunmuştur. Bu ziyareti esnasında Çin-Bangladeş arasında yeterli hibe desteğiyle ekonomik ve teknik iş birliği; Shahjalal gübre fabrikası inşaatı için çerçeve anlaşması ve Yedinci Bangladeş-Çin dostluk köprüsü inşaatı anlaşması imzalanmıştır (Ranjan, t.y.). Bu ziyaret sırasında, Çin Ulusal Petrol Şirketi ile Bangladeş Petrol, Gaz ve Mineral Şirketi ve Bangladeş Petrol Şirketi ile Petrol ve Gaz Sektöründe İş birliği Anlaşması İmzalamıştır. Bu ziyareti çerçevesinde Çin Bangladeş'te İkinci Meghna Köprüsü'nün erken başlatılması için ve Bangladeş-Çin Dostluk Sergi Merkezi'nin inşası çalışmaları yoğunlaştırmayı söz vermiştir. Anlaşmalara ek olarak Çin başbakanı Bangladeşli ürünlerin Çin pazarına gümrüksüz erişimi ve Bangladeş'in iklim değişikliğinin ağır etkilerini hafifletme çabalarına Çin'in desteğini arttırması ile ilgili bazı önemli güvencesi vermiştir. Bangladeş başbakan ise bölgesel ve alt bölgesel bağlantısı yakında gerçekleştirmesi konusunda Çin liderlerinden karşılığı beklediğini vurgulamıştır (The Daily Star, 2010).

Şeyh Hasina'nın ziyareti sırasında en önemli gelişme ise iki ülke stratejik bakış açısı ve uzun zamandır devam eden dostluk, eşitlik ve karşılıklı yarar ilkeleri temelinde "Daha Yakın Kapsamlı İş birliği Ortaklığı" kurulmasına karar vermiştir. İki taraf, 4 Ekim 2010 tarihini Çin ile Bangladeş arasındaki diplomatik ilişkilerin 35. yıldönümünü kutlamak için çeşitli anma etkinlikleri düzenlemeyi ve iki ülke arasındaki dostane ilişkileri teşvik etmek ve daha da geliştirmek için bu fırsatı değerlendirmeyi kabul etmiştir. İki taraf, üst düzey ziyaretler ve temaslarda bulunmaya devam etmeyi; devlet kurumları, parlamentolar, siyasi partiler, silahlı kuvvetler ve iki ülkenin sivil toplum grupları arasındaki dostça ilişkileri daha ileri taşımayı söz vermiştir. Yerel yönetim düzeyinde iletişim ve iş birliğini teşvik etmesi ile birlikte diplomatik istişareler, Ortak Ekonomik ve Ticaret Komitesi ve Ortak Tarım Komitesi dahil olmak üzere iş birlik mekanizmalarını geliştirmeyi de karar vermiştir (Fmprc.gov.cn, 2010).

Bu ziyareti sırasında Bangladeş tarafı, Çinli şirketlerinin Bangladeş'te enerji, iletişim, ulaşım, sanayi ve altyapı sektörlerine aktif katılımını memnuniyetle karşıladığını belirtmiştir. Çin ise yatırım iş birliğini araştırmak ve yürütmek için yetenekli ve saygın Çinli işletmeleri teşvik etmeye ve desteklemeye ve karşılıklı olarak anlaşmaya varılan iş birliği projeleri için olası kolaylaştırma ve finansman desteğini sağlayacağını söz vermiştir. Bu ziyaret sırasında, Çin Ulusal Petrol Şirketi, Bangladeş Petrol, Gaz ve Mineral Şirketi ve Bangladeş Petrol Şirketi ile Petrol ve Gaz Sektöründe İş birliği için bir mutabakat muhtırası imzalamıştır. İki taraf ulaşım bağlantılarını güçlendirmeyi ve bu bağlamda iki ülke arasında yol ve demiryolu bağlantıları kurma olasılığını tartışmaya devam

etmeyi kabul etmiştir. Ayrıca, 2005 yılında Çin Tarım Bakanlığı ile Bangladeş Tarım Bakanlığı arasındaki Tarım İş birliği mutabakat muhtırasına dayanarak Çin Bangladeş'in tarım teknolojisinde yardım ve tarım ürünleri işleme ve teknik personel eğitimi için destek sağlayacağını söz vermiştir.

14-15 Haziran 2010 yılında dönemin Çin Halk Cumhuriyeti Devlet Başkan Yardımcısı Şi Cinping Bangladeş'i ziyaret etmiştir. Başbakan Şeyh Hasina ile Çin Cumhurbaşkanı Yardımcısı Şi Cinping'in resmi görüşmelerin ardından iki ülke siyasi, ekonomik ve kültürel alanındaki iş birliğini ilerletme kararını bir kez daha açıklamıştır. Bu ziyareti sırasında önemli anlaşma ve projeler imzalanmıştır. Çin 40 milyon RMB'nin Dakka'ya vereceği bir ekonomik iş birliği anlaşması imzalamıştır. Çin, Bangladeş'in Chattogram'da derin deniz limanının inşası ve ilk uzay uydusunu kurmasına yardım teklifinde bulunmuştur. Ayrıca Bangladeş'in 'Pagla Su Arıtma Tesisi ve Shahjalal Gübre Fabrikası'na yardımının hızlı bir şekilde yapılacağını belirtmiştir. Çin tarafı, Bangladeş'e daha fazla yatırım yapılmasını ve daha fazla Bangladeşli ürünün Çin pazarına gümrüksüz erişimine izin vererek ikili ticaret dengesizliğini azaltacağını söylemiştir. Çin ayrıca Bangladeş'te telekomünikasyon ve altyapının geliştirilmesi için iş birliğini genişletmeyi kabul etmiş ve Bangladeş'in iklim değişikliğinin olumsuz etkileriyle mücadele etmesine yardım etmenin yanı sıra militanlığı ve terörizme karşı iş birliğini genişleteceğini açıklamıştır.

Bangladeş ve Çin diplomatik ilişkilerin 35. yıldönümünü unutulmaz kılmayı farklı programların düzenleyeceğini açıklamıştır (Byron, 2016b). Cinping, Bangladeş Cumhurbaşkanı Zillur Rahman ile bir toplantıda "iki ülke ortak çabalarla ilerlemeye hazır" ifadesini kullanmıştır. Ayrıca, Bangladeş'in altyapı, tarım, eğitim ve sağlık sektörlerinin geliştirilmesi için tüm iş birliğini ve desteği sağlayacağını da söylemiştir. Çin, gelişmekte olan bir ülke olmasına rağmen, Bangladeş'e desteği sağlama konusunda her zaman istekli olduğunu da dile getirmiştir. Öte yandan Bangladeş Cumhurbaşkanı Zillur Rahman ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda mevcut iş birliğinin iki ülke arasında daha da derinleştirileceğini ve mevcut ticaret açığını azaltmak için bağlantı kurulmasının önemini vurgulamıştır (The Daily Star, 2010a).

6-11 Haziran 2014 yılında Bangladeş Başbakanı Şeyh Hasina Çin'i ziyaret etmiştir. Bu ziyaret iki ülke arasındaki ilişkilerini ileri taşımasında çok önem kazanmıştır. Çünkü bu ziyaret çerçevesinde Hasina Çin Başbakanı Li Keqiang, Çin Cumhurbaşkanı Şi Cinping, Çin Başbakan Yardımcısı Wang Yang olmak üzere üst düzey liderlerle toplantılar yapmıştır. Bangladeş Başbakanı, Çin'in güneybatısındaki Yunnun eyaletinde bulunan Kunming'e de ziyaret etmiştir. Kunming Uluslararası Kongre ve Sergi Merkezinde İkinci Çin-Güney Asya Fuarı'nın açılış törenine hitap ederken Bangladeş ve Çin'in Yunnan eyaletinin yüzyıllar boyunca Güneybatı İpek Yolu ile birbirine bağlı olduğunu söylemiştir. Yeniden hava yoluyla bağlanmış olan iki bölgeye karayolu ve demiryolu bağlantılarıyla güçlendirilmesi gerektiğini de dile getirmiştir (The Daily Star, 2014c).

9 Haziran Bangladeş ve Çin arasında ticaret ve yatırım, enerji üretimi ve iklim değişikliği gibi sektörlerde karşılıklı iş birliğini geliştirmek için iki anlaşma, iki mutabakat muhtırası ve iki mektup değişimi (EoL) imzalanmıştır. Bangladeş Patuakhali'nin Kalapara kentinde kömür bazlı 1.320 megavatlık bir elektrik santrali kurmak için Çin ile anlaşma yapmıştır. Diğer anlaşması ise Çin ile Bangladeş arasındaki ekonomik ve teknik iş birliği ile ilgilidir. Bu ziyareti sırasında Çin Ticaret Bakanlığı ile Bangladeş İletişim Bakanlığı arasında Karnafuli Nehri Altındaki Çok Şeritli Yol Tüneli Projesi'nin İnşasını Ortak Olarak Teşvik Etmesi ve Çin Ticaret Bakanlığı ile Bangladeş Ekonomik Bölgeler Kurumu arasındaki Bangladeş'te Çin Ekonomik ve Sanayi Bölgesi'nin Kurulmasında İş birliği ile ilgili iki mutabakat muhtırası imzalanmıştır.

İki ülke arasında yapılan mektup değişiminde Bangladeş ve Çin arasında felaket kurtarma ekipmanı değişimi ve Bangladeş'te sel önleme ve yönetimi konusunda fizibilite çalışması yer almıştır. Bu resmi görüşmelerde Başbakan Şeyh Hasina, diğer beş büyük altyapı projesine de Çin'den destek ve kredi talebinde bulunmuştur. Bu projeler arasında Bangladeş Hükümeti Ulusal BİT Ağı (Aşama-III), Rajshahi WASA Yüzey Su Arıtma Tesisi inşaatı, Kalurhgat noktasında Karnaphuli üzerinde ikinci demiryolu-karayolu köprüsü inşaatı, Şhittagong'dan Cox's Bazar'a Ramu üzerinden yeni bir çift hatlı demiryolu hattı inşası ve Doğu Rafinerisi Ünitesi-2 ve Tek Nokta Bağlama Projesi yer almaktadır (The Daily Star, 2014a). Başbakan Hasina Bangladeş halkın Çin'in barışçıl yükselişini memnuniyetle karşıladığını ve bu yüzyılda aktif bir ortak olarak kalmak istediğini belirtmiştir (The Daily Star, 2014d).

Başbakan Şeyh Hasina bu ziyaret sırasında Bangladeş ve Çin arasındaki ticaret açığının dengelenmesi gerektiğini ve başta Çin olmak üzere ortak ülkelerinin yardım ve desteğiyle refah elde etmek istediğini söylemiştir. Bangladeş 6 milyar doların üzerinde Çin ürünü ithal ederken Çin'e yarım milyar dolardan daha az ihracat yapmakta olduğunu ve bunun da dengelenmesi gerektiğini dile getirmiştir (The Daily Star, 2014b). Ziyaretin ardından sonucuna değinen Şeyh Hasina, ziyaretin Bangladeş'in Çin ile olan ilişkisini derinleştirdiğini; yeni iş birliği yolları açacağını söylemiştir. Ayrıca, Çin misafirperverliğinin o ülkenin Bangladeş'e desteğinin bir yansıması olduğunu vurgulamıştır (Bhattacharjee, 2014).

Şeyh Hasina'nın Çin ziyaretinin değerlendirmesi daha sonraki Çin Halk Cumhuriyeti Devlet Başkanı Şi Cinping'in Bangladeş ziyaretinde verdiği yardım ve desteklerden anlaşılmıştır. 14-15 Ekim 2016 ayında Çin Halk Cumhuriyeti Devlet Başkanı Şi Cinping'in ziyareti Bangladeş, Çin ve Hindistan'ın dış politikasında çok önemli bir gelişme kazandırmıştır. Şi'nin ziyareti ile Çin-Bangladeş'in yeni dönem ilişkilerinin "tarihi bir başlangıç noktası" olmuştur. Şi Cinping ziyaret esnasında Çin ile Bangladeş arasındaki kapsamlı ortaklık iş birliğini ileri taşıyarak "stratejik ortaklığa" ve üst düzey değişimleri ve stratejik iletişimi geliştirerek ikili ilişkilerini daha yüksek seviyelerde ilerlemeye devam edeceğini ifade etmiştir. Bu ziyaret sırasında iki ülke kara ve deniz

bağlantısı, altyapı geliştirme, endüstriyel kapasite iş birliği, enerji ve güç, ulaştırma, bilgi ve iletişim teknolojisi, tarım vb. gibi çeşitli alanlarda iş birliğini ilerletme konusunda anlaşmıştır.

Ziyareti sırasında iki ülkenin hükümeti ve özel şirkeler arasında toplam 40 anlaşma ve mutabakat muhtırası (MoU) imzalanmıştır. İki hükümeti arasında 15 anlaşma ve mutabakat muhtırası ve 12 kredi ve karşılıklı anlaşma ile toplam 27 anlaşma imzalanmıştır (Bdnews24.com, 2016). Hükümetler dışında temel olarak altyapı, iletişim, güç ve enerji ile spor alanında Çin devlete ait ve özel kuruluşlar ile Bangladeş devlete ait ve özel kuruluş ile 13 ayrı anlaşma imzalanmıştır. İmzalan MoU'ların geçerlilik süresi iki yıl olacak şekilde ve iki tarafın herhangi biri son tarihinden altı ay önce MoU'yu sonlandırmak için diğerine yazmadığı sürece iki yıl daha otomatik olarak yenilenecektir. Ayrıca, her iki ülke de isterse, MoU'nun geçerlilik süresi uzatılacaktır.

Şi Cinping'in bu ziyaret çerçevesinde, Bangladeş ile Çin, çok ciddi bir atılım gerçekleştirerek yatırım ve üretim kapasitesini genişletme konusunda iş birliği yapmak üzere anlaşmıştır. Çin, enerji ve güç sektöründeki sekiz proje için 5,52 milyar dolar, beş demiryolu projesi için 6,64 milyar dolar, Karayolları ve Köprüler Birimi altındaki dört proje için 6,65 milyar dolar, beş geçim projesi için 1,31 milyar dolar ve BİT'de dört proje için 1,15 milyar dolar olarak toplam 28 proje için önümüzdeki beş yıl içinde Bangladeş'e 21,5 milyar dolar yumuşak kredi sağlayacaktır. Ayrıca, ekonomik ve teknik iş birliği anlaşması kapsamında 80,3 milyon dolarlık hibe; Karnaphuli tüneli inşaatı için 700 milyon dolarlık kredi anlaşması; Dashekandi Kanalizasyon Arıtma Tesisi için 280 milyon dolarlık kredi anlaşması ve altı gemiyle ilgili dört ayrı kredi anlaşması yer almıştır. Toplam 38,05 milyar doları bulan meblağ, Bangladeş'e tek bir ülke tarafından yapılmış tarihindeki en büyük yardımdır (Kabir, 2016). Mevcut politikalara göre Çin, Exim Bank aracılığıyla yüzde 2 faizle yumuşak kredi sunmaktadır. Taahhüt ücreti yüzde 0,2 ve yönetim ücreti yüzde 0,2 olmakla birlikte kredi geri ödeme süresi beş yıl süreç dahil 20 yıldır.

Tablo 6: 2016 Yılının Ekim Ayında İmzalan Çin Destekli Projeler

Alan Adı	Proje Adı	Miktar (dolar)
SANAYİ BÖLGESİ	Anwara'daki Çin Özel Ekonomik Bölgesi	280 milyon
	Tekstil Endüstri Parkı	-
DEMİRYOLU	Padma Köprüsü demiryolu bağlantısı	3,3 milyar
	Çift hat (Joydevpur-Ishwardi)	897 milyon
	Çift hat (Joydevpur-Mymensingh)	258 milyon
	Çift hatlı demiryolu hattının dönüştürülmesi (Akhaura-Sylhet)	1,76 milyar
	Dwirasram Tren İstasyonu yakınında yeni ICD	200 milyon

Tablo 6: (Devamı)		
Alan Adı	Proje Adı	Miktar (dolar)
YOLLAR	Marine Drive Otoban (Sitakunda-Cox's Bazar)	2,86 milyar
	Dakka-Sylhet dört şeritli otoyol	1,6 milyar
	Dakka-Ashulia Yükseltilmiş Otoban	1,39 milyar
	Karnaphuli tüneli	703 milyon
ELEKTRİK VE ENERJİ	Çift boru hattıyla tek noktadan demirleme montajı	550 milyon
	DPDC kapsamında güç sistemi ağının genişletilmesi ve güçlendirilmesi	2,04 milyar
	PGCB kapsamında elektrik şebekesi güçlendirme projesi	1,32 milyar
	Beş milyon elektro metre alımı	165 milyon
	350MW Gazaria Kömür Yakıtlı Termik Santralı	433 milyon
	Eski transformatörlerin değiştirilmesi	230 milyon
	Ön ödeme ölçüm projesi	521 milyon
YAŞAM PROJELERİ	Rajshahi Wasa Yüzeysel Su Arıtma Tesisi	500 milyon
	Beş adet TV istasyonu	128 milyon
	Kamu sektörü Jüt Değirmenlerinde BMRE	280 milyon
	Küçük belediyelerde su temini ve sanitasyon	150 milyon
	Mongla liman tesislerinin modernizasyonu	249 milyon
BİLGİ TEKNOLOJİSİ	Bilgi-Sarkar ll	150 milyon
	Telekomünikasyon ağının modernizasyonu	200 milyon
	Dijital bağlantı kurulması	1 milyar
	BİT ile kırsal ve kentsel yaşamın modernizasyonu	-

Kaynak: Byron, 2016b

Mutabakat muhtıralar arasında Çin'in "Bir Kuşak Bir Yol" girişimi, deniz iş birliği, bir serbest ticaret alanı üzerinde ortak fizibilite çalışması, yeni bilgi ve iletişim teknolojisi çerçevesi, terörle mücadele iş birliği, kapasite oluşturma ve bilgi paylaşımı, iklim değişikliği risklerini azalması, bölgesel ve uluslararası iş birliği ve güç ve enerji sektörleri arasındaki iş birliği yer almıştır. Çin Halk Cumhuriyeti Devlet Başkanı Şi Cinping'in ziyareti sırasında yapılan anlaşma çerçevesinde 2017 Mart ayında iki Ming sınıfı denizaltı teslim edilmiştir.

Çin Devlet Başkanının ziyaretinden kısa bir süre sonra hızlı hareket ederek Ekonomi İşleri Komitesi 2,76 milyar dolarlık Çin yumuşak kredisi olan ikisi demiryolu bakanlığı, biri de nakliye bakanlığı altında üç mega proje yürütmek üç Çinli firmayı seçmiştir. Çin Demiryolu İnşaatı Köprü Mühendisliği Bürosu Group Şirketi Akhaura'dan Sylhet'e kadar 176 km uzunluğundaki demiryolu

hattını çift hatlı rayına geliştirecektir. Projenin başlangıçtaki tahmini maliyeti 1,87 milyar dolar olup, Çin, 1,76 milyar dolar sağlayacak ve geri kalanı Bangladeş hükümeti tarafından sağlanacaktır. Joydevpur'dan Ishwardi'ye 173km uzunluğunda çift hatlı demiryolu hattı inşa etmek için Çin İnşaat Mühendisliği Yapı İş birliği Şirketi seçilmiştir. 941 milyon dolar tahmini maliyeti olan projenin 753 milyon doları Çin ve gerisini Bangladeş hükümeti ödeyecektir. Mongla Limanı tesislerinin genişletilmesi ve modernizasyonu işi, Çin Ulusal Komple Mühendislik Şirketi'ne verilmiştir. Yaklaşık 550 milyon dolarlık projesinde Çin'in yardımı 249 milyon dolar, gerisi Bangladeş hükümeti verecektir (Byron, 2016a).

Tablo 7: 2009-2018 Yıllarında Çinli ve Bangladeşli Liderlerinin Ziyaretleri

14-15 Haziran 2010	Çin Halk Cumhuriyeti Devlet Başkan Yardımcısı Şi Cinping Bangladeş ziyaretini gerçekleştirmiştir.
10-15 Ekim 2016	Çin Halk Cumhuriyeti Devlet Başkanı Şi Cinping Bangladeş'e ziyarette bulunmuştur.
17-21 Mart 2010	Başbakan Şeyh Hasina Çin'e resmi ziyarette bulunmuştur.
6-11 Haziran 2014	Bangladeş Başbakanı Şeyh Hasina Çin'i ziyaret etmiştir.

Kaynak: Araştırmacı tarafından hazırlanmıştır

Çin liderinin bu ziyareti sırasında Hasina ve Şi tarafından plaketleri açılmış olan projeler arasında Chattogram'daki Karnaphuli Multi-Lane Tüneli projesi, Dakka Üniversitesi Konfüçyüs Enstitüsü ve Gazipur'un Kaliakoir'deki Tier-4 Ulusal Veri Merkezi, Patuakhali'nin Payra'daki 1320 MW'lik termal elektrik santrali ve Chattogram Banshkhali'deki 1320 MW'lık kömür yakıtlı enerji santrali vardır (Paul, 2016).

Eğitim ve kültürel alışverişler açısından hem Çin hem de Bangladeş bu dönemde iş birliğini daha da geliştirmiştir. Bangladeş'in hem devlet hem de özel üniversitelerinde bugüne kadar birkaç Çince dil kurumu kurulmuştur. Çin'e okuyan Bangladeşli öğrencilerin sayısı, Çin hükümetinden artan sayıda bursun da katılımıyla önemli ölçüde artmıştır. OBOR kapsamında da Çin'e eğitim almak isteyen Bangladeşli öğrencilerin yeni imkanlar açılmıştır (Sarker, 2019).

2.2.2. 2009-2018 Döneminde Çin ile olan Askeri İlişkileri

Çin, son on yılda Bangladeş'in en güvenli stratejik bir ortağı olarak ortaya çıkmıştır. Bangladeş, 2009 yılında Ordusunun Hava, Kara ve Deniz Kuvvetleri'nin genişlemesi ve modernleşmesi için "Kuvvetler Hedefi 2030" belirlemiştir. Hedefi uzun vadede çok platformlu savaşı yürütebilecek üç boyutlu bir güç inşa etmektir (Mushtaq, 2018b). Bu hedef doğrultusunda Bangladeş Ordusu helikopterler, insansız uçaklar, uçaksavar füzeler, tanklar, çeşitli silah sistemleri dahil olmak üzere çeşitli donanımlar özellikle Çin'den satın almaktadır. Mart 2014'te Çin'den gelen 'Ebu Bekar' ve

‘Ali Haider’ isimli iki yeni firkateyn Bangladeş Deniz Kuvvetlerine eklenmiştir. Nisan 2014’te Bangladeş Çin ile iki denizaltı satışı konusunda bir anlaşma yapmayı kabul etmiştir. 2014 yılının 12 tarihinde CCP Askeri Komisyonu’nun başkan yardımcısı Genel Xiu Qiliang’ın ziyareti sırasında dört adet ikili askeri anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmalar doğrultusunda Çin ordusu, Bangladeş ordusuna eğitim ve ekipmanla destekleme taahhüdünde bulunmuştur. Ayrıca Çin silahlı kuvvetler Bangladeş ordusu tarafından yönetilen Profesyoneller Üniversitesinde bir dil merkezi kurmaya karar vermiştir (Chowdhury, 2016: 9).

Zamanla Çin, Bangladeş’in en büyük silah tedarikçisi haline gelmiştir (Choudhury, 2017). 2009’dan 2013’e kadar Bangladeş’in ithal ettiği toplam silahın %82’sini Çin’den alınmıştır. 2013-2017 yılların arasında Çin’in silah tedariklerinin %19’u Bangladeş’e yapmıştır. Bangladeş ise bu beş yıl boyunca silahlarının %71’ini Çin’den tedarik etmiştir (Scroll, 2018). Bangladeş ordu komutanı dahil olmak üzere üst düzey yetkililer Çin meslektaşları ile sıcak ilişkileri geliştirmiştir (Mushtaq, 2018a). 2011 yılında, Çin Halk Kurtuluş Ordusu Genelkurmay Başkan Yardımcısı Hava Kuvvetleri Komutanı Mareşal Ma Xiaotyan ve Halk Kurtuluş Ordusu Başkan Yardımcısı Amiral Ding Yiping Bangladeş’i ziyaret etmiştir. 2012-13 döneminde Bangladeş Genelkurmay Başkanı, Deniz Kuvvetleri ve Hava Kuvvetleri Komutanları Çin’i ziyaret etmiştir (Ahmed, 2013: 282). Günümüzün Bangladeş savunma güçleri Çin silahlarıyla donatılmış durumundadır (Bhattacharjee, 2018). Bangladeş Donanması’nın kapasitesini güçlendirmek için Bangladeş Çin’den BNS Nabajatra ve Joyjatra adlı iki denizaltı satın almış, ikisi de 2017 yılında teslim edilmiştir. Bangladeş, ayrıca 2009-2015 Çin’den altı tane su üstü gemi satın almış; bunların arasında mütevazi yüzeye ve denizaltı karşıtı özelliklere sahip iki devriye botu da bulunmaktadır. Çin’den gelen bu teknolojik destekler ve iyileştirilmiş ekipmanlar, Bangladeş Donanmasının ülkenin deniz alanını korumak için “mavi su” savunma gücü olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır. 20 Haziran 2018’de Çin Ulusal Aero-Teknoloji İthalat ve İhracat Şirketi (CATIC) ve Bangladeş Hava Kuvvetleri (BAF) arasında bir anlaşma imzalanmıştır. Anlaşma kapsamında Bangladeş Çin’den 23 adet Hongdu K-8W orta tipi savaş eğitim uçağı alacaktır.

Tablo 8: 2009 Yılından Sonra Çin’den Alınan Önemli Donanımlar

Miktar	Donanım Adı	Yıl
44 adet	MBT-2000 Ana Muharebe Tankı	2011
16 adet	Chengdu F-7BGI 3.5 nesil savaş uçağı	2013
4 adet	K-8W savaş eğitim uçağı	2014
2 adet	İki adet FM 90 kısa menzilli yüzeyden havaya füze alayı	2016
36 adet	WS-22 çoklu roketatar sistemi (MRLS)	
16 adet	F-7BG hafif saldırı savaş uçağı.	
2 adet	Ming sınıfı 035B denizaltı	2016
2 adet	056 tipi korvet	2016
23 adet	Hongdu K-8W orta düzey eğitim jetleri (Anlaşma yapıldı)	2018

Kaynak: Bdnews24.com, 2014a; Mushtaq, 2018a, 2018b

2.2.3. 2009-2018 Döneminde Çin ile olan Ekonomik ve Kalkınma İlişkileri

Çin Bangladeş'in en büyük ticari ortağıdır. İki ülke arasındaki ikili ticareti 10 milyar dolar değerindedir. Ancak, Çin ile Bangladeş arasındaki ticaret açığı 9 milyar dolar değerindedir. Bu açığı azaltmak için Bangladeş Çin'den 5,054 Bangladeşli ürüne gümrüksüz erişim izini alabilmiştir. Ürünler arasında tıbbi malzemeler, plastik aletler, deri, kereste, tekstil, hazır giyim ürünleri bulunmaktadır. Ayrıca, gelişmiş bir ülke olan Çin Dünya Ticaret Örgütü kurallarına göre %97 oranında Bangladeş kökenli ürünlere gümrüksüz yarar sağlamaktadır. Bangladeş İhracat Teşvik Bürosu tarafından sağlanan raporlara göre, Bangladeş'in Çin'e toplam ihracat tutarı, 2010-11 ekonomik yılında 319,66 milyon dolar iken 2015-16 ekonomik yılında 808,14 milyon dolar olmuştur. Aynı zamanda, Çin'in 2010-11'de Bangladeş'e ihracatı 5,9 milyar dolar iken, 2015-16'da yaklaşık 9,8 milyar dolara ulaşmıştır. Ticari ilişkileri Bangladeş'in lehine olmazsa da böyle devam ederse, ikili ticaret hacminin Bangladeş'in 50'nci yıldönümünü kutlayacağı 2021 yılında 18 milyar dolara ulaşacağını tahmin edilmektedir (Sarker, 2019).

Bangladeş'teki Çin yatırımları da son yıllarda dikkat çekici bir şekilde büyümektedir. 1975 ile 2001 yılları arasında, Çin'in Bangladeş'teki yatırımı 301 milyon dolar iken 2002-2009 yıllarında 303 milyona ulaşmıştır. 2010 yılından 2016 yılına kadar daha önceki 7 yılına göre Çin yatırımı üç kat artarak 916 milyon olmuştur (Ahmed, 2016). 13 Ekim 2016'da Çin'in yedi devlet şirketi 13 Bangladeşli şirket ile 186 milyon dolar değerinde yatırım ve ithalat anlaşması imzalamıştır. 13 Bangladeşli şirketlerin 1'i Bangladeş devlete ait olup 12'si özel sektörden oluşmuştur. Çin yatırımlarının çoğu jüt ve jüt ürünlerinde ve deri sektörlerinde yapılacaktır. Çinli yatırımcılar, anlaşmalar çerçevesinde farklı Bangladeşli şirketlerden jüt ve jüt ürünleri satın alacaklardır. Ayrıca, yatırımlar Bangladeşli ortaklarıyla ya ortak girişimler halinde ya da yeni şirketler aracılığıyla ya da Bangladeş'teki operasyonların genişletilmesiyle yapılacaktır.

Bangladeş'in altyapı gelişiminde Çin, önemli bir rol oynamaktadır. Çin Bangladeş'in Şhittagong limanının geliştirme çalışmalarında yer almıştır. Ayrıca, Çin Şhittagong'da "Çin Ekonomik ve Endüstriyel Bölgesi" (CEIZ) inşa etmektedir. Çin Harbour Mühendislik Şirketi ve Bangladeş Özel Ekonomik Bölge Otoritesi (BSEZA) ile ortaklaşa yapılmakta olan 781 dönümlük bu projenin %70 paya Çin sahip olacaktır ve büyük ölçüde Çinli imalat firmaları tarafından kullanılacaktır (BEZA, t.y.). Ayrıca, Çin, Bangladeş'in Bengal Körfezi limanını Çin'in Yunnan eyaletinin Kunming'e bağlayan kara ve demiryolu hatları da inşa etmektedir.

Çin Bangladeş'in enerji sektörüne en büyük yatırım yapmaktadır. 2018-19 yılında yaptığı yatırımların çoğu Bangladeş'in enerji sektörüne olmuştur. Şhittagong ve Payra'da yapılanlar da dahil olmak üzere kömürlü enerji santrallere büyük yatırım yapmaktadır (Ramachandran, 2019). 2014

yılının mart ayında Bangladeş devlete ait Kuzey-Batı Elektrik Enerji Şirketi (NWPGCL) ve Çin Ulusal Makine İthalat ve İhracat Grubu Şirketi (CMC) arasında Bangladeş'in Patuakhali ilinin Kalapara ilçesinde 1320 MW'lık bir kömür yakıtlı elektrik santrali inşa etmek için bir mutabakat muhtırası imzalanmıştır. 2 milyar dolarlık bu projeyi CMC ve NWPGCL 50:50 olarak finanse etmekte ve Bangladeş Çin Enerji Şirketi (BCPCL) tarafından yapılmaktadır (NS Energy, t.y.). Şhittagong'ın Banskhali'de 1.300 MW'lık kömür yakıtlı elektrik santrali inşa etmek için Aralık 2013 yılında Bangladeş'in bir özel şirketi Çinli SEPCO3 Elektrik Enerjisi İnşaat Şirketi ile bir anlaşma yapmıştır. 2,4 milyar dolarlık bu projenin 1,75 milyar doları Bangladeş Çin'den borç almaktadır (Siddique, 2019). Devlet tarafından işletilen Bangladeş Enerji Geliştirme Kurulu (BPDB), Bangladeş'in Cox Bazar ilinin Moheshkhali Adası'nda 1320 MW'lık kömür bazlı santral inşa etmek için 2018 yılında Çin Huadian Hongkong Şirketi (CHDHK) ile ortak girişim anlaşması imzalamıştır (NS Energy, 2018). Her iki tarafın da eşit mülkiyeti olan ortak girişimi 4 yıl içinde tamamlanacaktır.

Çin tarafından finanse edilen projeler arasında Bangladeş-Çin Dostluk Köprüleri çok önem taşımaktadır. 2010 yılına kadar Bangladeş'te 6 tane dostluk köprüsü inşa eden Çin 2018 yılına kadar yedinci ve sekizinci "Bangladeş-Çin Dostluk Köprüsü" için de finanse etmiştir. Madaripur-Shariatpur-Chandpur Karayolu'ndaki Arial Kha Nehri üzerine inşa edilen köprü, 20 Ağustos 2015'te Başbakan Şeyh Hasina tarafından açılmıştır. Yaklaşık 35 milyon dolarlık projesinin 24 milyonu Çin tarafından verilmiştir (People's Daily, 2012; The Daily Star, 2015b). Bangladeş'in Pirojpur ilin Kocha nehri üzerindeki 1400 metre uzunluk "Sekizinci Bangladeş-Çin Dostluk Köprüsü"nün inşası için yaklaşık 50 milyon dolar destek vermektedir.

Çin destekli diğer bir büyük proje ise "Karnaphuli Çok Kanallı Tünel Projesi"dir. Şhittagong'da Yapım aşamasında olan ve 2020 yılında tamamlanması beklenen Karnaphuli nehrinin altındaki su altı otoyol tünelinin uzunluğu 9,3 kilometredir ve genişlik 10 metredir. 1.7 miyar dolarlık bu proje Dakka-Şhittagong-Cox Bazar otoyolu ve Asya otoyolu ağını birleştirecektir. Ayrıca, bu tünel liman kenti Şhittagong'i Çin ekonomik bölgesinin bulunduğu Karnaphuli Nehri'nin uzak tarafına bağlayacaktır. Şhittagong havaalanından ekonomik bölgeye yolculuk süresini dört saatten 20 dakikaya indirecektir. Tünel, ayrıca Kore İhracat İşleme Bölgesini Şhittagong havaalanına bağlayacaktır. Çin'in Bir Kuşak Bir Yol projesi kapsamında yapılmakta olan projeler arasında tünel projesi en önemli projelerindendir (HKTDC, 2018). Çin Dakka'nın Purbachal'da "Bangladeş-Çin Dostluk Sergi Merkezi" adlı sergi merkezi yapılmasında büyük destek sağlamaktadır. Çinli firmalar tarafından yaklaşık 154,94 milyon dolar maliyetinde inşa edilen projenin 74,49 milyon dolar Çin tarafından sağlamaktadır (Xinhua, 2019).

Mayıs 2014'te, Çin Major Köprü Mühendislik Şirketi (CMBEC) Bangladeş'te bugüne kadarki en büyük altyapı projesi olan Padma Köprüsü'nün yapımı için görevlendirmiştir (Sarker, 2019). Bangladeş Demiryolu (BR), 3 Nisan 2018 tarihinde Padma Demiryolu Bağlantısı projesi için Çin

Exim Bank ile 2,6 milyar doları tutarında bir kredi imzalamıştır. Çin kredisi proje maliyetinin %80'ini ve kalan 20'si ise Bangladeş hükümeti tarafından finanse edilmektedir. 2022 Haziranda tamamlanacak olan bu 225 km'lik demiryolu projesi dokuz güney ilini Padma Köprüsü üzerinden Dakka ile bağlayacaktır (Ali, 2018). Çin Bangladeş'in dijital bağlantıyı iyileştirmek için 1 milyar dolarlık bir projeye yatırım yapmaktadır.

Halihazırda Çin destekli projelerden uygulama aşamasında olan Padma köprüsü demiryolu bağlantısı, Karnaphuli nehri tüneli, Bilgi-Hükümeti projesinin III. Aşaması, Maheshkhali'de çift boru hattı ile tek noktadan bağlanması ve dijital bağlantı için telekomünikasyon ağının modernizasyonu projelerin için vaat edilen destekleri ve verilen yardımının durumu aşağıdaki tablosundan anlaşılır.

Tablo 9: Çin Destekli Projelerden Uygulama Aşamasında Olan 5 Projenin Detayları

Proje Adı	Anlaşma Tarihi	Kredi Miktarı (Milyon USD)	Şu ana Kadar Verilen Miktar (Milyon USD)
Karnaphuli nehri tüneli	Ekim 2016	705,80	194,81
Bilgi-Hükümeti projesinin III. Aşaması	Ekim 2016	156,56	151,64
Maheshkhali'de çift boru hattı	Kasım 2017	500,46	82,73
Telekomünikasyon ağının modernizasyonu	Nisan 2018	231,50	44,94
Padma köprüsü demiryolu bağlantısı	Nisan 2018	2,667,94	533,58

Kaynak: The Daily Star, 2019

2016 yılında Çin Başkanının Bangladeş ziyareti sırasında iki ülke ticaret ve yatırım iş birliğini genişletmeyi ve derinleştirmeyi kabul etmiştir. Bundan sonra Çin-Bangladeş'in iş birliğinin kilit alanları olarak altyapı, endüstriyel kapasite iş birliği, enerji ve güç, ulaştırma, bilgi ve iletişim teknolojisi, tarımı çok fazla önem verilmektedir. İki hükümetin ilgili birimleri bu alanlarda politika değişimlerini artırarak ikili iş birliği için planlama ve rehberlik sağlamaktadır.

2.2.4. Çin'in 'Bir Kuşak Bir Yol Projesi'nde Bangladeş

Çin Devlet Başkanı Şi Cinping'in 2013 yılında sunduğu ve daha sonra 2016 yılında Bangladeş'in resmi olarak üye olduğu "Bir Kuşak Bir Yol" (OBOR) projesi iki ülke için çok önem taşımaktadır. Projenin karayolu, deniz yolu, demiryolu, petrol ve gaz boru hatları ve diğer altyapı projelerinde Bangladeş çok önemli bir konumunda yer almaktadır. Bangladeş'teki limanlar Çin enerjisinin temini için Malakka Boğazı'na olan bağımlılığını azaltmasında karlı bir alternatif yol

sunmaktadır. O yüzden projenin denizyolu ağından Güney Asya ağında Bangladeş en önemli bir ülkesidir.

Şekil 6: OBOR Projesinde Bangladeş'in Konumu

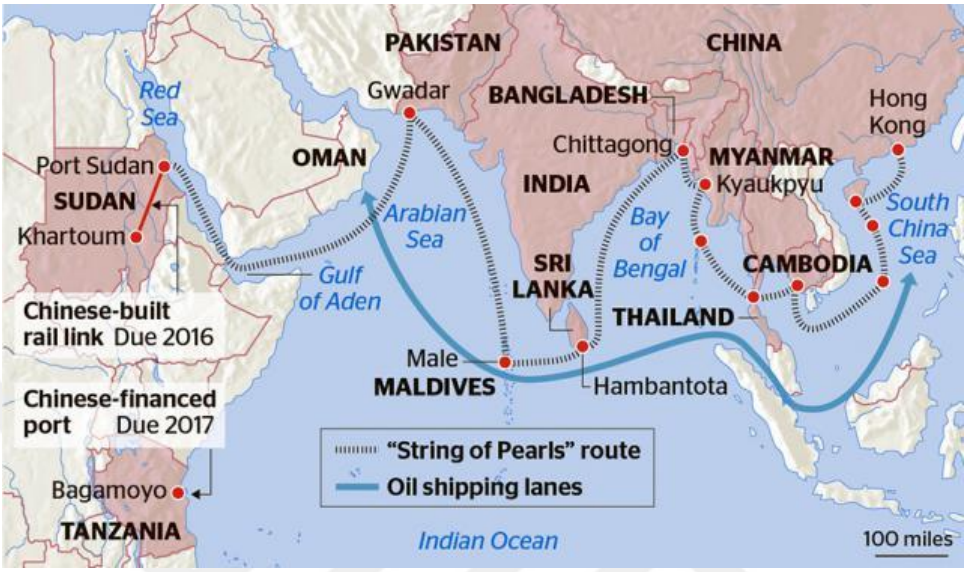

Kaynak: Mishra, 2017

Şi Cinping'in tarafından önerilen OBOR projesinde Bangladeş'in de yer aldığı BCIM Ekonomik Koridoru (BCIM-EC) çok önemli bir yer almaktadır. BCIM Ekonomik Koridoru Güney Çin'in karayla kaplı illerini Bengal Körfezi'ne fiziksel olarak bağlayarak OBOR altındaki Güney İpek Yolu'nun canlanmasına sağlayacaktır. Şubat 2012'de dört ülke yetkilileri Çin ve Güneydoğu Asya'yı Güney Asya'ya bağlayacak 2,800 km'lik otoyol geliştirme yol haritasını onaylamıştır. Bu otoyol Hindistan'ın Batı Bengal eyaletinin başkenti Kolkata'dan Bangladeş, Kuzeydoğu Hindistan ve Myanmar aracılığıyla Çin'in Yunnan eyaletinin başkenti Kunming'e kadar bölgeye kapsayacaktır. Ancak, 2013 yılında sunulan OBOR projesinde BCIM-EC üç yoldan oluşmaktadır. Biri, K2K olarak bilinen Kunming'den Myanmar, Kuzeydoğu Hindistan ve Bangladeş yoluyla Kolkata'ya geçecek; diğer ikisi, Myanmar'ın Mandalay'ından bir yönde Bangladeş'in Şhittagong'a ve diğer yönde Myanmar'ın Rakhine eyaletindeki Sittwe limanına gidecektir (Islam vd., 2018: 615). Çin bu proje kapsamında ulaştırma, enerji ve telekomünikasyon ağlarının bağlantılarıyla koridor boyunca uzanan bölgeleri için ortak gelişimi sağlayacağı söylemektedir. Başkan Şi Cinping'in 2016 yılında Bangladeş'e yaptığı ziyaretinin ardından yayınlana ortak tebliğde iki taraf, BCIM-EC ülkeleri arasındaki pratik iş birliğini ve bir bütün olarak bölgenin kalkınmasını desteklemede BCIM Ekonomik Koridorunun önemli rolüne değer vermiştir. İki ülke BCIM Ekonomik Koridorunun kurulmasını ilerletmek için iletişimi ve koordinasyonu geliştirmeye söz vermiştir. Ayrıca, Dört taraf arasında bir hükümet iş birliği çerçevesi oluşturmayı gerek rapor çalışmalarını hızlandırmaya kabul etmiştir.

Şekil 7: Çin-Bangladeş-Hindistan-Myanmar Ekonomik Koridoru

Kaynak: Deccan Chronicle, 2014

Eleştirel jeopolitiğinin özellikleri açısından 2009-2018 yılları arasında Avami Ligi'nin Çin'e yönelik dış politikasına bakıldığında Avami Ligi'nin çok aktif bir dış politika izlediği görülmüştür. 1971 yılından 1975 yılına kadar Avami Ligi'nin karşısında yer alan ve daha sonraki süreçte mesafeli olan Çin ile 2009 yılı itibarıyla başlayan yakınlık ve ortaklık ilişkileri Avami Ligi'nin önemini artırdığını göstermektedir. Bu 10 yıllık süre için Avami Ligi, dış politikasında Çin'i özel bir seçenek olarak değerlendirmiştir. İktidara geldikten sonra Şeyh Hasina hükümeti Bangladeş ile Çin arasında var olan ve yıllardır devam etmekte olan derin ekonomik ve askeri ilişkilerine tüm hızıyla devam etmiş ve Çin ile Avami Ligi'nin güçlü bir siyasi ilişkilerinin kurulmasına odaklanmıştır. Kabinesinde Çin ile yakın olan kişilere önemli bakanlığı verilmiş ve Çin'e yönelik siyasi ve diplomatik adımlar atılmıştır. Avami Ligi hükümeti özellikle Çin hükümeti ile ikili diyalog ve ziyaretini önemsemiş ve aynı zamanda iki siyasi parti arasında sürekli delege ziyaretlerine devam etmiştir. Şeyh Hasina 2009 yılından Başbakan seçildikten sonra Çin ziyareti için yaklaşık 1 sene beklemiş, ancak Hasina'nın ziyaretinden sonra 3 ay geçmeden o dönemin Çin Başkan Yardımcısı Şi Cinping Bangladeş ziyaretinde bulunmuştur. Şi Cinping daha sonra Çin'in Başkanı olarak seçildiğinde 2016 yılında Bangladeş'e tekrar ziyarette bulunmuş ve Bangladeş tarihinin en büyük ekonomik destek ve kredi sözü vermiştir.

Çin ve Şi Cinping ile Avami Ligi ve Şeyh Hasina'nın bu denli güçlü ilişkilerinin arakasında her iki ülkenin de ekonomik çıkarının olduğu gibi Çin'in Bangladeş üzerinde stratejik çıkarı önemli ölçekte etkili olmuştur. Avami Ligi hükümeti Çin'in bu hedeflerini göz önünde bulundurarak izlediği Çin politikasında önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Avami Ligi 2008 yılının sonunda Bangladeş'te yapılan genel seçimin manifestosunda Bangladeş'in gelecek kalkınma hedeflerini belirlemiştir. Ancak, Çin'in ekonomik desteği olmadan bu hedeflerini gerçekleştirmesi zor olacaktı. O yüzden Çin'in 'Bir Kuşak Bir Yol' girişiminde Bangladeş'in katılımını büyük bir fırsat olarak

değerlendirmiş ve Çin yatırımlarını çekmeye başarmıştır. Sadece, Şi Cinping'in 2016'daki ziyareti sırasında iki ülke arasında yaklaşık 24 milyar dolar değerinde 27 yatırım ve kredi anlaşması imzalanmıştır. Şu anda, bu projelerin uygulanması tüm hızıyla devam etmektedir. Bu projeler arasında Padma-Köprüsüneki Demiryolu Bağlantısı, Karnafuli Tüneli, Dhaka-Şhittagong Otoyolu projesi, Payra Limanı, Şhittagong-Cox Bazar Demiryolu projesi, farklı enerji projeler ve diğer projeler vardır (Saimum, 2020: 8-13). Ticarette Bangladeş Çin'den büyük bir fırsat elde etmiştir. Bangladeş'in ürettiği birçok ürün için Çin'e vergisiz erişim imkânı bulmuştur. Ayrıca, eleştirel jeopolitiğin diğer özellikleri de Avami Ligi bu dönemde Çin ile ilişkilerinin geliştirmesi yönünü başarıyla kullanmıştır. Bu dönemde iki ülke arasındaki kültürel alışverişlerde büyük bir gelişme olmuştur. Her yıl çok sayıda Bangladeşli öğrenci Çin burslusu olarak Çin'in farklı üniversitelerinde okumaktadır. Çin ile Avami Ligi'nin bu yakın ilişkilerinin sonucu olarak Güney Asya bölgesinde Bangladeş'in jeopolitik konumu artırdığı görülmüştür. Özellikle, Hindistan hükümeti Bangladeş'e yeni ekonomik destek sözünde bulunmuş ve dış politikasında Avami Ligi'ne daha fazla önem vermeye başlamıştır.

Çin ile 2009-2018 yıllarında Bangladeş'teki Avami Ligi hükümetinin çok boyutlu ilişkilerinin ilerlemeleri ve derinliği 30 Aralık 2018 tarihinde yapılan Bangladeş'teki 11. Ulusal Parlamento Seçim'inden sonra çok daha net anlaşılmıştır. Muhalefet seçmenlerinin ve genel halkının da oy kullanamadığı seçimin hemen ertesi günü 31 Aralık tarihinde Çin Halk Cumhuriyeti Avami Ligi Koalisyonunun zaferini kutlayan ilk ülke olmuştur. Dakka'daki Çin Büyükelçisi Zhang Zuo ve ekibi, 31 Aralık 2018 tarihinde Bangladeş Başbakanlık ofisi olan Ganabhaban'a Çin Cumhurbaşkanı Şi Cinping ve Başbakan Li Keqiang'dan yeni seçilen Başbakan'a kutlama mesajlarını iletmek için resmi bir ziyarette bulunmuştur. Bu resmi mesaj, Çin'in kendi ekonomik çıkarları için Bangladeş'e sürekli destek vermesinin yanı sıra, 10 yıllık süre içinde Avami Ligi ile Çin'in ilişkilerinin derinliğini de göstermektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. BANGLADEŞ AVAMİ LİGİ-HİNDİSTAN İLİŞKİLERİNİN ELEŞTİREL JEOPOLİTİK AÇISINDAN İNCELENMESİ

Pakistan'ın kuruluşundan 2 yıl geçmeden Avami Ligi'nin kuruluşu Pakistan siyasetinde güçlü bir muhalefetin doğuşu olmuştur. Bu partinin liderliğinde Doğu Pakistan bölgesinde büyük siyasi hareketler düzenlenmiştir. Daha sonra Bangladeş'in bağımsızlık savaşında Hindistan ile siyasi iş birlik içeresinde olup Avami Ligi liderleri Bangladeş'in kuruluşunu hızlandırmıştır. Avami Ligi tarafından kurulan geçici hükümeti Hindistan'dan her türlü siyasi, diplomatik ve askeri destek almaya başarmıştır. Bu nedenle Bangladeş'in kuruluşundan bu yana Hindistan hükümetleri ile Avami Ligi'nin en yakın dostluk ilişkileri devam etmektedir. Avami Ligi ve Hindistan arasındaki tarihi geçmişine dayanarak bu bölümde 2009-2018 yılları arasında Avami Ligi'nin Hindistan'a yönelik dış politika çalışmalarını eleştirel jeopolitik açısından incelenmiştir. Bu bağlamda geçmiş dönemlerde Avami Ligi iktidarıyla Hindistan'ın ilişkilerini kısaca analiz ederek 2009-2018 yılları arasında Avami Ligi ve Hindistan arasında önemli iş birlik ve stratejik anlaşmaları; hükümet liderleri ve parti arasındaki ziyaretler ve ekonomik-kalkınma çalışmaları analiz edilmiştir. Bölümün son kısmında ise Avami Ligi hükümetinin çalışmaları eleştirel jeopolitik açısından değerlendirilmiştir.

3.1. Tarihi Arka Planı

190 yıldır sömürge güçlerin izlediği 'böl, parçala ve yönet' politika sonucunda 1947 yılında Güney Asya'da birbirini düşman gören Pakistan ve Hindistan adlı iki ülke kurulmuştur. Tarihin en büyük bölgelerinden biri olan ve büyük Bengal Krallığı'nın en önemli bir parçası olan Doğu Bengal ise Hindistan haritasının içinde yer almasına rağmen Doğu Pakistan[2] olarak Pakistan'ın bir vilâyeti olmuştur.

---

[2] 1947 yılında Pakistan kurulduğunda 'Doğu Bengal' bölesi Pakistan'ın bir vilayeti olmuştur. Pakistan'ın kuruluşundan beri Doğu Bengal bölgesi 'Doğu Pakistan' olarak tanınmasına rağmen resmi olarak Doğu Bengal, 14 Ekim 1955'te 'Doğu Pakistan' olarak adlandırılmıştır. Ancak, Bengal halkı ve siyasi lederleri 'Doğu Pakistan' yerine 'Doğu Bengal' kelimesini tercih etmişlerdir. 1969 yılındaki Eyüb Han'a karşı kitlesel ayaklanma ve protesto sırasında "cesur Bengalliler silahını tut, Bangladeş'i kurtar" sloganı atmıştır. Daha sonra ayını yılın 6 Aralık'ta Hossain Shahid Suhrawardy'nin vefatının altıncı yıldönümünde yapılan bir toplantıda Avami Ligi Başkanı Şeyh Mujibur Rahman, 'bağımsız ülkemizin adı "Bangladeş" olacak' demiştir. Sonraki süreçte 'Doğu Bengal' veya 'Doğu Pakistan' yerine 'Bangladeş' kelimesi kullanılmıştır.

Şekil 8: Doğu Pakistan ve Batı Pakistan

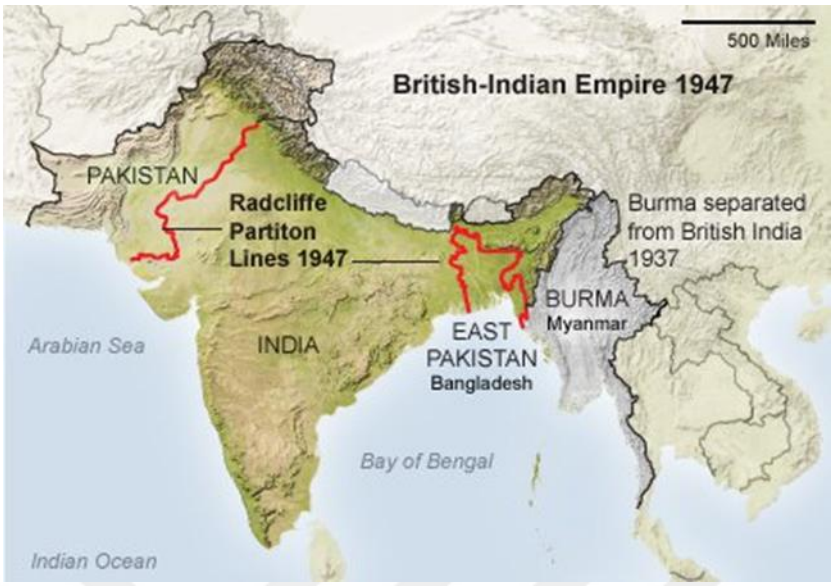

Kaynak: Southasiajournal, 2016

Bu durumda Doğu Pakistan'ın (bugünkü Bangladeş) ötesinde kalan kendi 7 vilâyetini korumak ve komşusu olan diğer vilâyetlerinin güvenliğini sağlamak Hindistan için büyük bir sorun haline gelmiştir. Aynı şekilde Pakistan hükümeti de Hindistan tarafından Doğu Pakistan bölgesinin güvensizlik endişesi yaşamıştır. Ancak, yeni kurulmuş olan Pakistan'ın demokratik bir sistem kurulması başarısız olmuş ve geçmişte iktidar sahibi olan, dil ve kültürde farklı olan Bengal Müslümanları gereken siyasi, kamu ve ekonomik hakları alamamıştır (Choudhury, 1969).

1971 yılında Doğu ve Batı Pakistan arasındaki siyasi partilerin anlaşmazlığı çözülmez haline gelmiş ve 25 Mart akşamı Pakistan Ordusu tarafından Doğu Pakistan (Bangladeş) halkı üzerinde başlattığı kanlı operasyonu sonucunda savaş başlamıştır. 26 Martta Bangladeş bağımsızlığını ilan ederek Pakistan ordusuna karşı savaşa başlamış ve 9 aylık savaşın sonucunda Bangladeş bağımsız bir ülke olarak ortaya çıkmıştır (Jahan, 1973). Pakistan'ın iki bölge arasındaki savaşını kendi güvenliği için büyük bir fırsat gören Hindistan, savaşın başından beri Doğu Pakistan yani Bengal halkına destek olmuştur. 27 Mart 1971 tarihinde Hindistan Başbakanı Indira Gandhi Bangladeş'in bağımsızlık mücadelesine tam destek verdiğini belirtmiştir. Bangladeşli mültecilerin Hindistan'da güvenli bir şekilde korunabilmesi için Hindistan'ın Batı Bengal, Bihar, Assam, Meghalaya ve Tripura eyaletlerin sınır boyunca mülteci kampları kurmuştur.

Hindistan hükümeti ayrıca Pakistan Ordusunun karşısında Bangladeş'in bağımsızlık mücadelesini desteklemek için askeri adımlar atmıştır. Hindistan Sınır Güvenlik Kuvvetleri (BSF) kamplarda sığınan Bengal gençleri eğitmek için eğitim kamplar kurmuştur. Kamplarda sığınan Bengal öğrenciler, çiftçiler, işçiler ve gençler savaş taktikleri, silah ve patlayıcı kullanımı

konularında eğitimler alarak Pakistan'a karşı savaşmak için kurulan 'Mukti Bahini'[3]ye katılmıştır. 12 Nisan 1971 tarihinde Kalküta'da Bangladeş Kuvvetleri'nin merkezi kurulmuştur. Avami Ligi'nin liderliğinde kurulan Bangladeş'in geçici hükümetine ofis ve konaklama ayırmış ve gereken diplomatik destekleri sağlamıştır. Aynı zamanda mart-ekim 1971 arasında, Indira Gandhi dünya liderlerine Bangladeş'te Pakistan ordusunun yaptığı savaşı hakkında mektuplar yazmış ve Hindistan, Bangladeş haklının durumunu anlatmıştır. Indira Gandi Bangladeş halkının özgürlük savaşını desteklemesi için 21 günlük bir Almanya, Fransa, İngiltere, Belçika ve ABD turu düzenlemiştir. Hindistan ayrıca dönemin iki büyük güç ABD ve SSCB ile diplomatik çalışmalar sürdürmüş ve BM'de önemli tartışmalar düzenlemiştir (Azad, 2006). 3 Aralık 1971 tarihinde Pakistan Hava Kuvvetleri kuzeybatı Hindistan'da sekiz hava limanında saldırılar düzenlediğinde, Hindistan Ordusu Bangladeşli 'Mukti Bahini' ile Pakistan Ordusunda karşı ortak savaşı başlatmıştır. Savaşın başlamasından 13 gün sonra 16 Aralık'ta Pakistan'ın komutanı Genel Amir Abdullah Khan Niazi, Hindistan General J.S. Aurora'ya teslim olmuştur. Böylece Hindistan'ın çok boyutlu destekleriyle Bangladeş Pakistan'dan bağımsızlığını kazanmıştır (Ahamed, 2010; Kalam, 1992).

3.1.1. Şeyh Mujibur Rahman Hükümeti Dönemindeki İlişkileri (1972-1975)

Bangladeş'in Hindistan ile olan resmi ilişkileri 6 Aralık 1971 tarihinde Bangladeş'e tanınmasıyla başlamıştır. Pakistan'a karşı Bangladeş'in bağımsızlık savaşını ilk günden itibaren siyasi ve diplomatik yoluyla ve daha sonra askeri desteği sağlayan Hindistan Bangladeş'e resmi olarak tanıyan ilk ülkesi olmuştur (Bindra, 1982: 14-16). Dolaysıyla Şeyh Mujibur Rahman hükümeti Hindistan ile siyasi, ekonomik, kültürel ve diğer alanlarında ilişkilerine büyük önem vermiştir. Şeyh Mujibur Rahman ile Hindistan'ın ilişkileri çok olumlu ve sıcak bir şekilde başlamıştır. Hem Şeyh Mujibur Rahman hem Indira Gandhi birbirleriyle yakın ve iyi ilişki kurmayı başarmıştır. Şeyh Mujibur Rahman 8 Ocak 1971 tarihinde Pakistan tarafından serbest bırakılmasının ardından Dakka'ya dönerken 10 Ocak tarihinde Yeni Delhi havaalanında durmuştur. Yeni Delhi'deki duraklama Hindistan hükümete ve Hindistan halkına Bangladeş halkı için vermiş olduğu tam desteğinin teşekkürü için olmuştur.

Hindistan savaş döneminde destek olduğu gibi Bangladeş'in bağımsızlığının hemen sonra ihtiyaç duyulan ekonomik yardımı sağlayarak Bangladeş'e rehabilitasyonunda yardımcı olmuştur. Halkına malzemeleri ve yiyecek dahil acil ihtiyaç duyulan malların alımı için 250 milyon Rs'i yardımda bulunmuştur. Ağır hasar görmüş demiryolu ağını yeniden inşa etmek için 100 milyon Rs'lık bir kredi ve Bangladeş'in acil döviz sorunlarını karşılamak için 0,5 milyon doları borç olarak vermiştir. Aralık 1971'de Dakka'ya ziyarete gelen Indira Gandhi'nin özel bir elçisi olan Dhar

[3] Bangladeş'in kurtuluş savaşında silahlı kuvvetlerinin adı. Bu silahlı kuvvetlerinin üyeleri iki gruptan oluşmuştur: Doğu Pakistan Silahlı Kuvvetleri üyeleri ve sivil savaşçıları.

Hindistan'da çok sayıda Bangladeşliye teknik eğitim vermeyi taahhüt etmiştir. Ayrıca, Bangladeş'in ekonomik olarak yeniden inşasında tam iş birliğine, temel emtialarını sağlanmasına ve mültecilerin iadeleri ve yeniden yerleştirmelerine yardımcı olma konusunda tam bir iş birliğine söz vermiştir.

Hindistan ile ilişkileri güçlendirmek için, Bangladeş Dışişleri Bakanı Abdus Samad Azad, 5-9 Ocak 1972 tarihleri arasında Hindistan'a resmi bir ziyarette bulunmuştur. Ziyareti sırasında ortak tebliğde iki ülke ilişkilerini, bütün devletlerin egemenliğine ve toprak bütünlüğüne saygı ilkesine, birbirlerinin içişlerine karışmamasına, eşitlik ve karşılıklı yarar ilkesine dayandırmaya karar vermişleridir. Bangladeş Dışişleri Bakanı Abdus Samad Hindistan'dan elektrik santralların inşası ve sel kontrolüne önlemlerinin geliştirilmesinde yardım istemiştir. Ayrıca, karşılıklı güvenliği korumak için uzun vadeli iş birliğini konuşmuştur. Bu ziyareti sırasında Hindistan Savunma Bakanı Jagiivan Ram, Bangladeş ordu personelini eğitim vermek konusunda tekliflerini sunmuştur.

Hindistan Hükümeti'nin daveti üzerine Bangladeş Başbakanı Şeyh Mujibur Rahman 6-8 Şubat 1972 tarihlerinde Hindistan'a bir ziyarette bulunmuştur. Kalküta'da toplanan Hindistan vatandaşlarını hitap ederken savaş sırasında milyonlarca Bangladeş vatandaşına verilen maddi ve manevi destek için Bangladeş hükümeti ve halkı adına Hindistan halkına ve hükümetine ve özellikle komşu bölgeleri olan Batı Bengal, Tripura, Meghalaya ve Assam'ı şükranlarını dile getirmiştir (Pattanaik, 2012). Yeni Delhi'de Indira Gandhi ve Şeyh Mujibur Rahman arasındaki görüşmelerin ardından 8 Şubat'ta yapılan ortak açıklamada, her iki lider de Hint kuvvetlerinin 25 Mart 1972'ye kadar Bangladeş'ten çekileceğini ve tüm Bangladeşli mültecilerin geri dönüşlerin sağlanması için her türlü yolun takip edileceğini kabul etmiştir. Ayrıca, hükümetlerin ve iki ülkenin vatandaşları arasındaki iş birliğini kalıcı barış, dostluk ve iyi komşuluk vizyonun temelinde devam etmesi için mümkün olan her yöntemine teşvik etme kararlılıklarını dile getirmişlerdir. Hindistan Silahlı Kuvvetleri planlanan tarihten on üç gün önce Bangladeş'ten çekilmiştir (Bindra, 1982: 17).

Hindistan askerlerinin çekilme işlemlerinin tamamlandıktan sonra Hindistan Başbakanı Indira Gandhi 17 Mart'ta Dakka'ya gelmiştir. Bu ziyareti sırasında 19 Mart 1972 tarihinde iki ülke arasında 25 yıllık bir süre için Dostluk Antlaşması'nın imzalanmasıyla ilişkinin resmi bir yönü oluşmuştur (Pattanaik, 2005). Bu Antlaşmanın birkaç ay önce Ağustos 1971'de Eski Sovyetler Birliği ile Hindistan benzer bir Dostluk Antlaşması imzalamıştır. Dolaysıyla Hindistan-Bangladeş Dostluk Antlaşması Batılı, Müslüman ülkeler ve Çin'e yanlış bir mesaj göndermiştir. Çünkü Batılı ülkeler bu antlaşmayı Şeyh Mujib'in Bangladeş'in tarafsızlığı konusundaki vizyonunun aykırı olarak görmüştür. Ayrıca, Antlaşmanın hazırlık aşamalarındaki gizliği ve bazı şartları üzerindeki tartışmalar uzun süredir tartışılmıştır. Özellikle Antlaşmanın 8. ve 9. maddelerinde yer alan bazı terimler üzerinde tartışmalar olmuştur. 8. maddesine göre Bangladeş Hindistan dışında başka bir ülke ve Askeri ittifakına giremeyecektir (Mohsin, 1992: 65). 9. madde daha da tartışma yaratmıştır. 9. maddesi ise:

> Tarafların her biri, diğer tarafa karşı silahlı bir çatışmada yer alan üçüncü taraflara herhangi bir yardım vermekten kaçınacaktır. Taraflardan herhangi birine saldırı veya saldırı ile tehdit edilmesi durumunda, Tarafların diğeri, tehdidi ortadan kaldırmak için uygun etkili önlemleri almak ve böylece ülkelerin barış ve güvenliğini sağlamak için derhal karşılıklı istişarelerde bulunacaklardır.

9. maddenin özellikle "saldırı ile tehdit" ifadesi güçlü olanın stratejik çıkarları için kullanılmış üzerinde tartışmalar olmuştur.

Indira Gandhi'nin ziyaretinin ardından yayınlanan ortak tebliğde iki ülke dostluk bağlarını güçlendirmek için bazı hedef ve kararları belirlemiştir. Birincisi: İki ülke arasındaki iş birliğini güçlendirmek önemli bakanlıklarının yetkilileri arasında en az altı ayda bir istişareler yapılmasına karar verilmiştir. İkincisi, iki ülke tarafından paylaşılan nehirlerin kapsamlı bir incelemesini gerçekleştirmek, su sel kontrolü için her iki ülkeye ilişkin projeler oluşturmak ve bunları uygulamak için her iki ülkenin uzmanlarından kalıcı bir temelde Ortak Nehir Komisyonu kurulacaktır. (Rashid, 2010) Üçüncüsü, her iki Başbakan da Transit Ticaretinin yeniden canlandırılması ve sınır ticaretiyle ilgili Anlaşma ilkelerini onaylamıştır. Dördüncüsü, iki ülkenin uzmanlarının ve yetkililerinin, nükleer enerjinin barışçıl kullanımı ve gelecekteki iletişim amaçlı uzay araştırmaları için teknolojik ve bilimsel alanında istişarelerde ve bilgi alışverişinde bulunmalarını önem vermiştir. Ayrıca, iki ülke arasındaki kültürel ilişkileri güçlendirmek için iki hükümetin uygun kurumları tarafından somut adımların atılmasına kara verilmiştir.

Otak tebliğinin ardından bahsedilen konularda iki ülke arsında farklı anlaşmalar imzalanmıştır. 28 Mart tarihinde 'Hindistan-Bangladeş Ticari Anlaşması' imzalanmıştır (Mohsin, 1992: 66). Bu anlaşma Hindistan'ın Batı Bengal, Assam, Meghalya, Tripura ve Mizoram'ın ve Bangladeş'ın 16 kilometresinde yaşayan insanlara günlük gereklilikleri karşılamak için gümrük ve para birimi düzenlemelerinden muaf kılarak belirli mallarla sınır ticareti yapılmasını sağlamıştır. Ticaret anlaşması ayrıca ülkelere özel ilgi gösteren mallarda dengeli bir şekilde 500 milyon Rupi değerinde iki yönlü ticaret imkanı sağlamıştır. Anlaşmada Bangladeş başlıca balık, çiğ jüt, gazete kâğıdı ve neft Hindistan'a ve Hindistan'ın Bangladeş'e başlıca çimento, kömür, makine ve işlenmemiş tütün ihracat yapmıştır (Hassan, 2002). Nisan 1972 ayında iki ülke ortak nehirlerini kullanarak sel kontrolü ve sulama alanlarında kapsamlı bir çalışma ve uygulamalar yapmak üzere bir 'Ortak Nehir Komisyonu' kurmak için bir anlaşmaya imzalamıştır. 28 Kasım tarihinde her iki ülkeden de uzmanların yer aldığı 'Ortak Nehirler Komisyonu' kurulmuştur.

5 Temmuz 1973 tarihinde üç yıllık yeni bir Ticaret Anlaşması imzalanmış ve 28 Eylül 1973 tarihinden itibaren yürürlüğe girmiştir. Anlaşmanın ilk yılı boyunca her bir taraf şartları uyarınca 305 milyon Rupi değerinde karşılıklı mal ihraç edecektir. 16 Mayıs 1974 tarihinde iki ülke arasındaki beş günlük üst düzey tartışmaların ardından geniş kapsamlı ekonomik ve ticari iş birliği konusunda bir dizi anlaşma yapıldığında iki ülke arasındaki ticaret ilişkileri daha da güçlenmiştir. Hindistan

Bangladeş'e 410 milyon Rupi'lik üç kredi kabul etmiştir. Jüt ihracatında karşılıklı yarar için özel endüstriyel projeler oluşturulması ve izinsiz ticari işlemlerin durdurulması konusunda daha yakın iş birliği yapılmasına karar alınmıştır. Ayrıca jüt üretimi, ticareti, teknik gelişimi ve tanıtımı konularında daha yakın iş birliği için bakanlık düzeyinde bir komisyon kurulmasına karar verilmiştir. Hindistan ile Bangladeş arasındaki ticareti daha da artırmak için, 17 Aralık 1974'te Yeni Delhi'de iki ülke arasında bir ticaret protokolü imzalanmıştır (Bindra, 1982: 24–28). Bu protokol her iki ülkeye de 1 Ocak 1975 tarihinden itibaren serbestçe çevrilebilen para birimlerinde işlem yapma imkânı sağlamıştır. 1975 yılında Bangladeş tarafından Hindistan'a balık ihracatı için Hindistan ile Şeyh Mujib hükümeti bir ticaret anlaşması imzalamıştır.

10 Haziran 1972 tarihinde Hindistan ve Bangladeş Eğitim Bakanları arasında yapılan bir toplantı sonucunda iki ülke Yeni Delhi'de atom enerjisinin ve uzay araştırmalarının barışçıl kullanımlarında iş birliği yapmak için bir anlaşmaya imzalamıştır. 27 Ağustos 1973'te Dakka'da iki ülke arasında atom araştırması konusunda bilgi alışverişi ve atom enerji komisyonları tarafından yayınlanan literatür alışverişi sağlayan bir anlaşma imzalanmıştır. Her iki ülkenin bilim adamları, her iki ülkedeki atom araştırma laboratuvarlarında araştırma ve eğitim olanakları elde edeceklerdir. İki ülke arasındaki kültürel bağları geliştirmek için 27 Eylül 1974'te kültür, eğitim, bilgi ve spor alanlarında değişim programları için iki yıllık bir Protokol imzalamıştır. Hindistan, Hindistan'da yüksek eğitim ve araştırmalar için her yıl 100 Bangladeş vatandaşlarına burs vermeyi kabul etmiştir. Hindistan, Bangladeş'e kısa süreli klasik müzik ve dans dersleri için seçkin müzisyenler ve dansçılar göndermeyi kabul etmiştir. Protokol çerçevesinde ayrıca akademisyenler, bilim adamları, eğitimciler, okuryazarlar, sporcular, kültürel topluluklar ve spor takımları tarafından ziyaret alışverişi de sağlanmıştır.

16 Mayıs 1974 tarihinde Indira Gandhi ile Şeyh Mujibur Rahman arasında sınırda yerleşim yerlerinin değiş tokuşunu ve sorunlu çizgilerinin çözümünü sağlayan 'Kara Sınır Anlaşması' imzalanmıştır. Anlaşmaya göre Hindistan, Hindistan, 12 numaralı Berubari Union'un güney bölgesinin yarısını yaklaşık 2,64 kilometrekarelik bir alana sahip olacaktır. Bangladeş ise Dahagram-Angorpota'yı alacaktır ve buraya ulaşımı için Hindistan'dan süresiz olarak 'Tin Bigha Koridor' denilen 178 ile 85 metrelik bir koridor alacaktır (Prothomalo, 2015c). Bangladeş parlamentosu 23 Kasım 1974'te anlaşmayı onaylamış, ancak Hindistan parlamentosu anlaşmayı onay vermemiştir.

Bağımsızlığının ardından Ganj nehrinin Farakka'da Hindistan tarafından inşa edilmekte olan barajı ve Ganj nehrinden Bangladeş'e gelecek olan suyunun payı koşunda Bangladeş gereken işlemleri başlatmıştır. 16 Mayıs 1974 tarihinde iki Başbakan iki tarafın "Ganj'daki minimum akış dönemlerinde mevcut kabul edilebilir bir su tahsisine varamazlarsa" Farakka Barajı'nın işletmeye alınmayacağına dair ortak bir açıklamada bulunmuştur. Ancak, Hindistan, 1975 yılında Ganj

sularının tahsisine ilişkin herhangi bir anlaşma yapmadan Hindistan Farakka Barajını faaliyete geçirmiştir (Pandey, 2014).

1974-1975 yıllarında resmi ve iki bakan arasında Bakanlar düzeyinde yoğun görüşmeler yapılmasına rağmen Deniz sınırının nitelendirme konusu çözümsüz kalmıştır. Bengal Körfezi'ndeki deniz sınırı ile ilgili olarak Hindistan, kabul edilemez bir öneri sunmuştur. Bangladeş, Hindistan'ın önerdiği sınırın, Bangladeş'in kıyı yapılandırmalarının benzersiz özellikleri göz önüne alındığında uluslararası hukuka aykırı olduğunu savunmuştur. Deniz sınırının önerisinin yanı sıra, Hindistan, Bangladeş'in karasularının ölçüldüğü 'taban çizgisine' karşı çıkmıştır. Ayrıca, Hindistan yabancı petrol şirketlerine "egemenliğine henüz belirlenmemiş" gerekçesiyle Bangladeş'in bitişiğindeki Bengal Körfezi'ndeki bazı bölgeleri keşfetmemeleri için bir tavsiye notu göndermiştir (Rashid, 2010; Pattanaik, 2012). Bakanlar düzeyinde o dönemin dışişleri bakanları yapılan görüşmede soruna karşılıklı olarak tatmin edici bir çözüme ulaşma konusunda güvendiklerini ifade etmiştir. Şubat 1975'te Dakka Sekreter düzeyindeki toplantısında sınırın çözümü için iki taraf üç ilkeli bir formül üzerinde anlaşmıştır. Bunlar ise: İki ülke arasındaki deniz sınırı karşılıklı anlaşma ile, Hindistan ve Bangladeş'e eşit olacak şekilde ve her iki ülkenin çıkarlarını koruyacak şekilde çizilmelidir.

3.1.2. Şeyh Hasina'nın İlk Hükümeti Dönemindeki İlişkileri (1996-2001)

1996 yılında Şeyh Hasina'nın Avami Ligi en büyük üçüncü siyasi parti olan eski Cumhurbaşkanı Erşat'ın Jatiya Partisi'nin desteğiyle hükümeti kurmuştur. Bu dönem Hindistan ile Bangladeş'in ilişkileri Şeyh Mujibur Rahman hükümetinden sonra en sıcak ilişkilerden biri olarak tanımlanmıştır. Şeyh Hasina hükümeti kurulduktan hemen sonra Hindistan ile ilişkileri daha iyiye doğru dramatik bir dönüş almıştır. Her iki hükümet de birçok konuda iş birliği yapmış ve ortak meselelerin çözümüne adımlar atmıştır. İki ülke arasında siyasi liderler, sanatçılar ve şairlerin geliş gidişi ve kültürel faaliyetlerinin artışı yaşanmıştır. Bu dönem Hasina hükümeti tarafından 12 Aralık 1996'da Hindistan ile sonuçlanan 30 yıllık "Ganj Su Antlaşması" ve 2 Aralık 1997'de Chakma Aşiret Temsilcileriyle "Şhittagong Tepesi Barış Anlaşması" olarak bilinen iki önemli anlaşma yapılmıştır. "Şhittagong Tepesi Barış Anlaşması" konusunda Hindistan önemli rol oynamıştır.

Şeyh Hasina iktidara geldiğinde Ganj Nehrinin suyu paylaşma tartışması Dış Sekreter düzeyinde başlamıştır. Sonra Hindistan tarafından baş müzakereci olarak atanan Hindistan'ın eski başbakanı Jyoti Basu'nun altı günlük Bangladeş ziyaretinde Ganj Su Paylaşım Antlaşması taslağı tamamlanmıştır. Başbakan Şeyh Hasina 12 Aralık 1996 tarihinde Antlaşmayı imzalamak için Yeni Delhi'ye gitmiş ve iki ülke arasında 30 yıllık anlaşması imzalanmıştır. 30 yılık bir anlaşma olduğu için Bangladeş su kaynakları üzerinde uzun vadeli projeleri üretmeye uzun bir süre kazanmış olmuştur. Antlaşmanın temel özellikleri, kurak mevsim paylaşımının 50:50 formülünde ve her iki ülke için üç garantili on günlük sürede her birinin 35.000 cusec su alacağına dair maddesinin

eklemesidir (Pandey, 2014). Anlaşmanın maddeleri sadece Ganj sularının paylaşılması gerekliliğini değil aynı zamanda tüm ortak nehirlerin paylaşılmasının önemini de bir anlamında kabul etmiştir. Anlaşma ayrıca her iki tarafın da talep ettiği takdirde beş yıl veya daha erken bir sürede gözden geçirilmesini sağlamıştır.

Bu hükümetin bir başka girişimi ise, 25 yıl sonra Şhittagong Tepelerindeki isyanın sona ermesini sağlayan "Şhittagong Tepesi Barış Anlaşması"dır. 2 Aralık 1997 tarihinde Hindistan'ın yardımıyla Şeyh Hasina hükümeti, Chakma Aşiret Temsilcileriyle anlaşmaya imzalamıştır (Rashid, 2010). Barış anlaşmasının ardından Chakma mültecileri ülkeye geri getirilmiş ve normal hayata dönmelerine imkanlar sağlamıştır. Diğer konularda de bu dönem iki ülke arasındaki ilişkileri dostça devam etmiştir. Dakka'dan Kalküta'ya giden otobüs güzergahı yeniden başlamış ve Bangladeş ile Kalküta arasında bir tren yolunun temelini atılmıştır. Bangladeş'ten Doğu Hindistan'daki Agartala'ya bir başka otobüs güzergahın kurulması için de iki ülke anlaşmıştır. Bu dönemde Bangladeş'ten Hindistan'a doğal gaz ihracatı ve Hindistan mallarının Bangladeş üzerinden doğu Hindistan'a aktarılması önerisi konusunda Hindistan yetkilileri önemli çalışmalarda bulunmuştur. Hindistan mallarının nakliyesi konusunda raporunu sunmak için Bangladeş hükümeti tarafından bir Uzmanlar Komitesi de kurulmuştur. Ancak, daha sonra bu konularda herhangi bir anlaşmaya varılmamıştır.

3.2. Avami Ligi'nin 2009-2018 İktidar Döneminde Hindistan ile olan İlişkileri

Bağımsızlık savaşı ve bağımsız Bangladeş'in ilk döneminde Şeyh Mujibur Rahman'ın liderliğindeki Avami Ligi ve Hindistan hükümetleri arasındaki yakın dostluk ilişkileri daha sonra Şeyh Hasina'nın liderliğinde de devam etmiştir. O yüzden, Şeyh Hasina'nın başbakanlık dönemlerinde Hindistan ile en fazla ikili anlaşmalar ve iş birlik çalışmalar olmuş ve devam etmektedir. 2009-2018 yılları arasında Avami Ligi hükümeti Hindistan ile çok önemli anlaşmalar yapmış ve yıllar süren ikili anlaşmazlık sorunlarını çözmüştür.

3.2.1. 2009-2018 Döneminde Hindistan ile Siyasi ve Diplomatik İlişkileri

10-13 Ocak 2010'de Başbakan Şeyh Hasina Hindistan'a ziyareti yapmıştır. Hindistan Başbakanı Dr. Manmohan Singh ile yaptığı görüşmeler ardından her iki Başbakan da İkili, bölgesel ve küresel çapta ortak iyiliğin peşinde geleceğe yönelik bir vizyon üzerinde anlaşmıştır. Bu bağlamda, iş birliği ve karşılıklı anlayışla tüm sorunları çözmek için birlikte çalışma taahhütlerini de yinelemişlerdir. Bu ziyaret sırasında Hindistan Bangladeş'te altyapı gelişimi için 1 milyar dolarlık bir kredi limiti açıklamıştır. Ayrıca, iki ülke arasında terörle mücadele ve organize suç ve hükümlü mahkumların karşılıklı transferine ilişkin üç anlaşma imzalanmıştır. Bunlarla birlikte, enerji sektöründeki iş birliği ve kültürel alanında iki mutabakat muhtırası da imzalanmıştır. Cezai

Meselelerde Karşılıklı Adli Yardımlaşma, Mahkûm Edilen Kişilerin Transferi anlaşması kapsamında hükümlü kişilerin devredilmesi ile suçlanan hükümlülerin istedikleri takdirde cezalarını kendi ülkelerinde vermelerine izin verileceği belirlenmiştir.

Uluslararası Terörizmle Mücadele, Organize Suç anlaşması kapsamında iki ülkenin aleyhinde terör eylemleri gerçekleştirilirse, iki ülkenin istihbarat ve genel bilgi alışverişinde bulunabileceği yazılmıştır. Elektrik enerjisi ile ilgili imzalanan mutabakat muhtırası mevcudiyet, ihtiyaç ve fiyatına bağlı olarak yıllık 900 milyon ünite ayarlanmış elektrik enerjisi ithalatı ve ihracatı ve iki tarafça kararlaştırılacak bir fiyata Hindistan'dan Bangladeş'in elektrik alacağını belirlemiştir. Ancak, Hasina ve Singh, 4.096 km'lik sınırın, "yerleşim yerlerinin" ve "sınır ötesinde olan cep bölgesinde vatandaşlarının ikamet ettiği 6.1 km'lik sorunlu bölgeler hakkında bir çözüm bulamamıştır. Hasina, Teesta ve diğer ortak nehirlerin su paylaşımı sorununu gündeme getirmişti. "Bu çok önemli konuda, karşılıklı anlaşmalara varma konusunda desteğinizi rica ediyorum" demişti. Ancak, daha sonraki ikili ziyaretlerde de bu konuda her hangi bir anlaşmaya varılamamıştır (Mea.gov.in, 2010; The Daily Star, 2010c, 2010d).

Bangladeş Başbakanı Şeyh Hasina'nın daveti üzerinde Hindistan Başbakanı Dr. Manmohan Singh, 6-7 Eylül 2011 tarihlerinde Bangladeş'e ziyarette bulunmuştur (Mea.gov.in, 2011). Ziyaret sırasında, Hindistan Başbakanı Bangladeş Cumhurbaşkanı Zillur Rahman; Başbakanı Şeyh Hasina, Dışişleri Bakanı Dr. Dipu Moni; Muhalefet Lideri Khaleda Zia ve Jatiya Partisi Genel Başkanı H.M. Ershad ile farklı görüşmeler yapmıştır. Görüşmeler sırasında iki Başbakan laiklik, demokrasi ve sosyal adalet değerlerine olan ortak inancı ve bağlılığı yinelemiştir. İki ülkenin halklarının kaderlerinin barış, refah ve istikrar arayışlarında birbirlerine bağlı olduklarını da vurgulamıştır.

Dr. Manmohon Singh'in ziyareti sırasında iki ülke arasında birkaç anlaşma ve mutabakat muhtıraları imzalanmıştır. Bunlar ise: Kalkınma için İş birliği Çerçeve Anlaşması; Hindistan ve Bangladeş Arasındaki Kara Sınırının Sınırlandırılması ve İlgili Konularla İlgili Anlaşma Protokolü; Bangladeş ve Nepal Arası Karayolu Geçiş Trafiğini Kolaylaştırmak için Hindistan ve Bangladeş Arası Mutabakat Muhtırası; Yenilenebilir Enerji İş birliği Anlaşması Mutabakatı; Sundarban'ın Korunması Hakkında Mutabakat Muhtırası; Sunderbandaki Bengal Kaplanının Korunması Protokolü; Balıkçılık Alanında İş birliği Anlaşması Mutabakatı; Televizyon Programlarının Karşılıklı Yayını Hakkında Mutabakat Muhtırası; Jawaharlal Nehru Üniversitesi ve Dakka Üniversitesi Arasında Mutabakat Muhtırası ve Hindistan Ulusal Moda Teknolojisi Enstitüsü (NIFT) ve Bangladeş BGMEA Moda ve Teknoloji Enstitüsü (BIFT) arasındaki Akademik İşbirliği Anlaşması Mutabakat Muhtırasıdır (Mea.gov.in, 2011).

2011 yılında Hindistan Bangladeş arasındaki sınır sorunu çözümüne kavuşmuştur. Ancak, karşılığında Hindistan Bangladeş üzerinden transit geçişi için önemli bir anlaşma yapmıştır.

Bangladeş üzerinde Hindistan'ın batı bölgelerden doğu bölgelerine gıda, makina ve diğer eşyaları taşımak için belli yolları kullanacaktır. Bu anlaşma kapsamında yapılacak olan kara ve demir yollarının yapılması için Hindistan Bangladeş'i çok yüksek faiz ve şart ile borç vermiştir. Ancak, transitten Bangladeş'in ne kazanacağı belirlenmemiştir.

2015 yılının 6-7 Haziran tarihlerinde Hindistan Başbakanı Narendra Modi'nin Bangladeş'e ikili ziyareti gerçekleşmiştir. Modi'in bu tarihi ziyareti sırasında iki ülke arasındaki uzun süre devam eden kara sınır sorunu çözümüne kavuşmuştur. Ancak, imzalanan diğer anlaşmalar kapsamında Hindistan'ın yıllardır beklediği koridor ve bazı istekler gerçekleşmiştir. Modi'nin ziyareti sırasında iki ülke arasında imzalanan 22 anlaşmalar ve Mutabakat Muhtıraları arasında ise: 1974 Kara Sınır Anlaşması onay belgeleri ve 2011 Protokolünün değişimi; 1974 Kara Sınır Anlaşması ve 2011 Protokolü'nün uygulanması için Modalite Mektubu Değişimi; İkili Ticaret Anlaşması (yenileme); Standardizasyon Alanındaki İşbirliğine İlişkin Bangladeş Standartları ve Test Kurumu (BSTI) ile Hindistan Standartları Bürosu (BIS) arasında İkili İş birliği Anlaşması; Chattogram ve Mongla Limanlarının Kullanımına İlişkin Mutabakat Muhtırası; Bangladeş'te Hindistan Ekonomik Bölgesi Hakkında Mutabakat Muhtırası; Bangladeş-Hindistan Kıyı Deniz Nakliye Anlaşması; İçsu Transit ve Ticaretine İlişkin Protokol (yenileme); Dakka-Shillong-Guwahati Otobüs Hattı ve Protokolü Sözleşmesi; Kalküta-Dakka-Agartala Otobüs Hattı ve Protokolü Anlaşması; Sahil Güvenlik Görevlileri Arasında Mutabakat Muhtırası; İnsan Kaçakçılığının Önlenmesine İlişkin Mutabakat Muhtırası; Kaçakçılığın Önlenmesi ve Sahte Döviz Notlarının Dolaşımı Hakkında Mutabakat Muhtırası; Hindistan Hükümeti tarafından Bangladeş Hükümeti'ne 2 Milyar Dolarlık Yeni Bir Kredi (LoC) ile ilgili Mutabakat Muhtırası; Bengal Körfezi ve Hint Okyanusu'ndaki Mavi Ekonomi ve Denizcilik İş birliği Anlaşması; SAARC'in IECC Kapsamında Bir Proje için Mutabakat Muhtırası; 2015-17 Yılları için Kültürel Değişim Programı; Bangladeş-Hindistan Eğitim İş birliği Niyet Beyanı; Bangladeş Denizaltı Kablo Şirketi (BSCCL) ile Bharat Sanchar Nigam Limited (BSNL) arasında Akhaura'da internet için uluslararası bant genişliğinin kiralanması sözleşmesi; Bangladeş'in Dakka Üniversitesi ve Hindistan'ın Bilimsel ve Endüstriyel Araştırma Kurulu arasında Bengal Körfezi Oşinografisi Hakkında Ortak Araştırma için Mutabakat Muhtırası; Bangladeş'teki Rajshahi Üniversitesi ve Hindistan'ın Jamia Milia Islamia Üniversitesi arasında Mutabakat Muhtırası ve Bangladeş'te faaliyete geçmesi için Bangladeş'in Sigorta Geliştirme ve Düzenleme Kurumu (IDRA) tarafından Hindistan'ın Life Insurance Corporation'a (LIC) Onay Mektubu Teslimleri'dir (Bdnews24.com, 2015; The Daily Star, 2015a).

Modi'nin bu ziyareti sırasında iki Başbakan Khulna-Mongla Demiryolu hattının inşası; Bangladeş Demiryollarının Kalaura-Shahbajpur bölümünün Rehabilitasyonu; Sardah Ulusal Polis Akademisi'nde Bangladeş-Hindistan Dostluk Binası; Shilaidaha'nın Rabindra Bhaban Kuthibari ve Feni Nehri üzerindeki Hindistan-Bangladeş Dostluk Köprüsü-1 inşaatı için temel taşının açılışlarını yapmıştır. Ayrıca, iki Başbakan Tarapur-Kamlasagar Sınır Haat ve BSTI'de Yükseltilmiş

Laboratuarların Açılışını yaparken Bangladeş ile Hindistan arasında Dhaka-Sylhet-Shillong-Guwahati Otobüs Hattı ve Kalküta-Dakka-Agartala Otobüs Hatlarını da resmı olarak başlatmıştır (Bdnews24.com, 2015; The Daily Star, 2015a). Bu ziyaretinde imzalanan Chattogram ve Mongla Limanlarının Kullanımına İlişkin Mutabakat Muhtırası Hindistan'ın ulusal ticaretin kolaylığının yolunu açmış ve sorunlu bölgelerinle kolay ulaşım fırsatını sağlamıştır. Öte yandan Bangladeş yıllardır beklediği Teesta Nehrinin Su Paylaşımı ile ilgili herhangi bir anlaşma veya ilerleme kaydedememiştir.

Ekim 2016 yılında Çin Başkanı Şi Cinping'in Bangladeş ziyareti ve OBOR kapsamında teklif ettiği 40 milyar dolarlık ekonomik desteklerin ardından Hindistan yönetimi Bangladeş Başbakanı Şeyh Hasina'yı Hindistan ziyaretine davet etmiştir. 07-10 Nisan 2017 tarihlerinde Şeyh Hasina'nın Hindistan'a yaptığı ziyareti sırasında 08 Nisan 2017 tarihinde iki ülke arasında toplam 22 Anlaşma ve Mutabakat Muhtırası (MoU) imzalanmıştır (The Daily Star, 2017). İmzalanan MoU ve anlaşmalar ise: Savunma İş birliği Çerçevesi Mutabakat Muhtırası; Hindistan'ın Tamil Nadu Savunma Hizmetleri Personel Koleji ve Bangladeş'in Mirpur Savunma Hizmetleri Komutanlığı ve Personel Koleji arasında Stratejik ve Operasyonel Çalışmalar Alanında İşbirliğinin Artırılması Mutabakat Muhtırası; Ulusal güvenlik, kalkınma ve stratejik çalışmalar alanındaki iş birliğini arttırmak için Ulusal Savunma Koleji, Dakka, Bangladeş ve Ulusal Savunma Koleji, Yeni Delhi, Hindistan arasında Mutabakat Muhtırası; Uzay'ın Barışçıl Kullanımlarında Hindistan ve Bangladeş İş birliği Mutabakat Muhtırası; Nükleer Enerjinin Barışçıl Kullanımlarında İş birliği Anlaşması; Atom Enerjisi Düzenleme Kurulu (AERB), Hindistan ve Bangladeş Atom Enerjisi Düzenleme Kurumu (BAERA) arasında Nükleer Güvenlik ve Radyasyondan Korunma Yönetmeliği çerçevesinde Teknik Bilgi Değişimi ve İş birliği Anlaşması; Bangladeş'te Nükleer Santral Projelerinde İş birliği Konusunda Küresel Nükleer Enerji Ortaklığı Merkezi (GCNEP), Atom Enerjisi Bölümü, Hindistan ve Bangladeş Atom Enerjisi Komisyonu (BAEC) arasında Kurumlar arası Anlaşması; Hindistan Elektronik ve Bilgi Teknolojileri Bakanlığı ile Bangladeş Bilgi Teknolojileri ve Elektronik Bölümü arasında Bilgi Teknolojileri ve Elektronik Alanında İş birliği Mutabakat Muhtırası; Siber Güvenlik Alanında iki ülkenin ilgili kurumlar arası Mutabakat Muhtırası; Hindistan ve Bangladeş Arasındaki Sınır Boyunca Ortak Pazar Kurma Mutabakat Muhtırası; İkili Yargı Sektörü İş birliği Konusunda Hindistan ve Bangladeş Arası Mutabakat Muhtırası; Bangladeşli Adli Memurlar için Eğitim ve Kapasite Geliştirme Programı için Hindistan Ulusal Yargı Akademisi ve Bangladeş Yüksek Mahkemesi arasında Mutabakat Muhtırası; Deniz Navigasyon Yardımlarında İş birliği Hakkında Bangladeş-Hindistan'ın ilgili birimler arasındaki Mutabakat Muhtırası; Toprak Bilimleri Araştırma ve Geliştirme Alanında Karşılıklı Bilimsel İş birliği Mutabakat Muhtırası; Bangladeş ve Hindistan arasındaki Kıyı ve Protokol Güzergahında Yolcu ve Yolcu Gemisi Hizmetlerinde Mutabakat Muhtırası; Hindistan-Bangladeş Protokolü Güzergahında Sirajganj'dan Daikhowa'ya ve Ashuganj'dan Zakiganj'a Fairway'in Geliştirilmesi için Hindistan Denizcilik Bakanlığı ile Bangladeş Denizcilik Bakanlığı arasında Mutabakat Muhtırası; Medya Alanında İş birliği

Konusunda Hindistan ve Bangladeş Mutabakat Muhtırası; Hindistan ve Bangladeş arasında görsel-işitsel Ortak Yapım Anlaşması; Savunma Kredi limitinin 500 milyon ABD dolarına artırılması Mutabakat Muhtırası; Motorlu Taşıt Yolcu Trafiği Yönetmeliği (Khulna-Kolkata yolu) için Bangladeş-Hindistan arasındaki anlaşması; 3. Kredinin Uzatılması ile ilgili Mutabakat Muhtırası ve Bangladeş'te 36 Semt Kliniği İnşaatı için Finansman Anlaşması'dır (The Daily Star, 2017).

Hasina'nın bu ziyareti esnasında imzalanan "Savunma İş birliği Çerçevesi Mutabakat Muhtırası" ve Hint yapımı silahları satın alması için 500 milyon dolarlık bir kredi ülke içinde büyük bir tepki oluşturmuştur. Şeyh Hasina'nın bu ziyareti sırasında iki ülkenin özel sektörler arasında da bazı anlaşma ve mutabakat muhtıraları imzalanmıştır. Bunlar arasında, Bangladeş'in Rampal'da 1320 MW'lık Dosluk Enerji Projesinin borç finansmanı inşaatı için Bangladeş Hindistan Dostluk Gücü Şirketi Limited (BIFPCL) ile EXIM Bank of India arasında Tesis Sözleşmesi; Meghnaghat'taki 3000 MW'lık enerji projesinin ilk aşaması için Reliance Power ile Güç, Enerji ve Maden Kaynakları Bakanlığı arasındaki Uygulama Anlaşması ve Enerji Satın Alma Anlaşması; NTPC Vidyut Vyapar Nigam Limited (NVVN) ile Tripura'dan Bangladeş'e 60 MW ek güç sağlamak için Bangladeş Güç Geliştirme Kurulu arasında yapılan ek anlaşması; Nepal'den enerji tedariki için NTPC Vidyut Vyapar Nigam Limited (NVVN) ile Bangladeş Güç Geliştirme Kurulu arasında Mutabakat Muhtırası; Adani Power (Jharkhand) Limited ve Bangladeş Güç Geliştirme Kurulu arasındaki Uygulama Sözleşmesi ve Adani Power Şirketi (Jharkhand) ve Bangladeş Güç Şebekesi Şirketi Limited arasında, Jharkhand'deki 1600 MW'lık Santral'den elektrik temini için Enerji Satın Alma Anlaşması; Petronet LNG Limited, Hindistan ve Bangladeş Petrol, Gaz ve Mineral Şirketi, (Petrobangla) arasındaki LNG Terminali Kullanımını ile ilgili dokumanı; India Oil Corporation Limited (IOCL) ve Petrobangla arasındaki LNG İşbirliği Anlaşması Mutabakatı; Numaligarh Rafinerisi Limited Şirketi (NRL) ile Bangladeş Petrol Şirketi (BPC) arasında Gasoil satışı ve alımı anlaşması ve Konteyner taşımacılığı alanında Hindistan ve Bangladeş arasında iş birliğini teşvik etmek ve genişletmek için Bangladeş Konteyner Limited Şirketi ile Hindistan Konteyner Şirketi arasında bir Mutabakat Muhtırası ve Tata Tıp Merkezi, Hindistan ve Genel Tıbbi Hizmet Müdürlüğü, Bangladeş Silahlı Kuvvetleri arasındaki Mutabakat Muhtırası ilk sırada yer almaktadır.

İlerleyen süre içeresinde iki ülke arasında bazı önemli anlaşmalar imzalanmıştır. Özellikle nükleer enerji projesi ve savunma iş birliği için kredisi çok önem taşımaktadır. 1 Mart 2018 tarihinde Bangladeş'te Rooppur nükleer enerji projesinin uygulanmasında Rus müteahhit ve Hintli ve Bangladeşli uzmanlar arasında etkileşim için bir çerçeve oluşturmak için Hindistan, Rusya ve Bangladeş iş birliği için Mutabakat Muhtırası imzalamıştır. 7 Mayıs 2018 tarihinde ise Bangladeş Halk Cumhuriyeti Hükümeti ile Hindistan Cumhuriyeti Hükümeti arasında savunma iş birliği için Hindistan Cumhuriyeti Hükümeti tarafından 500 Milyon doları tutarında Kredi Verme Anlaşması imzalanmıştır (Hcidhaka.gov.in, t.y.).

Tablo 10: Bangladeş ve Hindistan Liderlerinin Karşılıklı Ziyaretleri (2009-2018)

6-7 Eylül 2011	Başbakan Dr. Manmohan Singh Bangladeş'e Ziyaret etti.
03-05 Mart 2013	Cumhurbaşkanı Pranab Mukherjee Bangladeş'e Ziyarette bulundu.
06-07 Haziran 2015	Başbakan Narendra Modi, Bangladeş'e ikili Ziyarette bulundu.
10-13 Ocak 2010	Başbakan Şeyh Hasina Hindistan'a Devlet Ziyareti yaptı.
18-23 Aralık 2014	Cumhurbaşkanı Md. Abdul Hamid Hindistan'a ziyaret etmiştir.
19 Ağustos 2015	Başbakan Şeyh Hasina, Cumhurbaşkanı Pranab Mukherjee'nin cenazesine katılmak için Yeni Delhi'yi ziyaret etti.
16-17 Ekim 2016	Başbakan Şeyh Hasina, BRICS-BIMSTEC Zirvesi'ne katılmak için Goa'yı ziyaret etti.
07-10 Nisan 2017	Başbakan Şeyh Hasina Hindistan'a Devlet Ziyareti yaptı.
08-11 Mart 2018	Bangladeş Cumhurbaşkanı Md. Abdul Hamid, Yeni Delhi'deki Uluslararası Güneş İttifakı Kurucu Konferansı için Hindistan'ı ziyaret etti.

Kaynak: Hcidhaka.gov.in, t.y.

3.2.2. 2009-2018 Döneminde Hindistan ile olan Ekonomik ve Kalkınma İlişkileri

Hindistan, Bangladeş'in en büyük ikinci ticaret ortağıdır. Son on yılda ikili ticaret istikrarlı bir şekilde büyümüştür. 2009-10 döneminde Bangladeş'in Hindistan'a 304,63 milyon dolarlık ihracat yapmışken Hindistan'dan yapılan ithalatı 3,213 milyar olmuştur. Son üç yılda 2015-16, 2016-2017 ve 2017-18 döneminde Hindistan'ın Bangladeş'e ihracatı %28,5 artmıştır. Hindistan'ın 2017-18 döneminde Bangladeş'e ihracatı 8,46 milyar dolarına ve Bangladeş'ten yapılan ithalat 0,68 milyar dolarına ulaşmıştır (Islam, 2019). 2017-18 döneminde toplam ikili ticaret 9,14 milyar doları seviyesinde gerçekleşmiştir. Ancak, İki ülke arasında dış ticaret açığı 2017-18 döneminde önceki yılına göre %42 daha yükselmiştir. Geçen yıllara göre Hindistan'a Bangladeş'in ihracatı yavaş yavaş yükseliyor olsa da Hindistan'dan yapılan ithalat ihracattan daha hızlı artmaktadır. Örneğin 2017-18 döneminde Bangladeş'in Hindistan'a yapılan ihracat %30 artarken, Hindistan'dan yapılan ithalat %40 artmıştır.

Tablo 11: 2009-2018 Yılları Arasında Hindistan Bangladeş İhracat ve İthalatı

Dönem	Hindistan'a Bangladeş'in İhracatı (Milyon)	Hindistan'dan Bangladeş'in İthalatı (Milyon)
2009-2010	304.63	3213.70
2010-2011	512.51	4569.20
2011-2012	498.42	4743.30

Tablo 11: (Devamı)		
Dönem	Hindistan'a Bangladeş'in İhracatı (Milyon)	Hindistan'dan Bangladeş'in İthalatı (Milyon)
2012-2013	563.96	4776.80
2013-2014	456.63	6034.80
2014-2015	527.16	5816.90
2015-2016	689.62	5452.90
2016-2017	672.40	6130.70
2017-2018	873.27	8621.50

Kaynak: Bangladeş Bankası, İhracat Teşvik Bürosu ve Bangladeş İstatistik Bürosu; Hcidhaka.gov.in, t.y.-c

Hindistan, 2011'den beri Güney Asya Serbest Ticaret Bölgesi (SAFTA) altında tütün ve alkol hariç tüm tarife hatlarında Bangladeş'e gümrüksüz erişim sağlamış ancak Anti-damping vergileri, telafi edici vergiler, olumsuz ürün listeleri ve Hindistan'ın uyguladığı diğer ticari engeller Bangladeş'in Hindistan'a ihracatını engellemektedir. Hindistan, son sekiz yılda toplam 8 milyar dolar tutarında üç çerçeve kredisi (LOC) vermiştir (Monwara, 2018). Bu, Bangladeş'i Hindistan'ın en büyük çerçeve kredisi alıcısı yapmıştır. Hindistan'ın vermiş olduğu çerçeve kredisi kullanarak Bangladeş Hindistan'a sağladığı kara, deniz ve demir yolu transiti için altyapı geliştirme çalışmalar ve yatırımcılar için Mongla, Bheramara, and Mirsarai'da üç Özel Ekonomik Bölge (SEZ) yapılmaktadır. Örneğin Ocak 2010 yılında Şeyh Hasina'ın Hindistan'a yaptığı ziyarette Hindistan, toplu taşıma, karayolları, demiryolları, iç su yolları vb. 14 projeyi kapsayan 1 milyar doları tutarında bir çerçeve kredisi (LOC) sağlamıştır.

Haziran 2015 yılında Başbakan Narendra Modi'nin Bangladeş'e yaptığı ziyarette ikinci çerçeve kredisi olarak 2 milyar doları ayarlanmıştır. Bu kredisi çoğunlukla transit ile ilgili karayolları, demiryolları, enerji, denizcilik, Özel Ekonomik Bölgeler (SEZ) gibi projeleri kapsamaktadır. Nisan 2017 yılında Bangladeş Başbakanı Şeyh Hasina'nın Hindistan'a yaptığı ziyarette Hindistan Bangladeş'e 4,5 milyar dolar tutarında üçüncü bir kredi sağlamıştır. Kredi kapmasında transitte kullanılacak Liman genişletme, demiryolları, kara yolların ve deniz yollarının yanı sıra enerji ve telekomünikasyon alanlardaki projeleri kapsamaktadır (Hcidhaka.gov.in, t.y.). Bangladeş'te Hindistan'ın doğrudan yabancı yatırımı (FDI), 2016-17 yıllarında 95,41 milyon dolara ulaşarak, Bangladeş'teki yedinci en yüksek yatırım olmuştur. 2009-2018 elektrik ve enerji sektörü iş birliği, Hindistan-Bangladeş ilişkilerinin bir diğer alanıdır.

Bangladeş şu anda Hindistan'dan yaklaşık 1160 MW'lık elektrik ithal etmektedir. Bangladeş'in Rampal'da Hindistan ve Bangladeş arasında 50-50 ortak girişimi olan 1.320 MW'lık kömür yakıtlı 'Maitree Termik Santral' kurulmaktadır (Balaji, 2016). Şeyh Hasina'nın Nisan

2017'deki ziyaretinde Hindistan'ın kamu ve özel şirketleri ile Bangladeş'in kamu ve özel şirketleri arasında yaklaşık 3600 MW'lık elektrik üretimi, tedariki ve finansmanı anlaşmaları imzalanmıştır. İki ülke Batı Bengal'deki Siliguri ve Dinajpur'daki Parbatipur arasındaki Bangladeş'e dizel tedarik eden ilk Bangladeş-Hindistan Dostluk Boru Hattı'nın inşaatını da başlatmıştır (Monwara, 2018). Bangladeş üzerinden Hindistan'ın Kolkata-Assam arasında kurulan su yolundan malların taşınması için Hindistan çok az bir miktar ücret ödemektedir. Bangladeş Tarife Komisyonunu malların ve diğer olanaklarının nakliye hizmetleri için ton başına 1158 Tk. tavsiye etmesine rağmen, Bangladeş sadece 192 Tk.lık bir nominal ücret almaktadır. Hindistan kendi yolcuların seyahatini ve mal taşımacılığını artırmak için Bangladeş-Hindistan geleneksel tren yollarını canlandırmak için girişimlerde bulunmaktadır. Bunun için Bangladeş'e yumuşak kredisi sağlamıştır. Eylül 2018'de, Bangladeş Demiryolunun Kulaura-Shahbajpur kesimi, Akhaura-Agartala düello hatlı demiryolu bağlantısı ve Chilahati-Haldibari demiryolu bağlantı projelerinin çalışmaları iki ülkenin Başbakanları tarafından açılmıştır. Hindistan ve Bangladeş arasındaki Kıyı Denizcilik Anlaşmasına dayanarak, Hindistan limanlarında geçerli olan gemi ve kargo ile ilgili ücretlerde %40 indirim yapılacaktır (Monwara, 2018). Öte yandan Hindistan Bangladeş'in kıyıyı ve Chattogram ve Mongla limanlarını kullanarak mallarını kendi ülkenin bir bölgeden başka bölgeleri taşıyabilecektir.

3.2.3. 2009-2018 Döneminde Hindistan ile olan Askeri İlişkileri

Bangladeş ve Hindistan arasındaki savunma iş birliği 2009-2018 yılları arasında önemli ilerleme kaydetmiştir. Silahlı kuvvetlerin önde gelen liderleri arasında düzenli ziyaretler yapılmakta ve eğitim ve ortak tatbikatlar konusunda iş birliği yapmaktadır. Başbakan Şeyh Hasina 2009 yılında iktidara geldiğinde, Bangladeş'te sığınan Hindistanlı ayrımcılık grupları ve Hindistan'ın çıkarlarına aykırı olan gruplara karşı hareket etmeye kararlı olduğunu belirtmiştir (Chakma, 2015). Bangladeş, Assam Birleşik Kurtuluş Cephesi Başkanı Arabinda Rajkhowa ve Bodoland Ulusal Demokrat Cephesi lideri Ranjan Daimary da dahil olmak üzere isyancı liderlerin tutuklanmasına ve yargılanmasına yardımcı olacak önlemleri almıştır. Bu tür önlemler ikili stratejik ilişkileri için bir dönüm noktası olmuştur.

İki ülkenin silahlı kuvvetleri liderlerin tarafından düzenli karşılıklı ziyaretler mevcuttur. Her iki ülkenin savunma güçleri ortak tatbikatlara, tıbbi yardım ve eğitim programlarına katılmaktadır. İki ülke Ordu arasında "Sampriti" ve "Milan" adlı ortak tatbikat belirli aralığında yapılmaktadır. Kasım 2017'de iki ordu arasında "Sampriti" tatbikatı Mizoram'da yedincisini tamamlanmıştır. Hindistan Çin-Bangladeş savunma ilişkisine karşı önlem almak için Bangladeş ile savunma anlaşması yapmak istemektedir. Başbakan Şeyh Hasina'nın Nisan 2017'de Hindistan'a yaptığı ziyareti sırasında savunma iş birliği alanlarında imzalanan bir dizi anlaşma ve MoU Bangladeş halk tarafından da şüphecilikle karşılanmıştır. Özellikle Savunma İş birliği Çerçevesinde MoU; Savunma ekipmanların alımı için 500 milyon doları değerinde bir kredi limiti ve Stratejik operasyonel

çalışmalar alanında iş birliğinin arttırılması konusundaki MoU çok tartışılmıştır (Bhattacharjee, 2018). Hindistan'ın Bangladeş'e verdiği 500 milyon doları tutarındaki kredisi özellikle Hindistan'dan iletişim ve sahil güvenlik devriye botları olmak üzere savunma ekipmanları satın alınacaktır (SAM, 2019).

3.2.4. Kara Sınır Sorunun Çözümü

Hindistan ve Bangladeş, yaklaşık 4.096.7 km'lik ortak bir kara sınırını paylaşmaktadır. Ancak, Bangladeş'in bağımsızlığından önceki Doğu Pakistan döneminden beri Hindistan ile sınır anlaşmazlığı devam etmekteydi. 1947 yılında Sir Cyril Radcliffe Müslümanların çoğunluğunun yaşadığı illerin yeni Pakistan ulusunun bir parçası olacağı ve Hindu ve Şeyh çoğunluğunun Hindistan'da kalacağı bir sınır oluşturulması için İngiliz hükümeti tarafından görevlendirilmiştir. Radcliffe tarafından sınırının çizilmesi döneminde Cooch Behar'ın Maharajah'ı (Hindistan'ın bir bölgesi) ile Rangpur Nawab'ı (Doğu Pakistan'ın bir bölgesi) arasındaki bazı sömürge öncesi antlaşmalar nedeniyle sınır bölünme sırasında Hindistan'ın bazı yerleşim bölgeleri Doğu Pakistan'ın sınır içinde ve Doğu Pakistan'ın bazı yerleşim bölgeleri Hindistan'ın sınır içinde bırakılmıştır (Quadir, 2015). Böylece bu yerleşim bölgelerinin sakinleri bir yabancı toprak tarafından izole edilmeleri nedeniyle çok kötü duruma düşmüştür. Çünkü sağlık veya elektrik gibi temel hizmetler kendi hükümetleri veya çevre devlet tarafından sağlanmamaktadır. Bunlarla birlikte vatandaş olduğu ülkeye gitmeleri için uluslararası sınırı geçmek zorunda kalıyorlardı.

Bangladeş'in bağımsızlığından kısa bir süre sonra, 16 Mayıs 1974'te Başbakan Şeyh Mujibur Rahman ve Başbakan Indira Gandhi arasında, sınır ile ilgili sorunlar ve bunlardan dolayı zor durumda olan vatandaşları için bir çözüm bulmayı amaçlayan, bir Kara Sınır Anlaşmasını (LBA) imzalanmıştı. Bu anlaşma 1974'te Bangladeş tarafından hızla onaylanmış; ancak Hindistan, anlaşmanın uygulanması için anayasa değişikliği gerektireceğini söyleyerek süreci geri almış ve 41 yıl boyunca oyalamıştır. Sonunda, 7 Mayıs 2015 tarihinde Hindistan Parlamentosu nihayet Kara Sınır Anlaşması (LBA) Yasasını kabul etmiş ve 1 ay sonra 6 Haziran tarihinde Başbakan Narendra Modi'nin Bangladeş ziyareti sırasında anlaşma imzalanmıştır.

41 yıl süre boyunca her ne kadar Delhi tarafından tekrarlanan güvenceler yapılmış olsa da LBA aleyhine açılan davalar, vilâyet hükümetleri ve Delhi'deki merkez iktidarların sergilediği politikalar dolaysıyla anlaşma ile ilgili güven açığı ortaya çıkmıştır. Bu süreç boyunca sınır anlaşmazlığı hem ülkeleri hem de liderlerini asla bitmeyecek bir çatışmaya sürüklemiş ve iyi komşuluk ilişkilerini olumsuz bir şekilde etkilemiştir. 1997 yılında her iki ülke de yerleşim bölgelerinin listesini sonlandırmayı kabul etmiş ve 2001 yılında İki Ortak Sınır Çalışma Grubu kurulmuştur. Mayıs 2007'de yerleşim bölgelerinde ortak nüfus sayımı da gerçekleştirilmiştir. Bangladeş Başbakanı Şeyh Hasina'nın Ocak 2010 yılında Hindistan'a yaptığı ziyareti takiben, Kongrenin liderliğindeki

hükümetinin LBA sorununu çözmek için samimi bir çaba sarf ettiğini belirtmiştir. Başbakan Manmohan Singh'in Eylül 2011'de Dakka ziyareti esnasında Bangladeş ve Hindistan LBA Ek Protokolü'ne imza attı (The Daily Star, 2015c).

3.2.5. Sınırda Hindistan tarafından Bangladeşlilere Açılan Ateş ve Ölümü

Bangladeş'in kuruluşundan bugüne kadar Hindistan ve Bangladeş arasındaki dostluk ilişkilerinin en büyük engeli ise Hindistan Sınır Güvenliği Gücü (BSF) tarafından Bangladeşli vatandaşların yargısız öldürülmesidir. Bangladeş, Hindistan ile 4096 kilometre sınırlarını paylaşmaktadır. 1980'lerin ortasından Hindistan, 8 metre yüksekliğinde, çift duvarlı, dikenli tel çit inşa etmeye başlamış ve %70'i tamamlamıştır. Hindistan tarafından kurulan bu duvar Bangladeş halkı tarafından güvensizliğin sembolü olarak görülmektedir. Ayrıca, Hindistan'ın Hindistan-Bangladeş sınırında "vur ve öldür" politikası iki ülkenin ilişkilerinde olumsuz etki bırakmaktadır. Pasaport ve vize yapılmasındaki zorluklardan dolayı ve sınırın her iki tarafındaki rüşvetçi gruplarının insanlara yasadışı yoluyla sınır geçişine teşviki her yıl çok sayıda insanın ölümüne sebep olmaktadır. Ayrıca, sınır duvarlarına yakın olan çiftçilik alanlarına giden Bangladeş vatandaşlarını Hindistan Sınır Güvenliği Gücü (BSF) tarafından öldürüldüğünü normal bir olay haline dönmüş durumundadır. 2009-2018 yıllarında bile BSF tarafından öldürülen (Shahriar vd, 2019) Bangladeşlilerin sayıları azalmamıştır. 11 Temmuz 2019 tarihinde bir Bangladeş parlamentosunda içişleri bakanı Asaduzzaman Khan Kamal'ın verdiği verilerine göre 2009'den 2018 yılına kadar sınırda BSF tarafından öldürülen Bangladeşlilerin sayısı 294'tür (Jugantor, 2019).

Tablo 12: 2009-2018 Yılları Arasında BSF tarafından Öldürülen Bangladeşlilerin Sayısı

Yıl	Hükümet tarafından verilen sayı	İnsan hakları örgütü "odhikar"ın verdiği sayı
2009	66	98
2010	55	74
2011	24	31
2012	24	38
2013	18	29
2014	24	35
2015	38	44
2016	25	29
2017	17	25
2018	03	11
Toplam	294	414

Kaynak: Odhikar, t.y.; Jugantor, 2019

Ayrıca yaralanan ve kaçırılan Bangladeşlilerin sayısı da çok az değildir. BSF tarafından 7 Ocak 2011 tarihinde 15 yaşındaki Bangladeşli Felani Khatun'un BSF tarafından öldürülmesi dünya

basınında büyük tepki yaratmıştır. İki Hintli kaçakçısına para vererek babasıyla Felani Khatun bambu merdivenleri kullanarak çitlerin üzerine tırmanarak Bangladeş tarafına geçerken kıyafetleri tellerin içine yapışmıştır. Tellerine takılan Felani'yi BSF ateş açmış ve öldürmüştür. Felani'nin vücudu 5 saat çite asılı olarak kalmış ve daha sonra BSF tarafından götürülmüştür. Felani olayından sonran Bangladeş ve Hindistan hükümetleri güvenli güçlerinin daha dikkatli davranacağı konusunda anlaşmasına rağmen BSF tarafından öldürülen Bangladeşlilerin sayıları azalmamıştır.

3.2.6. Assam'da Vatansız Bırakılan 2 Milyon Bengal

2015 yılında Bangladeş'in sınırındaki Hindistan'ın Assam eyaletinde Ulusal Vatandaş Kaytları (NRC) çalışmaları başlatılmıştır (NRC Assam, t.y.). Bangladeş'in bağımsızlık savaşı başladıktan sonra Assam'a gelen ve yaşamakta olan insanları "yasadışı göçmen" olarak nitelendirmek için bu çalışmayı başlatılmıştır. Assam hükümetinin amacı 24 Mart 1971'den sonra Assam'a giren insanları tespit ederek vatandaşlıktan çıkarmak ve kaynak ülkesi veya bölgesine göndermektir. 2018 yılının temmuz ayında NRC taslağında dört milyondan fazla Bengalce konuşan Müslüman ve Hindu'yu vatandaşlığından çıkarılmıştır. 2019 yılında 31 Ağustos'ta çıkarılan kesin listesinde ise çoğunlukla Müslümanların yer aldığı 1,9 milyon insan vatandaşlığından çıkarılmıştır (Uddin, 2019). Assam cezaevlerinde bulunan geçici kamplarda yabancı olduğundan şüphelenilen binlerce kişiyi toplamıştır (BBC, 2019b). Vatansız bırakılan bu kişilerin Bangladeşli oluğunu ve Bangladeş'e "sınır dışı edileceği" konusunda Hindistan'daki siyasi söylem ve medya tartışmalarında tekrar tekrar vurgulanmaktadır. 2019 yılının eylül ayında Assam Maliye Bakanı Himanta Biswa Sarma, "Hindistan Assam'daki Ulusal Vatandaş Kayıtlarında yabancı gösterilen insanları geri almaları için Bangladeş'i ikna etmeye çalışacaktır.

Mahkemenin nihai karardan sonra, Hindistan'a yasadışı yerleşmiş insanları kabul etmek için Bangladeş'le görüşmeye başlamalıyız" demiştir (Dhaka Tribune, 2019). Ayrıca, Narendra Modi'nin Bharatiya Janata Partisi (BJP) liderinin vatansız kalan Müslümanlarını Bangladeş'i gönderileceği söylemlerde bulunmaktadır. Hindistan hükümet yekleri Bangladeş yetkililere Assam'daki yasadışı göçmenlerini tespit etme sürecinin Hindistan'ın "iç meselesi" olduğunu söylemektedir. Bangladeş yetkilileri de Bangladeşlilerin şu anda komşu ülkelere yasadışı yoluyla gitmediğini ve gitse bile 1971 ve 1947'den önce gitmiş olduğunu vurgulamaktadır (Khokon, 2019). Ancak, Bangladeş halkı Assam'daki olayının daha ileride Bangladeş için büyük bir sorun yaratacağı endişesindedir.

3.2.7. Hindistan ile Deniz Anlaşmazlığını ve Bangladeş'in Kazanması

Şeyh Mujibur Rahman hükümeti 1974 yılında Hindistan ile olan sınırlarının belirlemesine yönelik çalışmalar başlatmıştır. Hükümeti Bengal Körfezi'ndeki Hindistan ile deniz sınırını belirleyen bir anlaşma yapmak için resmi bir müzakere başlatmıştır. Konu ile ilgi Bangladeş ve

Hindistan Dışişleri Bakanlığı üst düzey heyetler görüşmeler yapmıştır. Bangladeş yetkililerinin Bangladeş Karasuları ve Deniz Bölgeleri Yasası uyarınca, 12 mil kara deniziyle birlikte 200 mil ekonomik bölgeyi sınırı olarak tekliflerini Hindistan yetkilileri kabul etmemiştir. 1975 yılına kadar birkaç toplantı yapılmasına rağmen Hindistan yetkilileri Bangladeş'in deniz sınırını kabul etmemiştir (Rashid, 2010: 34–45). İki ülke arasındaki anlaşmazlık büyük ölçüde karasularının sınırlandırılmasıyla ilgiliydi. Hindistan, bir ülkenin deniz sınırlarının, komşu ulus devletlerin kıyılarından eşit bir medyan çizgisine (median line equidistant) uyması gerektiği anlamına gelen "eşitlik" yönteminde sınırın belirlenmesini isterken, Bangladeş, ilgili tüm koşullara odaklanarak ulaşılması için eşit bir çözüm (kaynaklara eşit erişim sağlayan bir çözüm) istemiştir. 1975 yılının ağustos ayında bazı askerler tarafından Cumhurbaşkanı Şeyh Mujibur Rahman'ın öldürülmesinin ardından Hindistan ile Bangladeş uzun süredir deniz sınırında bir anlaşmaya varamamıştır.

Sorununun çözümüne Bangladeş 2009 yılında BM Uluslararası Deniz Hukuku Mahkemesi'ne (ITLOS) başvurmuştur (Agarwal, 2010). Sorun daha sonra Mayıs 2011 yılında Hague'deki daimî Tahkim Mahkemesine (PCA) gitmiştir. 9 Temmuz 2014 tarihinde mahkemesi Bangladeş'e, Bengal Körfezi'nde 19,467 kilometrekarelik bir alanı vermiştir. Bunu 25,602 kilometrekare toplam tartışmalı alanın beşte dördünü oluşturmaktadır (Manocha, 2015). Her iki ülkeyi de kapsayan karar, Bangladeş'in önemli enerji rezervlerinin bulunduğu Bengal Körfezi'nde petrol ve doğalgaz arama yolunu açmıştır (Aljazeera, 2014). Bu karar sayısında kendi sahilinin ötesinde büyük alana Bangladeş'in egemenliği kurulmuştur. Kararın sonucu olarak, Bangladeş 118,813 kilometrekare denize ve 200 mil ekonomik bölgeyi hakım olmuştur. Ayrıca, Chattogram'dan 354 deniz maile kadar deniz altı her türlü hayvansal ve doğal olmayan kaynaklar üzerinde egemen hakları kazanmıştır (Rosen ve Jackson, 2017; Sumon, 2014).

3.2.8. Bangladeş Üzerinden Hindistan'ın Transit İmkânı

06-07 Haziran 2015 tarihinde Hindistan başbakanı Narendra Modi'nin Bangladeş ziyaret sırasında imzalanan 22 anlaşma ve mutabakat muhtırası arasında uzun yıllardır çözülmeyen kara sınır sorun çözümüne yapılmış anlaşmanın karşılığı olarak Hindistan Bangladeş'ten transit almaya başarmıştır. Ziyaret sırasında yapılan anlaşmalar ve mutabakatları arasında Chattogram ve Mongla Limanlarının Kullanımına İlişkin Mutabakat Muhtırası; Bangladeş'te Hindistan Ekonomik Bölgesi Hakkında Mutabakat Muhtırası; Bangladeş-Hindistan Kıyı Deniz Nakliye Anlaşması; İç Su Transit ve Ticaretine İlişkin Protokol (yenileme); Dakka-Shillong-Guwahati Otobüs Hattı ve Protokolü Sözleşmesi; Kalküta-Dakka-Agartala Otobüs Hattı ve Protokolü Anlaşması Hindistan'a Bangladeş'in deniz, nehir, kara ve demir yolu ve limanları kullanmasına ilişkin imkanları sağlamıştır. Bu transit imkanlarıyla Hindistan Bangladeş'in batısında yer alan ve Hindistan merkezi topraklarından adeta kopmuş olan 255,511 kilometrekarelik Kuzey Doğu Hindistan'ın 7 eyaleti

Meghalaya, Arunaçal Pradeş, Nagaland, Tripura, Assam, Manipur ve Mizoram ile kolay iletişim kurmaktadır.

Hindistan İç Su Geçişi ve Ticareti (PIWTT) Protokolü kapsamında malların taşınması ve altyapı olanaklarının sağlanması için Bangladeş üzerinden Hindistan'ın Kolkata-Assam arasında kurulan su yolundan faydalanmaktadır. PIWTT kapsamında Haziran 2016'da Bangladeş'in Ashuganj nehri limanı kullanarak Akhaura-Agartala üzerinden karayolu ile malların Hindistan'ın kuzeydoğu eyaletlerine nakliyesi başlamıştır. Başbakan Narendra Modi'nin Haziran 2015'te Bangladeş'e yaptığı ziyarette imzalanan Kıyı Denizcilik Anlaşması iki ülke arasında deniz yoluyla gemilerin hareketi sağlamıştır. Şubat 2017'de, bu çerçevede Kolkata ile Pangaon konteyner gemisi hizmetleri başlamıştır (Hcidhaka.gov.in, t.y.). Ayrıca, ikili demir yolu kurarak Hindistan yolcuların seyahatini ve mal taşımacılığını artırmak için geleneksel tren yollarını canlandırma girişimlerde bulunmaktadır. Bununla birlikte, Hindistan'ın kuzeydoğu eyaletlerine ticaret yapmak için Bangladeş'in Mongla ve Chattogram limanlarını transit noktaları olarak kullanmaktadır.

Şekil 9: Hindistan'a Verilen Transit İmkanları

Kaynak: Karim, 2011

Çok boyutlu transit iletişimi kanalları kullanma konusunda Hindistan daha fazla fırsat bulmakta ve coğrafi, ekonomik ve jeopolitik faydalarını elde edinmektedir. Çünkü Bangladeş topraklarını kullanarak Hindistan artık düşük maliyetle büyük ticaret avantajları kazanmıştır. Bu transit imkanları

sayesinde Hindistan'ın merkeziyle coğrafi olarak uzak ve erişilemez kuzeydoğu bölgesinin iletişimi çok daha kolaylaşmış ve oradaki nüfus üzerinde olumlu bir etkisi olmuştur (Kabir, 2015).

3.2.9. Ortak Nehirlerin Su Paylaşımında Çözülmeyen Meseleler

Bangladeş Ganj, Brahmaputra ve Meghna adlı üç büyük Himalaya Nehrinin alüvyon birikintilerinin oluşturduğu nehirli bir deltadır. Yaklaşık 405 nehir bulunan Bangladeş'te 57 nehir sınır ötesinde gelmiştir. Bu nehirleri arasında 54'ü Hindistan'dan ve 3'ü Myanmar Bangladeş'e akmaktadır (Chakma, 2015). Hindistan ile olan ortak 54 nehrinin su paylaşımı ile ilgili Bangladeş çok fazla zorluk ile karşılaşmaktadır. Ortak nehirlerin su paylaşımı için bağımsızlıktan bu yana Hindistan ile çok boyutlu mücadeleler yapmak zorunda kalmaktadır. Çünkü Hindistan kendi sınır içinde nehirleri üzerinde 100'e aşkın baraj kurmuştur. Sonuç olarak, yem yeşil ülkesi Bangladeş'in birçok bölgesi yazın susuz ve muson mevsiminde su ve seller altında kalmaktadır.

Mayıs 1974 yılında Farakka Barajı faaliyete geçmeden önce su paylaşım sorununu çözmek için Hindistan lideri Indira Gandhi ve Bangladeş lideri Şeyh Mujibur Rahman bir uzlaşmaya varmış ve 1975 yılında geçici bir anlaşma imzalamıştır. Ancak, 1975 yılında Şeyh Mujibur Rahman'ın ölümünün ardından Bangladeş'in yeni hükümeti ile Hindistan hükümeti anlaşmayı geçersiz saymıştır. Bangladeş, Hindistan'ın tek taraflı hareketini NAM ve UN Genel Kuruluna taşımıştır. 1977'de iki ülke su paylaşımı konusunda 5 yıllık bir anlaşma imzalamıştır, ancak bu usul 1982'de yenilenmeden sona ermiş ve 1996 yılına kadar herhangi bir anlaşmaya varamamıştır. 1996 yılında Şeyh Hasina'nın liderliğinde Avami Ligi hükümetinin kurulmasıyla ikili ilişkilerde yeni gelişmeler olmuş ve iki ülke su paylaşımı ile ilgili 30 yıllık bir anlaşma imzalamıştır. Böylece, Farakka Barajı su paylaşımı geçici bir çözümüne kavuşmasına rağmen su paylaşımı konusunda Hindistan etkin rol oynamaktadır. Ayrıca, muson mevsiminde Baraj kapılarını açarak Bangladeş'te anlık selin neden olmaktadır. Hindistan, Bangladeş sınırından 100 km uzaklıkta Barak Nehri'nin Tipaimukh'ta baraj kurma kararı almıştır. Bu Barak nehrinden Bangladeş'teki Surma-Kushiyara üzerinden Meghna Nehri oluşmuştur. Bangladeş'in toplam suyun %7-8'ı Barak Nehri'nden gelmektedir. Bu barajın inşaatı, Surma-Kushiyara ve Meghna havzalarının büyük alanlarına ve milyarlarca insanın geçim kaynağı, tarım ve balıkçılığa uzun süreli sonuçlara neden olacaktır.

Bangladeş'in kuzey bölgesinin su kaynağı olan Teesta nehri üzerinde Hindistan 1998 yılında Gozoldoba Baraj'ı kurmuştur. Bangladeş sınırının 60 km uzaklığında kurulan bu baraj Bangladeş'in Lalmonirhat ve Kurigram illerinden 127 km ileri akarak Brahmaputra Nehri'ne gelen suyunu alıkoymaktadır. Bu barajdan dolayı Bangladeş'in kuzey bölgesine tarım ve çiftçilik büyük sorunlar ile karşılaşmaktadır. Teesta'da, tam zamanlı su bulunduğunda yaz mevsimde yaklaşık 65-70 bin hektar alanda pirinç ekiminin maliyeti su bulunmadığı döneminin 20'ye 1'dir. Bağımsızlıktan kısa bir süre sonra Teesta suyu ile ilgili Ortak Nehir Komisyonu'nun ikinci toplantısı tartışılmıştır. 1983

yılında geçici bir anlaşma yapılmıştır. Anlaşmaya göre, Bangladeş suyun %36'sı, Hindistan %39'u ve nehrin gezile bilirliği için %25'i korumasına karar verilmiştir. Bu geçici anlaşma 1985 yılında bittiğinde iki yıl daha uzatılmış ve daha sonra başka bir anlaşma yapılmamıştır. Teesta Anlaşması için Bangladeş hükümetleri senelerdir uğraşmaktadır. 2004 yılında bu yana çok oturumlar yapılmıştır. 2011 yılında Hindistan Başbakanı Manmohan Singh'in Bangladeş ziyaretinde Teesta Anlaşması yapılacakken Hindistan'ın iç politika sorunun bahanesiyle son anda anlaşma yapılmamıştır (Wadud, 2018). Daha sonra 2015 yılındaki Narendra Modi'nin ziyaretinde de Bangladeş halkı Transit karşılığında Teesta Anlaşması beklerken umutsuzluğa uğramıştır. Bangladeş tarafında Hindistan'a transit verilmiş ancak Hindistan Teesta Anlaşması yapılmamıştır. 2015 ve 2017 yılında Bangladeş Başbakanı Şeyh Hasina'nın Hindistan ziyaretlerinde de Teesta konusuna bir sonuç çıkmamıştır (Wadud, 2018).

Halihazırda ortak nehirlerin su paylaşımı konusunda diğer önemli bir tartışmalı meselesi ise Hindistan'ın Tipaimukh Barajı'dır. Tipaimukh Barajı Hindistan'ın Manipur eyaletinde Barak Nehri üzerinde inşa edilecek bir hidroelektrik projesidir (Islam ve Islam, 2016). Bangladeş sınırından 100 km uzakta Hindistan tek taraflı olarak bu barajın inşa edilmesi çalışmalarını başlatmıştır. 163 metre yüksekliğindeki barajı inşa edildiğinde 286 kilometreden fazla birinci sınıf tarım arazisini suya batıracak ve devasa bir sulak zeminde kuruyacaktır. Barajı Bangladeş'teki Surma ve Kushiara Nehirlerini kurutacak ve 40 milyon Bangladeşlinin hayatı etkilenecektir. Tipaimukh Barajı tüm Kuzey Doğu Bangladeş, özellikle Sylhet, Sunamganj, Moulavibazar, Habiganj, Brahmanbaria, Kishoreganj, Netrokona, Norshingdi ve Narayanganj illerinde ciddi çevresel sonuçlara yol açacaktır. Geniş bir bölge kurak döneminde kötü kuraklıklardan ve yağışlı mevsimlerde sellerden etkilenecek ve yaban hayatı, tarım ve tatlı su balıkçılığı tehlikeye atacaktır (Asaduzzaman ve Rahman, 2015: 6). Balıkçılıkla yaşayan Meghna havzasında çok sayıda insanın günlük hayatı tehlikeye girecektir. Yeraltı suyu miktarının azalması durumunda coğrafi ekosistemler etkilenecek ve Sylhet ormanları ve çay bahçesinin üretimini azaltacak ve ciddi şekilde zarar görecektir.

Hindistan, Bangladeş ile baraj projesine ilişkin herhangi bir bilgiyi paylaşmamış ve Bangladeş'e zarar verebilecek barajlalar ile ilgili herhangi bir adım atmayacağına dair önceki sözünü yerine getirmemiştir. Bangladeş, Hindistan'ı Tipaimukh Barajı'nın bölge ve kıyısındaki ülke olan Bangladeş üzerinde ve bağlantılı nehir sistemindeki etkileri konusunda ortak bir çalışma yapma çağrısında bulunmuştur. Bangladeş hükümeti Hindistan hükümete Tipaimukh Barajı Projesi'yle ilgili endişelerini iletmiştir. 2009 yılında Tipaimukh Barajı Direnç Komitesi ve Sylhet Bölgesi Unnayan Sangram Samiti gibi çeşitli Bangladeşli sivil toplum kuruluşları tarafından Tipaimukh Baraja doğru 'Uzun Yürüyüş' gerçekleştirilmiştir. 2010 yılının ocak ayında ve 2011 yılının eylül ayında Bangladeş ve Hindistan Başbakan düzeyinde Tipaimukh konuyu ele alınmıştır. 2011 yılındaki ortak tebliğde Hindistan Başbakanı, Hindistan'ın Bangladeş'i olumsuz yönde etkileyecek bir projeye adım atmayacağı güvencesini yinelemiştir. Ancak, Hindistan'ın projeyi durdurma konusundaki isteksizliği

Bangladeş halkı arasında güvensizliği yaratmış (Ahmed, 2012: 52). Tipaimukh Barajı bugüne kadar ikili ilişkilerine etkileyen bir unsun olarak görülmektedir.

Hindistan tarafından başlatılan ILR olarak bilinen nehirlerin birbirine bağlanması projesi Bangladeş için büyük endişe kaynağı oluşturmuştur. Ülke içinde hem sel hem de kuraklık sorunlarıyla aynı anda başa çıkabilmek amacıyla başlatılan bu proje kapsamında yılda 174 trilyon litre su aktaracak 15,000 km'lik bir mesafeyi kapsayan 30 ırmakla 37 nehir arasında bağlantı kurulacaktır. Doğal olarak Hindistan'ın bu projesi Bangladeş'e ciddi bir endişe yaratmıştır. Çünkü projenin 'Himalaya Bileşeni'nin planı gerçekleştiğinde Ganj, Brahmaputra ve Meghna nehirlerinin aşağısında yaşayan ve geçimleri için nehirlere dayanan Bangladeş'teki 100 milyon insan etkilenecektir. Su uzmanları, ülkenin kurak mevsim suyunun üçte ikisini Brahmaputra Nehri'nden alamayacağını ve Ganj bağımlı tarım ve endüstrisi ve Meghna Nehri'nin bazı kısımları kötü şekilde etkileneceğe uyarıda bulunmuştur. Bangladeş'te yapılan etki değerlendirmesi, Sunderban'ın yıkılmasını, ülke içindeki tuzlu su sızmasına bağlı olarak tarım alanlarına ve iç su balıkçılığına zarar göreceği ekolojik bir felaketin endişesine ortaya koymuştur (Rashid, 2015c: 299). 2016 yılında itibaren ikili ilişkilerinin önemli konu haline gelen ILR'in 'Himalaya Bileşeni'nin planı Bangladeş'in su güvenliği için en önemli meselesi olarak ortaya çıkmaktadır.

Bangladeş Avami Ligi ve Hindistan arasındaki ilişkilerine eleştirel jeopolitik açısından bakıldığında ilk olarak Bangladeş'in bağımsızlık savaş olayı karşımıza çıkmaktadır. 1971 yılının 25 Mart gecesinde Bangladeş halkı üzerinde Pakistan ordusunun silahlı saldırının ardından Avami Ligi liderleri Hindistan'a sığınarak Bangladeş'in bağımsızlık savaşını organize etmiştir. Bu süreçte, Avami Ligi milletvekilleriyle kurulan geçici hükümeti Hindistan'ın tam desteğini kazanmaya başarmıştır. Savaş süresi boyunca uluslararası alanlarında diplomatik destekleri konusunda da Hindistan Avami Ligi'ne gereken desteği sağlamıştır. Bangladeşli savaşçılara eğitim, silah ve mülteciler için gereken destekleri de Hindistan tarafından sağlanmıştır. Dolayısıyla Bangladeş ve Avami Ligi ile Hindistan'ın ilişkilerinin temeli, Bangladeş'in kurtuluş savaşında kurulmuştur. Avami Ligi ve Bangladeş halkı, o dönemde Hindistan hükümeti ve halkının verdiği destek ve yardımı saygıyla hatırlamaktadır. Bangladeş'in kuruluşunun ilk yıllarında ikili ilişkinin boyutlarında Avami Ligi hükümeti ve Bangladeş halkı ile Hindistan hükümeti ve halkı arasında derin bağları görülmüştür. Dönemin Avami Ligi hükümetinin Hindistan ile olan ilişkilerinde eleştirel jeopolitik açısından en önemli başarısı ise bağımsızlığının hemen ardından Hindistan askerlerini geri göndermektir. Hindistan ise bağımsızlık sonrası Bangladeş'in öz saygınlığını ve bağımsızlığını tanımıştır.

Şeyh Mujibur Rahman'in Avami Ligi hükümeti o dönemde bölgenin güvenliği ve stratejik hedefleri doğrultusunda Hindistan ile çalışmaya istekli olsa da kendi bağımsız dış politikasında Hindistan'ın herhangi bir etki veya engeli kabul etmemiş ve başından beri Hindistan'ın tercihinin ötesine geçmekte tereddüt etmemiştir. Bunun en büyük örneği ise Bangladeş'in 1974'teki İİT

konferansına katılma yönündeki güçlü hareketidir. Müslüman ülkeleriyle ilişkilerinin inşasında ve Pakistan ile ilişkilerinin normalleşmesi konusunda Şeyh Mujibur Rahman hükümeti Hindistan'ın endişelerine hiç önem vermemiştir. Bu durum Hindistan ve Bangladeş hükümeti arasında mesafe oluşturmuş ve ikili meselelerindeki sorunlu konular çözüme kavuşmamıştır. Örneğin; 1974 yılındaki Kara Sınır Anlaşması'nın uygulanmasının karmaşıklığı (Rather, 2013). Bangladeş tarafı anlaşmayı parlamentosunda onaylamış ancak Hindistan tarafı bu konuda kararlı duruşu sergileyememiştir. Diğer bir konu ise 1975 yılında Farakka Barajı olayıdır. Hindistan, Farakka Barajı'nı geçici bir süreliğine açma sözü vererek ayrılan sürenin bitiminden sonra bile tüm hızıyla bunun işleyişine devam etmiştir. Bu dönemde Avami Ligi'nin Hindistan'a karşı izlediği politika eleştirel jeopolitik açısından bölge ve uluslararası alanında Bangladeş'in konumunu güçlendirmiştir.

1996 yılında uzun bir aradan sonra Şeyh Hasina'nın liderliğinde Avami Ligi iktidara gelmiştir. Hindistan tarafı ise Avmai Ligi iktidarı ile ilişkilerini daha çok önemseyerek ikili ilişkilerinde önemli adımlar atmıştır. Avami Ligi bu süre zarfında Hindistan'a yönelik izlediği dış politikasında Bangladeş'in jeopolitik konumunu güçlendirdiği görülmüştür. Özellikle Aralık 1996'de, Bangladeş ve Hindistan arasında Ganj nehrinin su paylaşımı konusunda imzalanan 30 yıllık anlaşma Bangladeş'in bağımsızlık yılından o güne kadarki önemli anlaşmalardan biri olmuştur. Ayrıca, su paylaşımı konusunda uzun vadeli en önemli anlaşma olmuştur. Bangladeş'in yeni hükümeti, Hindistan'ın merkezindeki siyasi değişikliklerden ve merkez-bölge ilişkilerinin yeni düzenlemesinden yararlanarak suyun bir kısmını güvence altına almakta oldukça başarılı olmuştur. Çünkü o dönemin Batı Bengal'in Başbakanı olan merhum Joti Basu'nun olağanüstü katkısı bu anlaşmayı kolaylaştırmıştır. Bu dönemde stratejik ve güvenlik konularında Bangladeş ile Hindistan arasında da önemli ilerlemeler olmuştur. Hindistan'ın destekleriyle 'Şhittagong Tepesi Barış Anlaşması'nı imzalayarak Avami Ligi hükümeti Bangladeş'in Şhittagong dağlık bölgelerindeki uzun yıllardır devam eden çatışmaya bir çözüm üretmiştir. 1977'den 1997 yılına kadar Şhittagong dağlık bölgelerindeki silahlı gruplar Hindistan istihbarat tarafından desteklendiği yönünde şikayetler gündem olmuştur. Ancak, Avami Ligi hükümeti bu konuda Hindistan ile istişarede bulunarak silahlı gruplarla anlaşmaya vararak Bangladeş'in jeo-stratejik güvenliğini korumaya çalışmıştır.

2009-2018 yılları arasında Hindistan hükümeti ile Avami Ligi hükümeti tarihinin en yakın ikili ilişkilerini kurmuştur. Bu dönem Avami Ligi'nin Hindistan'a yönelik izlediği politika bazı konularda Bangladeş'in jeopolitik konumunu güçlendirirken bazı konularda Bangladeş'in çıkarları doğrultusunda verimli bir sonuç elde edemediği görülmüştür. Özellikle, 1974 yılında sonuca varılmayan 'Kara Sınır Sorunu' çözümüne kavuşmuştur. 2011 yılında sınır anlaşması protokolü imzalanmış ve 2015'te Hindistan hükümeti anlaşmaya onay vermiştir. Bu anlaşmasıyla Bangladeş ve Hindistan arasındaki 'küçük yerleşim' bölgelerin değişimi gerçekleşmiş ve Hindistan ve Bangladeş'in 162 yerleşim bölgesinde 55.000 kişinin uzun süreli esaretleri sona ermiştir (Kashem ve Islam, 2016). Eleştirel jeopolitik çerçevesinden bakıldığında bu dönemin Bangladeş Avami Ligi'nin

en önemli başarısı Hindistan ile uzun yıllardır çözülmeyen deniz sahasının belirlemesinde Uluslararası Tahkim Mahkemesinde kazanç elde etmesidir. Bangladeş, Tahkim Mahkemesi'nin kararı ile Bengal Körfezi'nin 25.602 kilometre karelik tartışmalı alanının 19.046 kilometre karelik alanın sahipliğini kazanmıştır. İki ülke arasında otuz yılı aşkın süredir var olan ve her iki devletin ekonomik gelişimini engelleyen bu sorunun çözümü Bangladeş'in ekonomik ve stratejik açısından çok önemli bir başarısı olduğu gibi, uluslararası hukuk yoluyla barışçıl bir şekilde iki komşu arasındaki ilişkilerini de olumsuz etkilememiştir.

Ancak, Avami Ligi ve Hindistan'ın bu dönemindeki dostluk ve yakın ilişkilerinin sonucu olarak Hindistan senelerdir beklediği 'çok boyutlu transit' imkânı elde ederek Kuzey Doğu Hindistan'ın eyaletleriyle kolay ve az masraflı ulaşım ve ticareti sağlamıştır. Ayrıca, Bangladeş'in yardımıyla Kuzey Doğu Hindistan'ın eyaletlerindeki ayrımcılık liderlerini tutuklayarak stratejik başarılara ulaşmıştır (Chakma, 2015). Ayrıca, ortak nehirlerin su paylaşımı ile ilgili çok önemli meseleler; özellikle 'Teesta Su Anlaşması' için Avami Ligi hükümetinin Hindistan üzerinde çok etkili olamadığını; aksine kara, nehir, deniz ve demir yolundaki transiti verilirken Bangladeşli uzmanlarının 'Teesta Su Anlaşması' karşılığında pazarlık yapılması önerisini de çok etkili olmadığı görülmüştür. Bunlarla birlikte, Hindistan'ın Assam'da Ulusal Kayıt (NRC) programı kapsamında Bengalce konuşan yaklaşık 2 milyon insana yasadışı Bangladeşli göçmen olarak göstererek yerlerinden etmesi ve Bangladeş'e gönderileceği korkusunun yayılması iki iktidar arasındaki dostluk ilişkilerinin derinliğine soru işareti bırakmıştır. Bunlarla birlikte sınırda Hindistanlı sınır güvenlik güçleri tarafından Bangladeşlileri öldürmesi konusunda da bir çözüm bulunmadığı görülmüştür.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. SÖYLEM TEORİSİ ÇERÇEVESİNDE ÇİN VE HİNDİSTAN'A YÖNELİK AVAMİ LİGİ'NİN DIŞ POLİTİKASI

2008 yılındaki genel seçiminde Avami Ligi'nin öncülüğünde 14 Partili Büyük İttifakı ve Bangladeş Milliyetçi Partisinin (BNP) öncülüğündeki 4 Partili İttifakı ve diğer partiler katılmıştır. 29 Aralık 2008'de yapılan seçimde Avami Ligi İttifakı parlamentoda 262 sandalye kazanarak hükûmet kurmuştur. BNP öncülüğündeki 4 Parti İttifakı ise aktif bir şekilde muhalefet görevi yapmışlardır. Ancak, 5 Ocak 2014 tarihinde yapılan seçimde Bangladeş Milliyetçi Partisi önderliğindeki 20 Partili İttifakın boykot ettiği seçimde Avami Ligi 234 sandalye ile hükümet kurmuş ve İttifakında yer alan diğer partiler ve bağımsız adaylara muhalefet görevi vermiştir. Bu dönem Bangladeş parlamentosu resmen muhalefetsiz kalmıştır. 2018 seçiminde Avami Ligi ve İttifakı 288 sandalye kazanarak Şeyh Hasina liderliğindeki 3. kez hükûmet kurmuştur. Ancak, bu seçim sürecinde hükümet partinin rolü dolaysıyla seçim gününde muhalefetteki BNP'nin öncülük ettiği Ulusal Birlik İttifakının lideri Dr. Kemal Hüseyin seçimin iptalini istemiş ve her türlü sonucu reddedeceklerini açıklamıştır. Bangladeş'in 2009-2018 yılları arasındaki iç siyasetine bakıldığında 2009 yılından beri güçlü bir muhalefetin yokluğunu ve Şeyh Hasina ve Avami Ligi'nin etki ve idaresi altında olan bir Bangladeş görülmektedir. Dış politikasında ise Avami Ligi'nin izlediği politikalarını eleştirecek ve doğru kararı almaları için mecbur kılacak etkili bir muhalefet bulunmamaktadır. Bu dönemde Avami Ligi Çin ve Hindistan ile çok önemli anlaşmalar yapmış ve iki ülkeye yönelik stratejik adımlar atmıştır.

4.1. Dış Politika Söylemi Teorisi

Söylenenlerin anlamını açıklama gereği ile 1960'larda "söylem" kavramı ortaya çıkmıştır. Yeni bir yaklaşım olan bu söylem kavramı ile birlikte söylem analizi bilimsel potansiyeli dolaysıyla çok az bir süre içinde sosyal ve beşerî bilimlerin tüm alanlarında bir metodoloji olarak popülerlik kazanmıştır. Ayrıca uluslararası ilişkiler alanında dünya siyasetinin sosyal bir yapı olarak incelenmesine ve söylem analizinin analitik bir araç olarak kullanılmasına giderek artan bir ilgi olmuştur. Günümüze siyaset bilimleri ve uluslararası ilişkilerini analizinde 'söylem analizi' önemli bir yaklaşım haline gelmiştir. Son yıllarda uluslararası ilişkileri analizinde söylemin dünya siyasetinde vazgeçilmez ve güçlü bir rol oynadığı konusunda bir farkındalık olmuştur. Bu yüzden söylem üzerine kavramsal ve ampirik olarak artan sayıda çalışma yapılmıştır.

Genel anlamıyla 'söylem' düşüncenin kelimelerle yazılı veya sözlü olarak ortaya konulmasıdır. Bu anlamda, siyaset veya uluslararası siyasette ülke ektililerin belirli konular, kurumlar, halk, gruplar veya ülkelere yönelik kullandıkları sözler, konuşmalar, açıklamalar ve yazılar 'söylem' kapsamında değerlendirilebilir. Bu bağlamda 'politik söylem' cumhurbaşkanlığı ve başbakanlar ve diğer yerel, ulusal ve uluslararası düzeylerde hükümet, parlamento veya siyasi parti üyeleri gibi politikacıların veya siyasi kurumların metinleri ve konuşmalarıyla ilgilenmektedir. Ayrıca, kabine toplantıları, parlamento oturumları, seçim kampanyaları, mitingler, medya ile röportajlar, bürokratik uygulamalar, protesto gösterilere de politik söylem arasında yer verilebilir. Dijk (1997: 41) siyasal söylemin tanımlamasında "politik söylem analizi her şeyden önce kabine toplantıları, parlamento tartışmaları, yasa taslaklar ve yasalar, bürokratik belgeler, parti propagandası, medya görüşmeleri veya muhalefet partileri ve örgütlerinin protestoları gibi söylemsel politik uygulamalara doğrudan bir bakış açısı sağlar".

Bazı politik söylem analistleri siyasi konular ve meselelerle ilgili dilin kullanılmasına önem verdiği gibi dış politika konuşmaları ve metinlerine de politik söylem olarak tanımlamıştır. Politik söylem uzmanı Landtsheer (1998: 5) politik söylemi aşağıdaki şekilde aktarmıştır:

> "Politikanın her zaman politik görüşmeler, konuşmalar, tartışmalar, pazarlık gibi dil kullanımıyla yakından ilişkili olduğu söylenebilir; yasalar, bildiriler, beyanlar, anlaşmalar ve diğer siyasi belgeler de buna dahildir. Politik söylemler genellikle gazetelerde, televizyonlarda, radyolarda ve internette görülür; aynı zamanda siyasi kampanyalar, parti mitingleri, popüler gösteriler, siyasi broşürler, diplomatik müzakereler ve uluslararası anlaşmalar gibi çeşitli siyasi alanlarda da görülürler."

Daddow, (2015) 'dış politikayı söylem analizi yoluyla yorumlamak' konulu analiz yazısında dış politika söyleminin analizinde dış politika karar vericilerinin dünya görüşünün temel unsurlarını gösteren metinleri önemsemiştir. Ona göre ulusal elitler dış politika çalışmalarında yaptıkları şeye "işaretler" bırakıyorlar. Bu "işaretler" hem fiziksel hem de görseldir. Örneğin askeri müdahalelerin davranışları ve sonuçları. Metinlerin yanı sıra, politika belgeleri, parlamentoda ve komiteleri önünde yapılan tartışmalar ve görünümleri; politika konuşmaları, tweetler, gazete makaleleri ve hatıralar bu işaret anlamına gelmektedir. Ona göre "bir politikacı, çeşitli yerlerde ve farklı izleyicilere merkezi bir fikri tekrar ettiği zaman, politikacının o konuda tutumunun dürüstlüğünü gösteriyor. Ayrıca, bu durum politikacıların "gerçek" niyetlerini gizlemek için bir sis perdesi olarak dili - her zaman - kullanmadıklarını varsaymaktadır" (Daddow, 2015).

Siyasette veya uluslararası ilişkilerde 'söylem' sadece dil ve metinler gibi 'işaret'ler üzerinden değil 'eylem' veya 'gerçek' sonuçları da çok önem taşımaktadır. Çünkü dış ilişkilerinde devlet adamlar veya kurumlar halka verdiği sözünün tam tersine bir anlaşma veya iş birliği yapabilirler. O yüzden siyaset ve dış politikada 'söylem' konuşma, belgeler, hatıralar vs. ile 'eylem' de kapsamalıdır. Uluslararası ilişkilerdeki söylem analizinin ana görevlerinden biri, dil kullanımı ile sosyal gerçekler arasındaki ilişkiyi araştırmak ve iktidarın sosyal ilişkilerinin içinde temel olarak

nasıl çalıştığını görmektir. Örneğin, bir konuşmacı genellikle uygun kelimeleri seçer ve konuşmacının kimliği, konuşmanın yapıldığı bağlam, hedef kitlelerin oluşumu ve siyasi gündemin gerekliliği ile uyuşmalarını sağlamak için dikkatlice rafine eder. Başka bir deyişle, nesnel gerçeklik ile konuşmacının ifade ettiği "gerçeklik" arasında farklılıklar bulunabilir (Yongtao, 2010).

Siyaset veya dış politikada söylem analizinde siyasetçilerin ve ilgili kurumlarının sözleri ve gerçekleri arasında farklarına dikkatli bakmak gerekmektedir. Yani eylemlerin nasıl algılandığı ve açıklandığı söylem analizinde çok önem taşımaktadır. Wilson'e göre (2015, 776):

> "Politik söylemin temel kaygılarından biri, belirli dilsel temsil biçimleriyle halka nasıl sunulduğu sorusudur. Örneğin, sosyal uygulamalarının performansına atıfta bulunarak bireylere ve gruplara anlam atfetmede dil nasıl kullanılır? Belirli olumlu veya olumsuz çerçevelerdeki yerleri, nesneleri ve kurumları belirtmek için hangi referans şekil kullanılır?

Uluslararası ilişkiler analizinde bugün mevcut olan söylemsel yaklaşımları birkaç gruba ayrılmaktadır. *Tanımlayıcı yaklaşımlar*, dile dayanan bir dizi yorum perspektifinden oluşmaktadır. Bu yaklaşımlar söylemin her şeyden önce bir dil biçimi olduğu düşünmektedir. Tanımlayıcı yaklaşımlar metne odaklanırken, *işlevselci yaklaşım* metin ve bağlam arasındaki ilişkiyi vurgulamakta ve söylemin daha anlamlı bir tanımı ortaya koymaktadır (Godinho, 2016: 7–8). Metin ve bağlam arasındaki ilişki, son yıllarda çok sayıda söylem analizi ile ilgili akademik çalışmayı teşvik etmiştir. *Bilişsel yaklaşım*, sosyal etkileşimin bir sonucu olarak söylemi algılar ve buna göre araştırmacı, her iki tarafın psikolojik boyutunu da içeren bu etkileşimin gerçekleştiği koşulları göz önünde bulundurmalıdır. "Tonlama, jestler, yüz ifadeleri veya vücut pozisyonu" gibi söylem üretimine eşlik eden sözsüz faaliyetin incelenmesine vurgulamaktadır (Dijk, 1985: 3).

Geçen yüzyılın son yıllarında uluslararası siyaset ve dış ilişkileri analizinde eleştirel incelemesi yaklaşımlarının hızla yayıldığını görmüştür. Bu yaklaşımlar arasında yer alan 'eleştire jeopolitik' analistler de söylem analizi yöntemini çok önem vermiştir. Dünya siyasetinin sosyal yapısının analizinde eleştirel jeopolitik alandaki yazarlar "marjinalliğin retorik üretimi", "ötekilik" gibi farklı meselelerle başa çıkmanın bir aracı olarak söylem analizine başvurmuşlardır. Müller'e göre "söylem ve söylem analizi jeopolitik kimliklerin oluşumunu incelemek için en popüler kavramlar arasında yer almıştır" (Müller, 2011: 2). Söylem kavramının eleştirel jeopolitikte benimsenmesi, jeopolitik anlam inşasının bağlamlarına dikkat çekmiştir. Eleştirel jeopolitiğin savunucuları jeopolitiğin söylemsel analizinde jeopolitik gücünün içinde bulunduğu belirli politik ve sosyal bağlamları dikkate alması gerektiğini savunmuştur (Tuathail ve Agnew, 1992). Müller eleştirel jeopolitik alanındaki söylem kavramının tartışmalarına üç temel yaklaşım altında bahsetmiştir. Bunlar ise: analizin bağlamı (yakın ve uzak), analizin analitik şekli (post-/yapısalcı ve yorumlayıcı analitik, açıklayıcı şekli) ve analizin politik duruşu (dahil ve müstakil) (Müller, 2011: 5).

Bu bölümde Bangladeş Avami Ligi'nin Çin ve Hindistan'a yönelik dış politika söylemlerinin analizinde uluslararası ilişkiler analizinde kullanılmakta 'söylem analizi' kavramını kullanılmıştır. Bu bağlamda 2009-2018 yılları arasında Avami Ligi hükümetinin Cumhurbaşkanı, Başbakanı, bakanlar, millet vekiller ve parti sözcülerin Çin ve Hindistan'a yönelik konuşmalar, yazılar, medya ile röportajlar, bürokratik uygulamalar, ziyaretler, anlaşma kapsamları ve diğer politika çalışmaları yer verilmiştir. Söylemin dilsel yönleri analizinde gazete ve devlet kurumlarının web sitelerde yayınlanan konuşma metinleri, anlaşma ve tebliğde yer alan yazıları ve terimlerini analiz edilmiştir. Ancak, söylemin "eylem" veya "uygulaması" analizinde Bangladeş dış politika uzmanlarının görüşlerini kullanılmıştır.

4.2. Avami Ligi'nin Çin'e Yönelik Söylemleri

Tarihsel olarak, Bangladeş Avami Ligi'nin Çin ile olan ilişkileri hoş olmamıştır. Kurtuluş Savaşı sırasında da Çin, Avami Ligi'nin rolüne karşı yer almıştır. Ancak 1990'lı yıllar itibariyle Avami Ligi ile Çin'in ilişkileri normalleşmeye başlamıştır. Özellikle Avami Ligi'nin 2009 yılında iktidara gelmesinden bu yana, Çin ile Bangladeş arasında ekonomik ve stratejik alanında güçlü ilişkileri devam etmektedir. Avami Ligi genel sekreteri Syed Ashraful Islam'ın önderliğinde Çin Komünist Partisi ile önemli bir ilişki kurulmuştur. Ayrıca, Çin ile ilişkilerini güçlendirmek amacıyla Başbakan Şeyh Hasina Çin ile bağlantısı olan bazı siyasetçiye görevlendirmiş ve sonraki senelerde iki ülke arasında ilişkilerin gelişmesi ve güçlenmesinde önemli başarıları elde etmiştir (Ferdous, 2019).

2009-2018 yılları süresince Çin'e yönelik Avami Ligi'nin siyasi söylemleri ikili ilişkilerinin çok iyi bir noktada olduğunu göstermektedir. 2009 yılında iktidara geldikten sonra, Başbakan Şeyh Hasina 17 - 21 Mart 2010 tarihleri arasında Çin'e resmi ziyarette bulunmuştur. Ziyaret sırasında, Çin Başkanı Hu Jintao, Başbakanı Wen Jiabao ve Ulusal Halk Kongresi Daimî Komitesi Başkanı Wu Bangguo resmi görüşmelerde bulunmuştur. İki taraf, stratejik bakış açısıyla ve uzun zamandır devam eden dostluk, eşitlik ve karşılıklı yarar ilkeleri temelinde "Daha Kapsamlı Bir İş birliği Ortaklığı" kurulmasına karar vermiştir. Çin ziyareti sonrasında Bangladeş Başbakanı Şeyh Hasina "Çin ve Bangladeş, eşitlik, karşılıklı saygı ve güven ve birbirlerinin içişlerine karışmama temelinde sağlam bir dostluğa sahipler" demiştir. 2010 yılında Bangladeş Parlamentosu Başkanı Abdul Hamid "Çin'in Bangladeş'in test edilmiş bir arkadaşı ve önemli bir kalkınma ortağı" olduğunu söylemiştir. 29 Eylül 2012 tarihinde Dakka'da bir toplantıda Avami Ligi genel sekreteri ve yerel yönetim bakanı Syed Ashraful Islam Çin ile Bangladeş arasında karayolu ve demiryolu bağlantısı kurulmasının önemini vurgulayarak, "Çin gelecekte Bangladeş'in ekonomik kalkınmasının önemli bir ortağı olacak; Çin ve Bangladeş, Güney Asya ve ASEAN ülkeleriyle Avrupa Birliği gibi bir ilişkileri kurulabileceği bir ortam yaratabilir" demiştir (Banglanews24.com, 2012).

Genel seçiminden 6 ay geçmeden 6-11 Haziran 2014'te Bangladeş Başbakanı Şeyh Hasina Çin'i ziyaret etmiştir. Bu ziyaret Bangladeş'in ve özellikle Avami Ligi Hükümeti'nin Çin ile olan ilişkisine verdiği önemini ortaya koymuştur. Ziyareti sırasında Çin Başbakanı Li Keqiang, Çin Cumhurbaşkanı Şi Cinping, Çin Başbakan Yardımcısı Wang Yang ve Çin Halkın Siyasi Danışma Konferansı Başkanı Yu Zhengsheng dahil olmak üzere üst düzey liderlerle toplantılar yapmıştır. Çin Başbakan Yardımcısı ile yaptığı görüşmede Şeyh Hasina, Çin'i Bangladeş'in 'zaman içinde sınanmış bir arkadaşı' olarak nitelendirmiştir (Bhattacharjee, 2018). 2015 yılın haziran ayında Bangladeş'e ziyarette bulunan Çin Komünist Partisinin altı üyeli bir heyeti ile bir görüşme sonrasında Avami Ligi genel sekreteri ve yerel yönetim bakanı Syed Ashraful Islam Kurtuluş Savaşı sırasındaki muhalefete rağmen Çin'in şu anda Bangladeş'in iyi bir dostu olduğunu söylemiştir. Ayrıca, hükümetinin Çin ile ilişkileri derinleştirmek istediğini dile getirmiştir (Jugantor, 2015b; Prothomalo, 2015a)

2015 yılının 1 Mart tarihinde Dakka'ya yeni atanan Çin büyükelçisi Ma Ming Qiang Sammobadi Parti tarafından verilen bir resepsiyonda "Bangladeş ve Çin dostluğu test edilmiş" demiştir. Aynı programda konuşan Bangladeş Sanayi Bakanı Amir Hossain Amu Çin'in Bangladeş'le olan ilişkilerinin yakın gelecekte daha derinleşip yenileneceği dile getirmiştir. "Mevcut hükümet ve Başbakan Şeyh Hasina, Çin ile derin ve sıcak bir ilişki kurmaya kararlı" demiştir. Amu, Bangladeş ve Çin'in zaman içinde sınanmış arkadaşlar olduğunu söylemiştir. İki ülkenin uluslararası barış, güvenlik ve iki ülkenin gelişimi için mükemmel ilişkileri var olduğunu da dile getirmiştir (Prothomalo, 2015b). Programda konuşan Ticaret Bakanı Tofayel Ahmed, "Çin Bangladeş'in büyük bir ticari ortağıdır" demiştir.

2016 yılında Çin Halk Cumhuriyeti Devlet Başkanı Şi Cinping'in Bangladeş ziyareti sırasında Bangladeş tarafından yapılan karşılama törenler ve Dakka şehrindeki büyük hazırlıklar da Çin ile olan ilişkilerin yükselişini göstermiştir. Şi Cinping ziyaret esnasında Çin ile Bangladeş arasındaki kapsamlı ortaklık iş birliğini ileri taşıyarak stratejik ortaklığa yükseleceğini liderler tarafından açıklanmıştır. Şi'nin ziyareti öncesinde Bangladeş Başbakanı Şeyh Hasina bir röportajda "Çin bizim en büyük ticaret ortağımız oldu ve Çin'i hayallerimizi gerçekleştirmede güvenilir bir ortak olarak görüyoruz. Çin'in birçok büyük projemizin finans ve teknoloji desteği sağlamaktadır" demiştir. Şi Cinping'in bu ziyaret çerçevesinde toplam 40 milyar doları bulan meblağ, Bangladeş'e tek bir ülke tarafından yapılmış tarihindeki en büyük yatırım-yardımda sözleşmesidir (Kabir, 2016). Ziyareti esnasında Şi Cinping'in kullandığı sözlerden de ikili ilişkilerinin ne kadar güçlendiğini ortaya koymuştur. Şi, "Çin-Bangladeş ilişkisi şimdi yeni bir tarihi başlangıç noktasındadır, ve umut verici bir geleceğe doğru ilerliyor" demiştir (Karim ve Liton, 2016).

Posta, Telekomünikasyon ve Bilgi Teknolojileri Bakanı Mostafa Jabbar Çin büyükelçisi Ma Ming Qiang'i ziyarette bulunurken "Çin, Bangladeş'in kalkınma ortağı ve uzun zamandır test edilmiş arkadaşı" ifadesini kullanmıştır. Çin'in geçmişte destek olduğu gibi dijital Bangladeş'in inşası için

BİT, telekomünikasyon ve çeşitli sektörlerde de Çin'in desteğini istemiştir (Jugantor, 2018). 2017 yılında Çin Cumhurbaşkanı ve ülkenin Komünist Partisi genel sekreteri Şi Cinping yeniden seçildiğinde dünyanın farklı ülkelerinden siyasi partilerin liderlerini davet etmiştir. Avami Ligi bu davetine çok önemsemiş ve Bangladeş'te yaklaşmakta olan genel seçiminde Çin'in bakış açısını öğrenmesinin bir imkânı olarak değerlendirmiştir. Aynı yılın 19 ile 27 Eylül tarihleri arasında da 19 kişilik Avami Ligi heyeti Çin ziyaretinde bulunmuştur. 2018 seçimin hemen öncesinde ekim ayında Çin Komünist Partisinin daveti ile Avami Ligi'nin 19 liderlik heyeti Çin'e 5 günlük ziyareti gerçekleştirmiştir. Avami Ligi seçimlerinden önce bu ziyareti çok ciddiye almış ve Çin ile iktidardaki Avami Ligi arasındaki ilişkileri geliştirmek için önemli görüşmelerde bulunmuştur (Dhakatimes, 2018).

4.3. Avami Ligi'nin Hindistan'a Yönelik Söylemleri

Pakistan'a karşı Bangladeş halkının direnişine önderlik yapan Avami Ligi ve destek sağlayan Hindistan hükümeti arasında 1971 yılında çok kapsamlı ilişkiler kurulmuştur. O dönemden beri Hindistan ile Avami Ligi'nin yakınlık ilişkileri devam etmektedir. Bu sebepten dolayı Hindistan'a yönelik Avami Ligi liderlerinin tutumu çok farklı olduğunu ortaya çıkmaktadır.

4.3.1. Karı Koca İlişkileri

Hindistan ile Avami Ligi'nin bu dönemdeki yakınlığı ne kadar derinde olduğunu Bangladeş Dışişleri Bakanı A. K. Abdul Momen'in sözlerinden anlaşılmaktadır. Bakanlığında göreve başladığında Hindistan ile ilgili yapılan açıklamada "Hindistan en büyük ve yakın komşumuz; uzun dostluk geçmişimizi dikkate alarak onları onurlandırmam gerektiğine karar verdim. Bu yüzden Hindistan'ı dışişleri bakanı olarak ziyaret edeceğim ilk ülke yapmaya karar verdim (Swapan, 2019). Şubat 2019'de Hindistanlı gazetesi 'Azkal' ile bir röportajda A. K. Abdul Momen "İki ülke arasındaki ilişkiler çok iyi. Karı koca ilişkisi gibi. Bir anlaşmazlık olsa bile, gider" gibi sözü kullanmıştır (Chakraborty, 2019). Abdul Momen, Teesta su anlaşmasının olmaması konusunu çok önem vermeyerek "bu küçük bir mesele. Her iki ülke de sorunu çözebilecek kapasitededir" demiştir (Chakraborty, 2019).

4.3.2. Avami Ligi, Hindistan'ın Ajanı değil; Arkadaşı

2014-2018 yılları arasında Bangladeş'in sanayi bakanı olan Amir Hossain Amu Hindistan ile Avami Ligi Hükümeti'nin yakın ilişkileri hakkında açıklamalarda bulunmuştur. 13 Aralık 2014 yılında Dakka Üniversitesinde Bangladeş-Hindistan Dostluk Gurubu tarafından düzenlenen günlük kan bağış programında konuşmasında "Hindistan ve Avami Ligi ilişkileri 'ajanlık' değil 'karşılıklı dostluk' sözlerini dile getirmiştir. Amir Hossain Bangladeş ile Hindistan arasındaki dostluk kan bağışı yoluyla kurulduğunu da hatırlatmıştır. "Hindistan, Bengal halkının en zor zamanlarında

dostluğu tanıttı. Pakistan işgal kuvvetleri, bu ülkede kadınları onurunu imha ederek; köyü yok ederek bir soykırım gerçekleştirirken Hindistan Başbakanı Indira Gandhi, Bangladeş'e yardım etmiştir" (Bdnews24.com, 2014b). Amir Hossain, 2015 yılında da bir toplantına Hindistan ile Avami Ligi'nin ilişkilerini 'ajanlık' değil 'dostluk' olarak tanımlamıştır. Pakistan ile bağımsızlık savaşı sırasında Hindistan'ın sağladığı destekleri hatırlatarak "bağımsızlığımız boyunca her türlü desteğin yanı sıra, Hindistanlı askerler de can vererek kan bağışladı" demiştir (Jugantor, 2015a). 2017 yılında Dakka'da bir açılış töreninde ise, "Hindistan uzun zamandan beri yanımızda olan arkadaş" olarak hitap etmiştir.

4.3.3. Test Edilmiş Arkadaşı

2018 yılının mayıs ayında Başbakan Şeyh Hasina, "Hindistan'ın Bangladeş'in test edilmiş arkadaşı olduğunu söyledi". Hasina, "Hindistan kurtuluş savaşı sırasında mültecilerin yanında durdu. O gün Hindistan halkı mültecilerle ekmeklerini paylaştı, onlara silah verdi, birlikte savaştı. Biz her zaman dostluğumuzu devam etmek istiyoruz" demiştir (Das, 2018). 30 Ağustos 2018 tarihinde 4. BIMSTEC Zirvesi'ndeyken Hindistan ile yapılan ikili toplantısında Bangladeş Başbakanı Şeyh Hasina Kurtuluş Savaşı'nda Bangladeş'e destek vermesinin yanı sıra ülkenin kalkınmasına yardım ettiği için Hindistan'a şükranlarını dile getirdi ve "bu dostluğu yeni zirvelere çıkarmak istiyoruz" demiştir (Parstoday.com, 2018). Avami Ligi Genel Sekreteri ve Yol ve Köprü Bakanı Obaidul Quader 2017 yılında bir toplantıda Hindistan'ı test edilmiş bir arkadaş olduğunu söyledi. Bangladeş'in bağımsızlık savaşı döneminde 10 milyondan fazla kişiye kucak açtığını dile getirdi ve 'savaşımızda birkaç bin Hintli askerin de can verdiğini unutamam' demiştir. 2018 yılının 25 Eylül tarihinde bir toplantıda konuşurken dönemin Ticaret Bakanı Tofail Ahmed "Hindistan Bangladeş'in dürüst ve güvenilir bir arkadaşıdır. Bangladeş'in kurtuluş savaşında Hindistan'ın rolüne minnettarız" demiştir (Daily Inqilab, 2018).

4.3.4. Stratejik İlişkilerin Ötesine

25 Mayıs 2018 tarihinde Başbakan Şeyh Hasina, Hindistan'ın Batı Bengal bölgesinde Shantiniketan'da Bangladeş binasının açılışını yaparken Bangladeş-Hindistan'ın ilişkileri stratejik ilişkilerin ötesine olduğunu ve bağlarını koruyarak her türlü sorunu çözebileceklerini söylemiştir. Şeyh Hasina "Biz iki komşu ülke her zaman birlikte hareket etmek istiyoruz. Komşu bir ülke varsa, onunla ilgili bazı sorunlar olabilir. Sorunları birer birer çözdük. Belki bazı sorunlar kalmıştır, ancak bu harika ilişkilileri mahvetmemizi istemiyoruz. Herhangi bir sorunu dostça bir ortam üzerinden çözebileceğimizi umuyoruz" demiştir. Başbakan, Bangladeş ve Hindistan arasındaki çok yönlü ve çok boyutlu ilişkinin son dokuz yılda yeni bir zirveye ulaştığını söylemiştir. Hasina "İlişkimiz stratejik ilişkinin ötesinde tanımlanmaktadır. Şeyh Hasina, Bangladeş-Hindistan ikili ilişkileri genellikle dünyanın geri kalanı için bir 'ikili ilişkiler modeli' olarak değerlendirilir" sözünü kullanmıştır (Newagebd.net, 2018).

4.3.5. Savaş Durumunda Bangladeş Hindistan'ın Yanında Olacaktır

2016 yılının 4 Kasım'da Bangladeş-Hindistan ilişkileri konu üzerinde gazetecileri ile bir araya gelen Bangladeş İçişleri Bakanı Asaduzzaman Khan Kamal, Hindistan-Pakistan savaşı durumunda Bangladeş'in Hindistan lehine yer alacağını söylemiştir. Kamal "Bangladeş ve Hindistan'ın dostça bir ortamı mevcuttur. Hindistan bizi her yerde destekliyor. Hindistan saldırıya uğradığında kesinlikle Hindistan ile olacağız" demiştir. Pakistan ile ilgili ilişkileri hakkında ise "Pakistan ile sınırımız yoktur. Onlar 1200 mil uzaklıktadır. Onların bağırması, tehdidi bizim için önemli değil. Onları 1971'de mağlup ettik ve geri gönderdik. Onları düşünmek istemiyoruz, onları hatırlamak da istemiyoruz" ifadesini kullanmıştır (Prothomalo, 2016b) .

4.4. Uzmanların Görüşleri ve Çin-Hindistan Denkleminde Avami Ligi'nin Dış Politika ve Söyleminin Analizi

Çin Hindistan denkleminde Bangladeş Avami Ligi'nin 2009-2018 yıllarındaki dış politika ve söylemlerinin analizi ve bunun sonucunun belirlemesinde Bangladeşli dış politika uzmanları ile görüşmelerden elde edinen bilgi ve gazetelerde yayınlanan değerlendirme yazılarını değinilmiştir. Avami Liginin bu 10 yılının Çin ve Hindistan'a yönelik dış politikasında uzmanların iki farklı görüşün ortaya çıktığı gibi, gazetelerde yayınlanan köşe yazılarda da görüş farklılıklar görülmektedir. Çünkü bazı uzmanlar bu dönemin Çin ve Hindistan'a yönelik dış politikasında Bangladeş'in iktidar patisi olan Avami Ligi'nin başarılı olduğunu ve iki ülke arasında bir denge sağlayabildiğini söylemektedir. Öte yandan, bazı uzmanlar Avami Ligi'nin bu dönemin politikası sonucunda siyasi olarak Hindistan ile ve ekonomik olarak Çin'e bağlandığı ve bundan dolayı bir dengesizlik oluştuğu görüşündedirler.

Bangladeş'in dış politika uzmanları arasında ilk sırada yer alan, ABD'nin Illinois State Üniversitesinde Profesör olan Bangladeş uyruklu Dr. Ali Riaz, küresel ekonominin odağının Asya'ya kayması ve Çin'in Asya'da bir dünya gücü olarak ortaya çıkması, Güney Asya sisteminde Hindistan ve Çin'in yanı sıra ABD'nin varlığının vaz geçilmez haline getirdiğini ileri sürmektedir. Riaz'a göre "Bu iki değişikliğinin sonucu olarak Hint Okyanusu Asya'nın rekabetinin merkezine dönüşmüştür. ABD uzun süredir bu bölgede egemenliğe sahipti. Ancak, Çin'in yükselişi ve Hindistan'ın gelişimi nedeniyle rekabeti artmaktadır" (Riaz, 2019). Hint Okyanusuna Çin'in erişimine Bengal Körfezi çok önem taşıdığı için Bangladeş de bu üç gücün rekabetinin hedefi haline gelmiştir. Dolaysıyla, Bangladeş'in dış politikasında Çin ve Hindistan olduğu gibi ABD de çok önemli bir yer almalıdır. Riaz'a göre:

> Bangladeş'in Çin ve Hindistan'la dengeleme konusunda ABD gelmektedir. Terazi'de bir ölçeğin olduğu gibi ABD, Bangladeş'in dış politikasında Çin ve Hindistan'ın dengesine sağlayacak bir

> ölçek gibidir. Bangladeş'in komşusu olan Hindistan ve yakın bölgede yer alan Çin'in Bangladeş'e olan çıkarlar çok çeşitlidir. Ancak, ABD komşu bir devleti olmadığı için çıkarları da çok değildir (Riaz, 2019).

Bangladeş'in Çin ve Hindistan'a yönelik ve Güney Asya politikasının uzmanı olan Goutam Das da Çin'in güçlenmesiyle bu yüzyılın Dünya ekonomik düzenin Asya'ya kaydığını ve Asya'nın Dünya siyasetinin merkezi haline gelmesi konusunu vurgulamaktadır. Goutam Das'a göre "Asya, yeni Dünya düzeninin siyasi değişim alanıdır. Buradaki oyuncular ise Çin, Hindistan ve ABD'dir" (Das, 2019). Ancak, bu uzmana göre Çin'in yükselmesini geciktirmek için 2004 yılından 2013 yılına kadar ABD politikacılar Hindistan ile iş birlik çalışmaları yürütmüştür. Dolaysıyla, Bangladeş'te 2007 yılındaki Asker Destekli Geçici Hükümetinin kurulmasının ardından 2013 yılına kadar Bangladeş'e yönelik Hindistan'ın politikalarını ABD tarafından desteklenmiştir. Goutam Das'a göre "2013 yılından itibaren Hindistan ve ABD arasında uzaklaşma meydana gelmeye başlamıştır. Bu durumda Şeyh Hasina ve Hindistan'ın yakınlık politikasından dolayı ABD ile Avami Ligi'nin ilişkileri arsından mesafe oluşmuştur" (Das, 2019). Goutam Das de Çin ve Hindistan ile Bangladeş'in dış politikasındaki denklemi için ABD ile ilişkileri önemsemektedir. Das'a göre "Çin ile Hindistan arasındaki dengeyi tutmak için ABD ile ilişkilerden yararlanılmalıdır. ABD ile Bangladeş'in ilişkileri Bangladeş'e Çin veya Hindistan müdahalesi veya olumsuz etki olasılığı önleyecektir. Bu güçleri arasındaki ilişkilerini kendi Bangladeş'in çıkarları için kullanılmalıdır" (Das, 2019).

Bölgesel güçleri olan Çin ve Hindistan ile ilişkilerinde dengeli politikasının şart olarak Bangladeş'in ABD ile iyi ilişkilerinin olması gerektiğini ileri süren Ali Riaz, Avami Ligi'nin bu 10 yıllık süre içinde ABD ile ilişkilerinin iyi olmadığını söylemektedir.

> Avami Ligi hükümeti ile ABD arasında Bangladeş'in iç siyasi durumundan dolayı mesafeler oluşmuştur. 2013 yılında ABD Bangladeş'in serbest ve adil seçimlerin olması konusunda vurgu yapmıştır. Hindistan serbest seçim konusunu önemsememiş ve Çin'in bu konuda belirli bir tutum yoktu. ABD'nin serbest seçimine vurgulamasının nedeni ise, tek taraflı bir seçim olduğu durumda Çin veya Hindistan'ın Avami Ligi hükümeti üzerinde etkisi artacaktır. Ayrıca, demokratik olmayan koşulların yanı sıra militanlık artacaktır (Riaz, 2019).

Öte yandan, Bangladeş'in dış politika uzmanlardan önemli biri olan ve Dakka Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Profesörü olan Delwar Hossain'e göre Avami Ligi yalnızca Çin veya Hindistan'ın değil, aynı zamanda ABD, Japonya veya AB'nin çıkarları arasında bir denge oluşturmaya çalışmaktadır. Hossain'e göre "Bangladeş'te Çin-Hindistan-ABD'nin varlığı vardır. O yüzden Bangladeş ikili olarak dengeyi sağlamakta ve bu ülkeler arasındaki etkileşiminden uzak durmaya çalışmaktadır. Bangladeş, belirli bir devletle özel bir ilişki kurmuyor veya o devlete her şeyi bırakmıyor" (D. Hossain, 2019).

Çin ve Hindistan ile Avami Ligi'nin dengeli politika izleyip izleyemediği konusunda Bangladeş'in dış politika uzmanları arasında birbirinden farklı ve tersi görüşler görülmektedir. Ali Riaz, Avami Ligi'nin siyasi olarak Hindistan'a ve ekonomik olarak Çin'e eğildiğini söylemektedir.

Ali Riaz'a (2019) göre "Mevcut hükümeti politik olarak Hindistan'a ve ekonomik olarak Çin'e bağımlı hale gelmiştir. Hükümet bunu dengelemeye çalışmakta ve bu dengelemede başardığını düşünmektedir. Dahası Çin ve Hindistan kendi çıkarları için Avami Ligi'ni iktidarda tutmak istemektedir". Ali Riaz, bu bağımlılık ilişkilerinin sonucu olarak Bangladeş'in ulusal çıkarlarının zarar göreceğini söylemektedir. Ali Riaz'a göre:

> Politik olarak Hindistan'a ve ekonomik olarak Çin'e bağımlı olmak, kendi menfaatlerinden çekilerek onlarla uzlaşmak anlamına gelmektedir. Etkin bir demokratik sistem ve halkın bilinçlendirilmesi olmadan ülkenin çıkarlarını korumak zordur. Uzun vadeli politik ve ekonomik hedefler koyabilirsek, başarılı bir siyasi sistem ve şeffaflık ülkenin çıkarlarını koruyacaktır. Aksi takdirde çıkarları korumak mümkün değildir (Riaz, 2019).

Öte yandan Bangladeş Avami Ligi'nin Çin ve Hindistan'a yönelik dengeli bir politika izlediğini savunan Delwar Hossain'e (D. Hossain, 2019) göre:

> Gerçek şu ki, jeopolitik bakımından Bangladeş-Hindistan ilişkilerinin özel bir önemi var. Aynı nedenle, Çin ile ilişkiler de önemlidir. Özellikle çok kutuplu dünyada, Çin ve Hindistan güçlendiğinde, Bangladeş'in önemi artmaktadır. Bu nedenle, Bangladeş'in güvenlik ve kalkınma ihtiyaçları ve iktidara gelen yöneticilerin görüşleri bakımından Çin ve Hindistan ile aynı anda güçlü ortaklıklar kurduğu görülmektedir. Bu ilişki, özellikle son 10 yılda bir çeşit denge yaratmıştır. Avami Ligi iki ülke ile son derece verimli ve stratejik anlamında dengeli bir ilişki kurabilmiştir.

Dakka Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Profesörü ve dış politika uzmanı Amena Mohsin de Avami Ligi'nin dengeli bir şekilde Çin ve Hindistan ile ilişkileri kurabildiğini savunmaktadır. Bu uzman "Bangladeş'in ekonomik diplomasiyi takip ettiğini ve bölgesel ulaşım bağlılığı vurguladığını göz önünde bulundurarak, Bangladeş'in dengeyi korumaya devam ettiği söylenebilir" demiştir (Mohsin, 2019). Amena Mohsin'e göre Bangladeş'in Çin ile olan ilişkileri ekonomik açısından bakılmalıdır. Çünkü "Çin'in Bangladeş'te büyük pazarı olduğu gibi çok fazla yatırım vardır. Bangladeş'in altyapı geliştirmede de Çin önemli rol oynamaktadır. Öte yandan Bangladeş, Çin'in OBOR Projesinde aktif olarak iş birliği yapmaktadır" (Mohsin, 2019). Amena Mohsin Hindistan ile Avami Ligi hükümetinin ilişkilerinde ekonomik ve güvenlik çıkarlarının önemli olduğunu vurgulamaktadır. İki ülke terörle mücadele konusunda iş birlik yapmaktadır. Bu uzmana göre Bangladeş Avami Ligi'nin iki ülke ile iyi ilişkileri vardır. Avami Ligi ve Hindistan uzmanı; Rajshahi Üniversitesi, Tarih Bölümü Profesörü Abul Kashem'e göre "Çin ve Hindistan'ın Bangladeş'e yatırım yapma konusundaki rekabeti ve Bangladeş'in bu rekabetinin yönetimine bakıldığında, Başbakan Şeyh Hasina'nın uluslararası alanındaki temaslar ve başarıları açısından şimdiye kadar bu iki ülke arasında dengeyi sağlayabildiği söylenebilir" (Kashem, 2019).

2009-2018 yılları arasında Hindistan ile Avami Ligi'nin ilişkileri analizinde dış politika uzmanı Ali Riaz ve Goutam Das Hindistan ile Avami Ligi'nin siyasi olarak bağlandığını söylemektedir. Ali Riaz'a göre "Hindistan'ın özellikle hükümet üzerindeki politik etkisi muazzam bir şekilde arttı. Hükümet politik olarak Hindistan'a bağımlı hale geldi. Sonuç olarak, Hindistan ile dengesiz bir ilişki

kuruldu" (Riaz, 2019). Öte yandan Goutam Das serbest seçimin olmadığı ve muhalefetin serbestçe siyasi çalışmaların yürütülemediği dönemde Avami Ligi'nin Hindistan'a önem verdiğini ileri sürmektedir. Goutam Das'a göre "Meşruiyet olmadığı için Avami Ligi'nin Hindistan'a sığınmaktan başka seçenekleri yoktur. Sonuç olarak, Avami Ligi Hindistan'a bağımlı olduğu sürece, Hindistan'ın çıkarlarını korumak için çalışıyor" (Das, 2019). Bu dönemde Hindistan ile Avami Ligi'nin siyasi yakınlığı Bangladeş'i stratejik olarak zayıfladığını savunan Ali Riaz'a göre

> Hindistan'a karşılıksız limanları kullanma fırsatı verildi. Ancak stratejik olarak bu liman çok önemliydi. Neden herhangi bir tartışma olmadan böyle bir fırsat verildi?... 2009-2018 döneminde Bangladeş'ten Hindistan'ın sağladığı yararlarla karşılaştırıldığında Bangladeş çok az başarı elde etti. Denge tamamen Hindistan lehine gitti. Ekonomiye, suyun dağılımına, siyasette ve yasadışı Bangladeşli meselesi bakıldığında Hindistan'ın çıkarları korunmuştur (Riaz, 2019).

Şeyh Hasina hükümetinin Hindistan'la olan ilişkileri konusunda Goutam Das'in görüşü ise "Bangladeş'te halk destekli bir hükümet olsaydı, Hindistan'ın söylediklerini dinlemek zorunda kalmazdı. Fakat Hasina'nın halk ile hiçbir ilgisi yok. Avami Ligi zorla iktidara kalmaktadır. Yolsuzluk arttı. Sonuçta, Hindistan'a bağımlı hale geldi" (Das, 2019).

Hindistan'a yönelik Avami Ligi liderlerinin siyasi söylemlerinin değerlendirmesinde uzmanlar Hindistan ile Avami Ligi'nin tarihsel bağlarını ileri sürmektedir. Ali Riaz'a göre "Avami Ligi'nin Hindistan'a eğilimi açık. İktidara kalabilmesi için Hindistan'a karşı zayıflık gösteriyorlar. Avami Ligi'nin Hindistan'la siyasi ilişkileri derin ve yakın. Bu ilişki önümüzdeki günlerde devam edecek. Hindistan'a olan bu bağımlılık nedeniyle, Bangladeş fazladan bir şey kazanmıyor" (Riaz, 2019). Ancak, dış politika uzmanı Delwar Hossain Hindistan'a yönelik Avami Ligi liderlerinin söylemlerini Hindistan ile yakınlık ilişkileri olduğundan ziyade siyasi bir yöntem olarak değerlendirmektedir. Hossain'e (2019) göre:

> İki ülke arasındaki ilişkilerinde bazı liderler tarafından böyle sözler kullanılıyor. Gerçek şu ki, bu ilişki yakınlık olsa da içinde zorluklar da vardır. Anlaşmazlıklar da vardır. Bununla birlikte, bir hükümet içerisindeki herkesin fikri aynı olmuyor. Hükümette bulunanların birçoğunun Çin'e ilgisi var, birçoğu Çin'e karşı dostça değil. Bu fark nedeniyle, bazılar Hindistan konusunda zayıflık göstermektedir.

Avami Ligi liderlerinin Hindistan'a yönelik 'övgü' sözlerini Amena Mohsin, liderlerin sözleri neden ve ne bağlamda kullandığı bakımından değerlendirmektedir. Mohsin'e göre "açıkça söylemek gerekirse, bir ülke ile iyi ilişkiler kurmak veya kendi çıkarları için böyle söylemleri kullanılıyor. Ayrıca, bu sadece Hindistan'a yönelik değil, Çin'e yönelik de görülmektedir. Ancak, Kurtuluş Savaşından sonra Hindistan ile Avami Ligi'nin tarihi bir ilişki vardır" (Mohsin, 2019).

Ali Riaz ve Goutam Das Çin ile Avami Ligi'nin 2009-2018 yılları arasındaki dış politikasının değerlendirmesinde Avami Ligi'nin hükümet olarak başarısından ziyade Avami Ligi'nin parti olarak siyasi çıkarları ve Çin'in ekonomik ve stratejik hedefleri doğrultusunda bir yakınlık olduğunu

savunmaktadır. Bu araştırmacılar bu 10 yıl içinde dış politikasında Avami Ligi'nin Çin ile ekonomik olarak bağlandığını söylemektedir. Ali Riaz'a göre:

> Çin her yerde yarı otokratik bir hükümeti tercih etmektedir. Sebebi ise bu tür hükümetlerde yolsuzluk olsa bile yatırım hızlı ve kolay oluyor. Parlamentoda anlaşma ve yatırım şartları hakkında tartışmalar olmuyor. Çin'in de politik bir çıkarı var. Çin küresel liberal demokratik sisteme karşı çalışıyor. Sonuç olarak, Bangladeş'te çok liberal bir partinin iktidarda olmaması Çin'in politik başarısını kolaylaştıracak (Riaz, 2019).

Goutam Das'a göre Avami Ligi hükümeti iktidara kalabilmesi için ülkede kalkınma projelerini bir örnek olarak göstermek istemektedir. Dolaysıyla, bu projelerinin gerçekleştirilmesi için Çin ile ekonomik ilişkilerini geliştirmektedir. Das'a göre "Çin'in yatırım yapması gerekiyor, öte yandan Hasina'nın da paraya ihtiyacı var" (Das, 2019).

Bangladeş'in en popüler gazetesi olan 'Protom Alo'nun ABD'deki özel muhabiri Hasan Ferdous (2019) Avami Ligi'nin Çin-Hindistan ile olan ilişkilerinde dengeleyebildiklerini ve bu 'dengeleme becerilerinin bütün başarıları Başbakan Hasina'nın olduğunu söylemektedir. Ferdous (2019) Hindistan'ın Think Tank Gateway House'un saygın bir üyesi olan Rajeev Bhatia'nın yorumlarını şöyle kaydetti, "Bir yandan Hindistan Hükümeti ile güven ve iyi niyet oluşturma ve öte yandan Çin'den önemli ekonomik destek alma; bu iki retro taktiğin uygulanmasında Hasina 'önemli beceri ve başarı' göstermiştir". Hasan Ferdous'e göre Bangladeş'in Çin kredi tuzağından mesafeli hareketi ve dengeli durmak istediğinin bir başka önemli kanıtı, Bangladeş sularına Çin'in derin deniz limanının inşa edilemeyeceği yönündedir. Çin'in Bangladeş'in Sonadia'daki derin deniz limanının inşasına katılımı neredeyse kesin olmuştur, ancak Hindistan ve ABD'nin itirazları ile bu girişim başarısız olmuştur. Çin, Bangladeş'in Patuakhali'de inşa edilen derin deniz limanının inşasında da liderlik etmek istemiştir. Hindistan da projede yer almak istemiştir. Dolaysıyla Bangladeş bu iki rakip arasındaki gerginliği önlemek için bu projeye daha 10 ülkeyi davet ederek dengeyi sağlamıştır (Ferdous, 2019).

Köşe yazarı Sohrab Hasan 2018 seçim sonucu ve Çin-Hindistan'ın tutumu ile ilgili önemi bir değerlendirme yapmıştır. Sohrab Hasan kıdemli bir diplomatın söylediklerini aşağıdaki şekilde kaydetmiştir:

> En büyük iki komşu Hindistan ve Çin Bangladeş'in hükümetinin istikrarını istemişlerdir. Hindistan'ın bu konudaki faaliyetleri çok tartışıldı, ancak Çin'in ilgisi düşük değildi. Çin ve Hindistan ile ilişkilerinin dengesinde hükümette olan bazılarının farklılıklar olmasına rağmen Başbakan Şeyh Hasina dengeyi sağlamasında kararlıydı (Hasan, 2019).

Sohrab Hasan'a göre Şeyh Hasina'nın dengeli politikanın bir örneği ise 2016 yılında Bangladeş'in Çin'den iki denizaltı alması ve Hindistan'ın tepkisi karşısında Bangladeş'in izlediği politikasıdır. Çin'den iki denizaltı almasının hemen ardından Delhi tarafından çok fazla tepki olmuş ancak Dakka bu konuda geri adım atmadığı gibi Hindistan'ın askeri iş birliği anlaşması teklifine

olumlu yanıt vermemiştir. Anlaşma sadece bir Mutabakat Muhtırası ile sınırlandırılmıştır (Hasan, 2019).

2007'den 2012'ye kadar Bangladeş'in Çin Büyükelçisi olarak görev yapan Munshi Foyez Ahmad Avami Ligi'nin Çin ve Hindistan'a yönelik dengeli bir politika izlemeye çalıştığını söylemektedir. Foyez Ahmad'a göre: "Kendi ulusal çıkarlarına özen göstererek çalışıyorsa, en iyisini elde etmek için yapılacak şeyi eğer yaparlarsa, o zaman komşu ülkeler (Hindistan ve Çin) engel olmayacaktır. Benim fikrim, hükümet bu şeyi adilce yapmaya çalışmaktadır" (A. Hossain, 2019).

Bangladeşli köşe yazarları ve siyasetçi Shekhar Dutta Avami Ligi'nin Çin ile ekonomik konularda ve Hindistan ile siyasi konularda iyi ilişkileri sürdürerek dengeyi korumaya çalıştığını yorumlamaktadır. Dutta'ya göre:

> 2018 yılında Avami Ligi'nin 19 üyeli bir heyeti, BJP Genel Sekreteri Ram Madhav'ın daveti üzere Hindistan turu yapmıştır. Ancak Hindistan'a gitmeden önce, Avami Ligi Genel Sekreteri Obaidul Quader Çin Büyükelçisi ve Hindistan Yüksek Komiseri ile bir araya geldi. Bu durum Avami Ligi'nin Çin ve Hindistan iki ülke arasındaki ilişkiden dengeyi sağlamasının gösterisidir (Dutta, 2018).

Çin ve Hindistan ile Avami Ligi'nin ilişkilerinde Rohingya mülteci krizi ve bunun çözümüne BM'de Bangladeş'in rolüne Çin ve Hindistan'ın karşı çıkması konusunda uzmanların görüş ayrımcılığı görülmektedir. Cookson ve Joehnk'e göre (2018) "Çin, BM Güvenlik Konseyi'nin Myanmar hükümetinin soykırım veya etnik temizlik eylemlerine karşı harekete geçmesini engellemiş ve Bangladeş'e karşı yer almıştır. Görünüşe göre Bangladeş'in en yakın müttefiki olan Hindistan da Rohingya mülteci krizinde Myanmar'ı desteklemiştir". Ancak, Delwar Hossain'e göre uluslararası ilişkilerde dost ülkeler her konuda aynı görüşe sahip olmayabilir. Hossain, Rohingya konusunda Çin ve Hindistan'ın tutumuna dayanarak Avami Ligi ile Çin ve Hindistan'ın ilişkilerini değerlendirmek doğru olmadığını savunmaktadır. Bu uzmana göre:

> Rohingya meselesi Bangladeş'e çok öneme sahip, ancak, Çin veya Hindistan için o kadar önemli değil; Buna dayanarak Hindistan veya Çin ile olan ilişkileri değerlendirmek zordur. Çünkü dış politika çok boyutlu hale gelmiştir. Myanmar ile Çin ve Hindistan'ın yakın ilişkilerinden dolayı kısa vadeli kazançlar için Bangladeş'e karşı çıkmaktadır. Ancak, bir ülke ile iyi ilişkileri her şeyi destekleyeceğini düşünmek doğru değil. Dış politikayı meseleye dayalı bakmak gerekmektedir. Örneğin, iki ülke ile Bangladeş'in ticareti çok yüksektir. Çin, Bangladeş'e tünel gibi büyük projeler yapmakta; Hindistan da yatırım yapmakta ve ekonomik destek vermektedir (D. Hossain, 2019).

Cookson ve Joehnk'e göre (2018) Avami Liginin Çin ve Hindistan arasında dış politika dengesini sağladığı görülse de Dakka'da hem Hindistan hem de Çin'in verdiklerinden daha fazlasını aldığına ve altyapı ve üretim projelerinin kalitesinin düşük olduğuna dair net bir farkındalık vardır. Bu araştırmacılara göre her iki ülkenin de Bangladeş üzerindeki ana etkisi ticaret alanındadır. Çin 2016-17 döneminde Bangladeş'e 16-17 milyar doları tutarında mal ihracatı gerçekleştirmiş ve

yalnızca 750 milyon doları ithalat yapmıştır. Hindistan, Bangladeş'e yaklaşık 8 milyar doları tutarında mal ihraç etmekte ve sadece 260 milyon doları ithalat yapmaktadır. Gayrı resmi ticaret Hindistan'ın lehine 2–3 milyar dolarıdır. Cookson ve Joehnk'e göre:

> Çin-Hindistan'ın izlediği politikalar da Bangladeş'in bu iki ülkeye ihracatını engellemektedir. Hindistan Bangladeş'ten gelen ihracatı engellemek için elinden geleni yapıyor; Çin, Bangladeş ihracatının Çin pazarlarına girmesine izin verdiğine dair hiçbir işaret göstermemektedir. Öte yandan her iki ülke de Bangladeş'e ihracatlarının çoğaltması için çalışmaktadır… Hindistan ve Çin, Bangladeş'teki altyapı projeleri için büyük miktarda para sunmaktadır, ancak üretim ve enerji yatırımlarına bakıldığında çok düşük yatırım görülmektedir. Ayrıca, altyapı yatırımındaki rekabet sınırlı somut sonuçlar vermiş ve kaybeden Bangladeş olmuştur (Cookson ve Joehnk, 2018).

Avami Ligi 2009 yılında iktidara geldiğinden beri, Bangladeş ve Hindistan güvenlik ve terörle mücadele konularında iş birliği yapmaktadır. İki ülke de bu dönemde ticaret, yatırım, iletişim, transit ve savunma alanlarında önemli anlaşmalar yapmıştır. Aynı zamanda Çin Cumhurbaşkanı Şi Cinping'in 2016'da Dakka'ya yaptığı ziyareti ve büyük miktarda desteğinin sözleşmesi Bangladeş ve Çin arasındaki ekonomik ve savunma alanındaki bağlarını güçlendirmiştir. Dakka Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümünde Profesörü olan Rashed Uz Zaman'a göre:

> Şeyh Hasina Çin ve Hindistan ile ilişkilerini artırarak avantajlarından yararlanmak için etkili bir şekilde denge sağlamıştır. Ancak bu hassas dengeleme eylemi Hasina için başarılı olmuş olsa da, Bangladeş'in iki güç arasında dikkatlice yürümeye devam etmek ve kendi çıkarlarını sağlamak kesinlikle zor olacaktır (Zaman, 2017).

Ishrat Hossain, Bangladeş hakkında Hindistan ve Çin'in stratejik hesaplamalarındaki önemi, yalnızca Hint Okyanusu'ndaki önemli coğrafi konumundan kaynaklanmadığını; ayrıca bölgedeki en hızlı büyüyen ekonomilerden ve en kalabalık En Az Gelişmiş Ülkelerden biri olduğundan da kaynaklandığını ileri sürmektedir. 2005 yılında Çin'in Bangladeş'in en büyük ithalat kaynağı olması, 2009 yılından sonra Bangladeş'e büyük yatırımlarının artması ve Çin tarafından dev projelerinin yapılması Modi hükümetinin Çin'e karşı politikalarında Bangladeş giderek temel bir savaş alanı haline gelmektedir (Hossain, 2018). Bu uzmana göre, "Bu iki ülke ile sağlıklı ilişkileri sürdürmek ekonomik ve altyapı açısından zayıf olan Bangladeş için çok önemlidir. Hindistan-Çin stratejik rekabeti yoğunlaşırsa, Bangladeş'e çok olumsuz sonuçları olacaktır. Ancak şimdilik, Bangladeş'in dengeleme hareketine devam etmesi önemlidir" (Hossain, 2018).

2018 yılının 30 Aralık tarihinde yapılan genel seçiminde 257 millet vekili çıkararak Şeyh Hasina'nın liderliğinde Avami Ligi yeniden hükümet kurmuştur. Ancak, Hasina tarafından oluşturan yeni kabinede Hindistan yanlıları olarak bilinen Tofail Ahmed, Amir Hossain Amu, Hasanul Haq Inu ve Rashed Khan Menon gibi kıdemli siyasetçilere yer verilmemiştir. Ayrıca, genç siyasetçi kadrosunda Hindistan'ın desteklediği lider olarak bilinen Ashim Kumar Ukil ve Mrinal Kanti Das da Hasina'dan uzaklaştırılmıştır. South Asian Monitor editörü Irtiza Nasim Ali'ye göre:

> Yeni kabinede çok sayıda Hindistan yanlısının olmaması Hasina'nın Çin'e daha yaklaştığını göstermektedir. Bangladeş'teki Çin'in dev yatırımlar nedeniyle Şeyh Hasina hükümeti Çin ile daha güçlü iş birliği yapmaya hedeflemektedir. Dolaysıyla Bangladeş hükümeti üzerinde Hindistan etkisini izole etmek için Çin de rolünü oynamaktadır. Ayrıca, 2009 yılından bu yana Avami Ligi'nin liderliğindeki Bangladeş'in ticari, kalkınma ve askeri konusunda Çin'in katılımı göründüğünden çok daha yüksektir. Hint-Pasifik bölgesinin artan küresel jeopolitik önemi nedeniyle yatırımın yanı sıra stratejik olarak da Çin, Bangladeş'in yönetimi üzerinde etkili olmaya çok daha kararlıdır (Ali, 2019).

Nasim Ali'nin dediği kadar Avami Ligi üzerinde Çin'in etkisi görülmezse de 2018 yılının 30 Aralık tarihinde yapılan tartışmalı seçimi ve seçim sonucu ile ilgili büyük ülkeler tarafından eleştiriler gelmesine rağmen hem Hindistan hem de Çin'in yeni hükümetini tebrik etmesi için rekabete girmiştir. Seçimin hemen ertesi gün Başbakan Şeyh Hasina'yı tebrik eden ilk yabancı diplomat, Çin'in Dakka Büyükelçisi Zhang Zhu olmuştur. Hindistan'ın tebrik mesajından sonra daha fazla gecikmeden hemen tebriklerini iletmiştir. Daha önceki seçimde ise yaklaşık 1 hafta sonra Çin Şeyh Hasina'yı tebrik etmiştir. Çin gazeteleri iktidardaki Hasina'dan Çin'in çok mutlu olduğunu belirterek ve Hasina'nın liderliğinde Bangladeş'in Çin ile dostane iş birliğini devam etmekte olduğunu ve sürdürdüğünü belirtmiştir. Ayrıca, Çin Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Lu Lang seçimde Hasina önderliğindeki Avami Ligi'nin zaferini tebrik etmiş ve Çin-Bangladeş'in stratejik ortaklık iş birliğini ilerletmek için yeni Bangladeş hükümeti ile çalışmaya istekli olduğunu söylemiştir (Ali, 2019).

Bangladeş'in Bengal Körfezindeki hakimiyeti ve bu deniz yoluyla Hint Okyanusuna erişim imkânı ülkenin stratejik önemini artırmıştır. Özellikle, Çin'in OBOR projesindeki deniz hattı için hem Bengal Körfezini hem de Hint Okyanusunu çok önem verdiği ortaya çıktıktan sonra Hindistan ve ABD bu bölgede varlığını artırmaya karar vermiştir. Dolaysıyla, Hint Okyanusu ve Bengal Körfez bölgesi bu üç gücünün rekabeti artmış durumundadır. Bilhassa, Bangladeş ve Bengal Körfezi'ne bölgenin iki büyük güç olan Çin ve Hindistan'ın etkili olma çabaları ve rekabeti son dönemde açık ve net olmaya başlamıştır. Bu durumda, 30 Aralık 2018 tarihinde yapılan tartışmalı seçim öncesi ve sonrasında Avami Ligi'nin Çin'e daha yaklaştığını savunan uzmanlar arasında Masum Khalili'ye göre "Şeyh Hasina 30 Aralık'ta yapılan seçimi sadece Hindistan'a dayanarak yapamamıştır. Hindistan ve Rusya'nın yanı sıra Çin'e de yaklaşmak zorunda kalmıştır. BM Güvenlik Konseyi'nde herhangi bir aksama olmasını engelleme konusundaki Çin ve Rusya'nın desteği Dakka'nın tutumunu büyük ölçüde güçlendirebilecektir" (Khalili, 2019). Ancak, Bangladeş'e Çin yatırımın artırılması Hindistan'ın endişesini artırmaktadır. Ayrıca, Batılı ülkeleriyle Avami Ligi'nin soğuk ilişkilerinden dolayı ekonomik destekleri için Bangladeş'in Çin'e daha yaklaşacağından da Hindistan endişe etmektedir. Khalili'ye (2019) göre:

> Delhi, seçimden dolayı Batı'nın baskısı arttıkça Şeyh Hasina hükümetinin Pekin'in siyasi ve ekonomik desteğine bağlı olacağına inanmaktadırlar. Ayrıca, Delhi Bangladeş'teki Çin'in büyük ölçekli yardım ve yatırım projesinde bazı stratejik bileşenlerinin bulunduğundan şüphelenmektedir… Batılı ülkelerin pazarlarında imkân bulan ve ekonomik destekler alan

> Bangladeş'in Çin-Rus güçleriyle birleştiğine görerek Batılı ülkeler intikamcı olmak isterse, bu oyun alanında (Bangladeş'te) kanlı çatışmalara yol açabilir.

Avami Ligi'de Bangladeş ile Çin ilişkileri hakkında Hindistan'ın huzursuzluk durumunun farkındadır. 20 Şubat 2018'de Hindistanlı gazetecileriyle konuşurken Bangladeş Başbakanı ve Avami Ligi'di başkanı Şeyh Hasina "Hindistan'ın Bangladeş'in Çin ile ilişkileri konusunda endişelenecek bir şey yok. Bangladeş'in Çin ile olan iş birliğinin yalnızca ülkenin kalkınması içindir" sözünü kullanmıştır (Prothomalo, 2018). Güney Asya'da Çin ve Hindistan'ın rekabetinde Bangladeş'in yer almadığını ve bu iki ülke ile Bangladeş'in çıkarları için dış politika çalışmaların yapıldığını söyleyen Dakka Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü profesörü olan Imtiaz Ahmed, Bangladeş'in Çin ile olan ilişkisinin büyük ölçüde ekonomik olduğunu savunmaktadır. Ahmed'e göre:

> Çin, Bangladeş'in kalkınma ortağıdır. Hindistan bir komşu ve büyük bir ülkedir. Bangladeş'in her iki ülke ile ulusal çıkarlar için iyi ilişkileri olması doğaldır. Biriyle olan ilişkilerinden dolay diğeri ile ilişkileri kötü olacak anlamına gelmiyor. Bangladeş, Hindistan ve Çin arasındaki savaşta (rekabetinde) yer almıyor. Bangladeş'in Çin'le olan ilişkisinden dolayı, Bangladeş'in Hindistan'a karşı gittiği söylenemez (Prothomalo, 2018).

Güney Asya'da Çin-Hindistan arasında askeri stratejik ve ekonomik çıkarlar üzerinde rekabetler devam etmektedir. Pakistan'da Çin'in Askeri ve ekonomik etkileri güçlendiği gibi, üzün yıllardır Myanmar ile Çin'in güçlü Askeri ve ekonomik ilişkileri vardır. Öte yandan, Sri Lanka'nın ekonomisinde ve limanlarında Çin yerleşmiş durumunda. Bu yüzden, Hindistan'ın komşusu olan Bangladeş'e Çin'in artmakta olan ekonomik etkisi ve daha önceden başlayan askeri iş birliği Hindistan'ın endişesini artırmaktadır. Dolaysıyla, Bangladeş üzerinde de Çin ve Hindistan arasındaki rekabeti ortadadır. Dakka Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Profesörü Tazimuddin Khan'e göre, 'Bu durum Bangladeş'in diplomatik pazarlık için bir fırsat yaratmıştır. Ancak, bölgesel düzeyde böyle bir rekabetinin avantaj ve dezavantajlarının iki yönü vardır' (Sumon, 2019). Bu profesör, Çin-Hindistan rekabetinden Bangladeş'in nasıl faydalanacağı ve kendi çıkarlarını nasıl sağlayabileceği konusunu diplomatik faaliyette Çin-Hindistan ile nasıl müzakere ettiğini bağlı olduğunu söylemektedir. Ayrıca, Hindistan'ın Bangladeş siyasetinde, özellikle de şu anki iktidar partisi üzerinde her zaman bir tür etkisinin olduğunu vurgulamıştır. Profesör Khan'a göre:

> Hem Çin hem de Hindistan, Bangladeş'in iç politikasını belirlemede çok aktifler. Şimdi iktidarda hangi parti olursa olsun, Çin ve Hindistan'ı nasıl yönetecekleri çok önemli. Ve Çin-Hindistan'ı yönetme konusundaki durumu iç politikamızın kaderi belirlenebilir. Sonuç olarak, Çin-Hindistan'ın bölgesel rekabeti bazen bizim için faydalar yaratmış ve bazen iç politika bağlamında, bizim için çok baskı yaratmaktadır (Sumon, 2019).

2009-2018 yılları arasında Çin ve Hindistan'a yönelik Avami Ligi'nin dış politikasını özetleyen Ali Riaz'a göre, "bu süre zarfında, Çin ve Hindistan ulusal çıkarlarını ön planda tutarak Bangladeş'ten maksimum fırsat elde edebildiler. Bu dönemde Bangladeş, stratejik pozisyonu ve ulusal çıkarları doğrultusunda çok az başarı elde etmiştir" (Riaz, 2019). Özellikle, Hindistan'a

‘karşılıksız’ çok boyutlu ‘transit’ verilmesi; Hindistan ile Bangladeş’in ulusal sorunu hale gelen su paylaşım konusunda her hangi bir çözümün olmaması; tartışmalı seçimlerine Hindistan ve Çin’in destek verilmesi; Çin ve Hindistan’dan alınan ekonomik destekler, krediler ve yapılan anlaşmaları hakkında Parlamento’da tartışmalarının olmaması, Çin’de alınan büyük miktarlı kredileri kapsamındaki projelerin maliyetinin belirlemesinde uluslararası bir ihalenin olmaması ve ‘G2G’ yoluyla Çin şirketlerini görevlendirilmesi gibi konular üzerinden Bangladeş’in ulusal çıkarlarını ne kadar koruyup koruyamadığı tartışmalar mevcuttur.

Tarihsel sürecine bakıldığında Çin ile Avami Ligi’nin bir uzaklaşma süreci vardır. Ancak, 2009 yılında Bangladeş’in iktidara gelen Avami Ligi ile Çin hükümetinin çok yakın bir ilişki kurduğu görülmektedir. Bunun sebebi olarak ise, Çin’in Güney Asya’daki pazarı ve geleceğe yönelik ekonomik ve stratejik planların ve öte yandan Bangladeş’in iktidarda olan Avami Ligi’nin de dev ekonomik, kalkınma, ulaşım ve teknoloji planlarının bir noktada birleşmesini öne çıkarmak mümkündür. Çin hükümeti Güney Asya’daki 3. Kalabalık ülkesi Bangladeş’te kendi pazarının büyütmesinin yanı sıra ve Hindistan’a karşı rekabetinde stratejik bir seçenek olarak Bangladeş’i değerlendirmektedir. Bu yüzden uzun yıllardır Çin, Bangladeş’in ekonomik ve askeri alanında en büyük ortak olarak yerini almıştır. Bangladeş Avami Ligi ise, seçim manifestosunda Bangladeş’i 2021’e kadar dijital ekonominin ülkesine ve 2041’e kadar bilgiye dayalı ekonomiye dönüştürme vizyonunun sözünü vererek dev projelere başlatmıştır. Bu projelerdeki finans ve teknik desteği için Çin önemli bir seçenek olduğu için Avami Ligi hükümeti Çin ile güçlü ilişkileri kurmaya gereken adımlar atmıştır.

Bundan dolayı, 2009-2018 yılları arasında Çin’e yönelik Avami Ligi Partisi ve hükümetinin siyasi söylemler ve eylemler çok dikkat çekmektedir. Bu süreçte iki ülke liderlerinin karşılıklı ziyaretleri arttığı gibi hükümeti parti liderlerinin ziyaretler ve görüşmeler ziyadesiyle artmıştır. İki ülkenin siyasi ve hükümet liderlerinin söylemleri de dikkat çekici olmuştur. Özellikle Avami Ligi liderleri bu 10 yıl zarfında Çin hükümeti ve liderlerine karşı çok olumlu sözler kullanmış ve çok samimi davranışlarda bulunmuştur. Çin Bangladeş’in sınır komşusu olmadığından dolayı iki ülke arasında tartışmalı konular yok denilecek kadar az olduğu için iki hükümetin ortaklığı belki daha kolay olmuştur. Ancak, Çin’den dev desteklerin alınması konusunda Avami Ligi liderlerinin Başarılı politikasının da önemli rolü vardır. Elbette Çin’in de bu desteklerin arakasında Bangladeş’e yönelik önemli hedeflerin olduğunu da Bangladeşli siyasi liderler ve stratejik analistler farkındadırlar.

Avami Ligi hükümeti Çin ile Bangladeş’in ticari açığını kapatmak için 5,054 Bangladeşli ürüne gümrüksüz erişim izni alabilmiştir. Bu Çin pazarından Bangladeş ürünlerinin kolay erişimini sağlayacaktır. Bu dönemde Çin Bangladeş’in altyapı gelişiminde önemli ortağı olmuştur. Şhittagong limanının geliştirme çalışması, Şhittagong’da ‘Çin Ekonomik ve Endüstriyel Bölgesi’ (CEIZ) inşa etmesi, Bangladeş-Çin Dostluk Köprülerinin inşası, ‘Karnaphuli Çok Kanallı Tünel Projesi’, ‘Padma

köprüsü demiryolu bağlantısı', Maheshkhali'de çift boru hattı ile tek noktadan bağlanması ve dijital bağlantı için telekomünikasyon ağının modernizasyonu projesi; Ruupur Nükleer Santralı', 'Metro' ve çok sayıda enerji ve teknoloji projelerinde destek sağlamaktadır (Saimum, 2020: 8-13). Avami Ligi hükümetinin Çin'e karşı siyasi söylemin en iyi sonuç getirici ise Çin Cumhurbaşkanı Şi Cinping'in 2016'da Dakka'yı ziyareti olmuştur. Bu ziyareti esnasında Çin hükümetinin Bangladeş'e şimdiye kadar tek bir ülke tarafından en yüksek yatırımı olan 40 milyar dolarlık kredi desteğinin teklifini sunmuştur. Sonraki süreçte bu kredi kapsamında gelen destekleriyle Avami Ligi hükümeti birkaç önemli projenin devamını getirmektedir.

Avami Ligi başkanı ve Bangladeş Başbakanı Şeyh Hasina, bu süre zarfında birkaç defa Çin ziyaretini gerçekleştirerek çok önemli ekonomik desteklerin sözünü almıştır. Bunlarla birlikte Bangladeş'in Myanmar ile olan Rohingya konusunda da Çin ile önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Çin Myanmar'ın önemli kalkınma ortağı olduğu için Rohingya sorunu konusunda uzun süredir sessizliğini korumuştur. Ancak, 2018 Bangladeş'in genel seçiminin ardından Başbakan Şeyh Hasina'nın Çin ziyaretinde Rohingya sorunun çözümüne Çin'in arabuluculuk yapılmasına ikna etmesi Çin ile Avami Ligi'nin ilişkilerinin güçlendiğini göstermektedir. Üst düzey Çinli liderler krizin çözümüne her türlü iş birliğini temin edeceğini söz vermiştir. Ayrıca, Çin Rohingya krizini artık geride bırakılamayacağını açıkça belirtmiştir. Rohingya konusunda Avami Ligi'nin yakın müttefiki olarak bilinen Hindistan hükümetinin sessizlik duruşuna karşı Çin hükümetinin gereken desteğinin sözü Avami Ligi'nin Çin ile ilişkilerinde çok ilerleme kaydettiğini göstermektedir.

Avami Ligi'nin bu süreçte Çin ile Bangladeş'in askeri iş birliği önceki dönemlere göre daha fazla artış göstermiştir. Özellikle, 2016 yılında Çin'den Bangladeş Kuvvetleri için satın alınan iki deniz altı, iki ülke arasındaki askeri ilişkilerinin kapsamını ortaya koymuştur. 30 Aralık 2018 tarihinde yapılan Bangladeş'teki 11. Ulusal Parlamento Seçim'inden sonraki sürecinde Çin'in Avami Ligi'ne sağladığı siyasi destek tartışmalı bir konu olsa bile, Avami Ligi'ni iktidarda görmek Çin'e sevindirici olduğu anlaşılmaktadır. Muhalefet seçmenlerinin ve genel halkının da oy kullanamadığı seçimin hemen ertesi gün 31 Aralık tarihinde Çin Halk Cumhuriyeti, Avami Ligi Koalisyonunun zaferini kutlayan ilk ülke olmuştur. Dakka'daki Çin Büyükelçisi Zhang Zuo ve ekibi, Çin Cumhurbaşkanı Şi Cinping ve Başbakan Li Keqiang'dan yeni seçilen Başbakan'a kutlama mesajlarını iletmek için 31 Aralık 2018 tarihinde Bangladeş Başbakanlık ofisi olan Gana Bhaban'a resmi bir ziyarette bulunmuştur. Bu resmi mesaj, Çin'in kendi ekonomik çıkarları için Bangladeş'e sürekli destek vermesinin yanı sıra, 10 yıllık süre içinde Avami Ligi ile Çin'in ilişkilerinin hangi seviyeye ulaştığını de göstermektedir.

Öte yandan "Bir Kuşak Bir Yol" projesiyle dünya ekonomi ve siyasi alanında ortaya çıkan Çin bu projenin önemli bir parçası olarak Bangladeş'i çok önem vermektedir. Dolaysıyla Çin'in Bangladeş'e büyük miktarda para desteği sağlaması aslında kendi projesinin gerçekleşmesine

gereken altyapıyı hazırlanması anlamına gelmektedir. Ayrıca, bu projelerin gerçekleşmesinde Çinli firmalar görevlendirilmekte ve projelerin malzemeleri de büyük oranından Çin'den satın alma zorunluluğu bulunmaktadır. Dolaysıyla, Çin'in Avami Ligi'ne desteklemesinin arkasında kendi ekonomik hedefleri gözükmektedir.

Avami Ligi liderlerinin siyasi söylemleri ve Avami Ligi hükümetinin Hindistan'a karşı tutumundan dolayı Bangladeş halkı ve uzmanlar arasında Hindistan ile Avami Ligi hükümetinin iç-içe bir ilişki devam ettiği konusunda çeşitli görüşler mevcuttur. 2009-2018 yılları arasında Hindistan-Bangladeş ilişkilerine bakıldığında Avami Ligi hükümeti ülkenin çıkarları doğrultusunda elde ettiği sonuçlar da bu karışık görüşlerini desteklemektedir. Bu sürçte Hindistan yönetimi anlık kararıyla dönem dönem önemli ürünlerinin ihracatını durdurarak Bangladeş'in ekonomisinde fiyat artışına nedeni oldu. Mesela, Hindistan soğan ihracatını durdurmuş ve Bangladeş perakende pazarında soğan fiyatı normal fiyatının 3-4 kat artmıştır. Öte yandan Bangladeş hükümeti her yıl özel siparişlerle Hindistan'a Hilsa balığı ihraç etmekte ve sebebi olarak dostluk ilişkiler gereği yapıldığını savunmaktadır. Yağmur mevsiminde Hindistan tarafı Farakka Barajı'nın tüm kapıları açılmakta ve sonuç olarak Bangladeş'te ani sel felaketi yaşanmaktadır. İki ülke yetkilileri dostluk ilişkileri üzerinde duruşu konusunda kararlı tutumu gösterirse bile Farakka Barajı sebebiyle sele maruz kalan Bangladeş halkının sorunun çözümünde bir ilerleme görülmemiştir.

2014 ve 2018 yılında yapılan Bangladeş'in genel seçimi konusunda uluslararası örgütler ve Batılı ülkelerinin itirazları karşısında Avami Ligi hükümeti Hindistan'ın tam desteğini kazanmıştır. Ayrıca, iki seçimden sonra her türlü uluslararası baskıya karşı Hindistan Avami Ligi hükümetinden yana olduğunu göstermiş ve Awami Ligi hükümetine benzersiz diplomatik desteği sağlamıştır. Ancak, Hindistan'ın bu duruşu Avami Ligi'ne bir parti olarak fayda sağlamış olsa da Bangladeş'in çıkarları ve ikili meselelerin çözümüne Bangladeş'in zayıf bir duruma düştüğüne dair görüşler de az değildir. Avami Ligi hükümeti döneminde 2019'da ilk kez Bangladeş'in Hindistan'dan ihracat geliri bir milyar doları aşmış olsa da iki ülke arasında büyük bir ticaret açığı var. Bangladeş'in uluslararası ticaretinin yüzde 10'u Hindistan ile olmasına rağmen, denge her zaman Hindistan'a yönelmiştir.

2018-2019 yılında Hindistan Bangladeş'e toplam 9,21 milyar dolar ihracat yaparken Bangladeş'ten bu dönemde Hindistan'a ithalat ise sadece 1,04 milyar dolardır. Hindistan'ın Bangladeş'ten elde ettiği ihracat kazançları nispeten birçok kat daha yüksektir. Ayrıca, iki ülke liderleri arasında iyi ilişkilerin vurgulandığı bu süreçte iki ülke arasındaki ticaret potansiyelinin sadece yarısı kullanılıyor. Bangladeş Hindistan'dan kredi limiti, yatırım ve bazı ürünlerinin gümrüksüz pazar erişimi açısından bir miktar ilerleme kat etmiştir. Bazı ürünlerin gümrüksüz erişimi sağlamasına söz verdiği halde birçok engeller hala ortadan kaldırmamıştır (Majumdar, 2014). Bangladeşli firmaların ürünleri Hindistan'da değerini kaybediyor. Son dört yılda Bangladeşli ürünler Hindistan'da değerinin yüzde 1,62'sini kaybetmiştir. Hindistan pazarındaki Bangladeş ürünlerine

tarife dışı engellerin belirlenmesi ve bölgesel iş birliğini geliştirmek için Hindistan'ın çok istekli olmadığı görüldüğü gibi Bangladeş tarafının çabaları ve yetenekleri yeterli olmadığını ve müzakereler için kapasitenin yetersiz kaldığı görülmüştür. Bazen, Bangladeş tarafından gereken adımlarının atılması için yaptığı talepler çok etki etmediği de görülmektedir.

1996 yılında Avami Ligi'nin iktidar olduğu dönemde Hindistan ve Bangladeş arasında Farakka su paylaşımı için 30 yıllık 'Ganj Su Paylaşım Antlaşması' (Samad, 2016) imzalanmış olup anlaşmanın ilk yıllarından itibaren Bangladeş için belirlenen su miktarı verilmediğine dair şikayetler vardır. Avami Ligi'nin 2009-2018 yılları arasındaki iktidar döneminde bu konuda herhangi ilerleme kaydedilmemiştir. Anlaşma yedi yıl daha yürürlükte kalacak ve kalan günlerde sözü verilen suyun verilip verilmeyeceği de kesin değildir. Anlaşmanın maddeleri ve gerçekteki uygulaması arasındaki farklılıkları ve koordinasyon eksikliğinin bedelini Padma nehri kıyılarındaki insanlar ödemektedirler. Oradaki insanların geçim kaynakları değişti, susuzluk başladı ve yağmur mevsiminde ise sel felaketi ile karşı karşıya kalmaktadırlar.

Avami Ligi bu süreçte Teesta su paylaşımı konusunda Hindistan ile bir ortak çözüm bulabileceğini umut etmişti (Mir, 2018). Ancak, 10 yıl geçmesine rağmen Hindistan hükümetini bu konuda ikna edememiştir. Hindistan'ın Jalpaiguri kentinde yapılan baraj sebebiyle fazla suyun çekilmesi Bangladeş'teki Teesta nehrinin su akışını azaltmıştır. Şu an nehrin suyu azalarak çok geniş bir alüvyon ortaya çıktığı sebebiyle kıyısındaki insanlar çölleşmeyle karşı karşıya kalmaktadır. Yağmur mevsiminde bu bölge halkının üst kısımları Hindistan tarafından salınan su ile sel altında kalırken kurak mevsiminde ise susuzluktan tarım ve hayat zorluğuyla yüzleşmektedirler. Bangladeş hükümeti konuyla ilgili adımlar atmış olsa da Hindistan merkez hükümeti Batı Bengal Başbakanı Mamata Banerjee'nin isteksizliğini bahane ederek Teesta suyunun dağıtımı konusunda bir anlaşmaya varmamaya çalışmaktadır. Su sıkıntısıyla karşı karşıya kaldığı böyle bir durumda Hindistan'ın Tripura eyaletindeki halkının içme suyu krizini karşılamak için Bangladeş Başbakanı Şeyh Hasina Feni Nehri'nden 1,62 cusecs su almasına izin vermiştir. Başbakan Şeyh Hasina bu konuyu insanlık açısında baktığını savunmuştur. Ancak, Bangladeş uzmanları ve halkın bir kısmı bu konuda endişelerini dile getirmiştir. Burada da ikili ilişkilerinde Avami Ligi hükümeti tarafından gösterdiği ilginin karşılığı bulunamadığı görülmektedir. Bangladeş tarafı söylem ve eylem olarak Hindistan hükümetine karşı çok yakın olduğunu gösterirken Hindistan tarafından bunun çok olumlu dönüşü görülmemektedir.

Avami Ligi hükümeti 'Rohingya' konusunda Hindistan'ın Bangladeş'in yanında olduğunu her zaman söylemiştir. Hindistan Hükümeti'nin de açıklaması böyledir. Ayrıca, Hindistan, Rohingya meselesi konusunda Myanmar hükümeti ile temas halinde olduğunu defalarca söylemiştir. Ancak, Myanmar güvenlik güçlerinin zulmünden Hindistan'a sığınan Rohingya Müslümanları tutuklayarak Hindistan güvenlik güçleri Bangladeş sınırına göndermektedirler. Ayrıca, Bangladeş'e sığınan

yaklaşık 1.5 milyon Rohingya'nın Myanmar'a geri göndermesi konusunda Hindistan Avami Ligi hükümetine hiçbir destek sağlamamıştır. Bu konuya bakıldığında aslında Hindistan hükümeti Myanmar'daki kendi jeo-stratejik çıkarları için sessiz kalmaktadır. Dahası bölgedeki jeopolitik stratejik konumunun devamı ve çıkarları için Rohingya konusunda Hindistan hem Bangladeş'i zor durumda bırakıyor hem de Myanmar ile iyi ilişkilerini sürdürüyor. Bu durumda, Avami Ligi liderlerinin Hindistan yanlı söylemlerin hiçbir olumlu etki görülmemektedir.

İki hükümeti tarafından sürekli vurguladığı yakın dostluğa rağmen iki ülke arasındaki sınır hep Bangladeşli vatandaşlarının kanını akıtmaya devam etmiştir (Rather, 2013: 140-141). Hindistan Sınır Güvenlik Kuvvetleri (BSF) son on yılda sınırda 294 Bangladeşliyi öldürmüştür. Hindistan hükümeti sınır cinayetlerini durdurma sözü vermesine rağmen Bangladeşlilerin ölümü durmamıştır. İkili zirvelerde ve BGB-BSF konferanslarında tekrarlanan tartışmalar yapılmakta ve sınırda ölümcül silahların ve ölümlerin kullanılmasını durdurma sözü verilmektedir. Ancak, bu kararlara Bangladeş'in sınır güvenlik güçleri tarafından uyulmasına rağmen Hindistan güçleri hiçbir şekilde sözlerini tutmamıştır. Hindistan hükümetinin üst kademelerinden sınır cinayetlerinin sıfıra indirileceğine dair bir söz de vardır. Böyle en üst düzey yetkililer tarafından söz geldiğinde, sözün sahada yerine getirilmesi beklenirken yaklaşık son 20 yıldır vaatler ile uygulama arasında uyumsuzluk görülmektedir. Bu konuda Avami Ligi hükümeti Hindistan hükümetine ne kadar baskı uyguladığı konusu tartışılabilir. İki hükümet arasındaki hoşgörü ilişkileri sahada uygulandığı takdirde sorunun çözümü kolaylaşmalıdır. Hindistan ile Pakistan döneminden devam eden kara sınır sorununun çözümüne Bangladeş'in kuruluşundan hemen sonra 1974 yılında Avami Ligi hükümeti gereken adımlar atmıştır. Ancak, Hindistan tarafından bunun onayı verilmedi. Uzun süredir bu sorunun çözümü olmazken 2009 yılında Avami Ligi iktidara geldikten 2 yıl geçmeden 2011 yılında, dönemin Hindistan Başbakanı Manmohan Singh'in Dakka ziyareti sırasında, iki ülke arasındaki kara sınırı sorununu çözümü konusunda bir protokol imzalanmıştır. 8 Mayıs 2015'te Kara Sınırı Anlaşması Yasası Hindistan'ın Lok Sabha tarafından onaylanarak iki ülkenin tartışmalı sınır bölgeleri belirlenmiştir. Sınırdaki bu sorunun çözümü Hindistan ile ikili meselelerinde Avami Ligi iktidarının en büyük başarısı olarak değerlendiriliyor.

Avami Ligi hükümetinin 2009-2018 yılları sürecinde ikili sorunlardan bir tanesi olan vize meselesi kolaylaştığını görmekteyiz. 2015 yılına kadar Hindistan tarafından Bangladeş vatandaşlarına az sayıda vize verilirken 2016 yılından itibaren vize verme sayısının 3 kat arttığı görülmüştür. Şu an sıradan insanlar vize alarak çeşitli nedenlerle Bangladeş'ten Hindistan'a gidebilmektedir. Bangladeşliler artık kolayca bir yıllık vizeler de alabilmektedirler. Bangladeş, Hindistan'dan elektrik ve enerji konusunda bazı ekonomik ve teknik destek almaya başarmıştır. Ancak, Hindistan ile ortak olarak kömürlü elektrik santralların kurulma anlaşmaları ve projeleri halk ve bilim adamları tarafından büyük eleştiriler ve tepkiler gösterilmiştir. Özellikle dünyanın en büyük

mangrov ormanı olarak bilinen ‘Sundarbon’ un hemen yakınlarında ‘Rampal’da bin 320 MW’lık enerji projesinin inşasına karşı büyük protesto düzenlenmiştir.

Bu 10 yıl süre içerisinde Avami Ligi hükümeti tarafından Hindistan’a sağlanan transit meselesi tartışmaya neden olmuştur. ‘Ara Bağlantı’ olarak adlandırılan bu transit Hindistan’ın çıkarlarını daha fazla koruduğu görülmektedir. Bu imkânı kapsamında kendi bölgelerine erişmek için Hindistan Bangladeş’in kara, su ve demir yollarını ve limanlarını çok az bir vergi karşılığında kullanmaktadır. ‘Ara Bağlantı’ anlaşması kapsamında Bangladeş ile Hindistan arasındaki demiryolu ve kara yolu iletişiminin arttığı görülmektedir. Ancak, bunun uzantısı olarak Nepal ve Butan ile Bangladeş’in kara yolu erişimi için Hindistan tarafı gereken adımlar henüz atmış değildir. Ara Bağlantısı kapsamında Bangladeş’in gerektiği BBIN olarak bilinen Bangladeş-Hindistan-Nepal-Butan arasında karayolu iletişimi için yeni girişimler başlamıştır. Avami Ligi hükümetinin yardımıyla Hindistan hükümeti Kuzey Doğu Hindistan’ın eyaletlerindeki ayrımcılık liderlerini tutuklayarak stratejik başarılara ulaşmıştır (Chakma, 2015). Şeyh Hasina’nin hükümeti altında Hindistan-Bangladeş ekonomik ilişkilerinde görünen büyük artışlar; özellikle, enerji üretimi ve ulaşımının geliştirmesinde Hindistan tarafından sağlanan 3 büyük kerdi desteği çoğunlukla Hindistan’ın transit kapsamındaki ulaşım altyapılarının geliştirilmesi için kullanılmaktadır. Ayrıca, sağlanan kredi kapsamında alınacak mallar ve hizmetlerin %65’i Hindistan’dan alınması şartı konulmuştur. Dolaysıyla, Hindistan hükümeti ile Bangladeş’teki Avami Ligi hükümetinin ilişkileri çok iyi ve yakın görülürse de Bangladeş’in çıkarları konusuna Avami Ligi’nin elde ettiği başarılar sayılı olduğu görülmüştür.

SONUÇ VE ÖNERİLER

2009-2018 yılları arasında Bangladeş Avami Ligi'nin bölgesel ve uluslararası alanında dış politika çalışmalarına bakıldığında, ekonomik kalkınma ve barışı önemseyerek adımların attıklarını görmekteyiz. Özellikle Bangladeş'in kalkınma ve ticari imkânları sağlamak amacıyla bölgede ve bölge dışındaki ülkeler ile çok boyutlu çalışmaları sürdürmüştür. Ayrıca, Asya ve Güney Asya bölgesinde barış ve iş birlik çalışmalarını teşvik ederek Çin, Hindistan ve diğer bölge ülkeleriyle aktif bir dış politika sergilemiştir. BM ve diğer uluslararası kurumların aktif rol alarak, Müslüman ülkeleriyle yakın ilişkilerinin devamını koruyarak ve bölgesel ticari bağlantılarını vurgulayarak Bangladeş'in jeopolitik konumunu ileri taşımaya çalışmıştır.

Bangladeş Avami Ligi 2009-2018 yılları arasında Çin'e yönelik politikasında önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Ülkenin kalkınma, alt yapı ve teknolojik gelişimi için 2021 ve 2141 hedefi belirleyen Avami Ligi 2009 yılında iktidara geldiğinden beri Çin ile yakın ilişki kurmak için planlı adımlar atmıştır. Kabinede Çin ile iyi ilişki olan siyasetçiler görev vererek; başbakan, bakan ve siyasi parti ve bürokrat seviyede sık sık ziyaret gerçekleştirerek Çin'den büyük yatırım ve proje destekler almıştır. Çin bu 10 yıl içeresinde Bangladeş'in alt yapı geliştirme projelerinde dev destekler sağladığı gibi enerji ve teknoloji projelerinde de en büyük destekler vermiştir. Bu süre zarfında Avami Ligi Çin'den en fazla askeri ekipman ve teknoloji almış ve güçlü iş birliği kurmuştur. Ayrıca, Çin pazarında çok sayıda Bangladeşli ürünlerinin vergisiz giriş imkânı elde etmiştir. Ancak, bu yatırımın arkasında Avami Ligi'nin başarısı veya Çin'in amacı hakkında görüş farklılıklar bulunmaktadır. Özellikle son dönemlerde Çin ekonomik diplomasisinin sonuçları bazı ülkelere çok olumsuz sonuçlar getirmiştir.

Hindistan'ın müttefiki olarak bilinen Avami Ligi bu 10 yıllık süre içinde ikili meselelerde çözüm odaklı politika izlemeye çalışmıştır. Şeyh Hasina hükümeti ikili meselelerin çözümüne bekleme politikasından vazgeçerek girişimci bir politika seçmiştir. Bununla birlikte kısa vadeli veya sorun temelli çözümlerin ötesine geçerek iki ülke arasındaki ilişkiyi daha geniş bir çerçeveye taşımaya çalışmıştır. Devlet yetkililer, dış politika kurumlar ve medya bu süreçte ikili ilişkilerini güçlendirme çalışmalarını en yüksek seviyede tutmuştur. Bu dönemde başbakan, bakan, bürokrat düzeyindeki karşılıklı ziyaretlerinin yeni sıra sosyal ve kültürel analındaki saysız gidiş gelişler gerçekleşmiştir. Avami Ligi'nin Hindistan'a yönelik izlediği politikada Bangladeş'in çıkarları doğrultusunda bazı başarılarının elde edildiğini görülmektedir. İki ülke arasında çözülmeyen sınır anlaşmazlığı bu dönemde çözüme kavuşmuştur. İki ülkenin sınır içerisinde kalan yerleşim yerlerinin vatandaşları yaklaşık 41 yıl sonra kendi ülke topraklarıyla kavuşmuştur. Avami Ligi, Bangladeş'in enerji, altyapı ve askeri alanında Hindistan'dan önemli destekler almaya başarmıştır. Ancak, bu

süreçte Hindistan Bangladeş'ten bazı önemli ve stratejik imkanlar elde etmiştir. Hindistan, Bangladeş toprakları üzerinden Bangladeş'in ötesinde yer alan kendi bölgelerine nehir, kara ve demir yolları üzerinden geçiş izni almıştır. Hindistan ayrıca, bu bölgelere eşya taşıması için Bangladeş'in nehir ve deniz limanlarını da ucuz masraf karşılığında kullanacaktır. Bunlarla birlikte, Hindistan Bangladeş'in uzun yıllarıdır beklediği ortak nehirlerin su paylaşımı ve Teesta su paylaşım anlaşması (Chakma, 2015) ile ilgili hiçbir çözüm üretmeden ve hiçbir anlaşmaya varmadan dostluk ilişkilerin söylemini devam etmiştir. Bu da Avami Ligi hükümetinin bir başarısızlığı olarak değerlendiriliyor.

Çin ve Hindistan'a yönelik Bangladeş Avami Ligi'nin dış politika söylemlerinin bakıldığında bu 10 yıllık döneminde Avami Ligi liderlerin Hindistan'a yönelik siyasi söylemlerinde övgü dolu sözlerin kullandığını görülmüştür. Bağımsızlık döneminden itibaren Avami Ligi'nin yakın müttefiki olan Hindistan'a yönelik bu tür söylemlerin çoğalmasına rağmen Hindistan ile Bangladeş'in ikili meselelerinde çok fazla ilerleme olmadığını görülmüştür. Ancak, Çin'e yönelik Avami Ligi liderlerin bakış açısı 2009 yılı itibarıyla değiştiğini ve bu değişikliğinin olumlu bir sonuç elde edindiğini görülmüştür. Çin'e yönelik siyasi söylemler çoğalmamış ise de Avami Ligi tarafından atılan adımlar Çin tarafından olumlu karşılık bulmuştur.

Dört bölümlük bu çalışmada Çin ve Hindistan'a yönelik Bangladeş Avami Ligi hükümetinin 2009-2018 yıllarında izlediği dış politikayı araştırırken bazı sonuçlar dikkate çekmiştir:

Bangladeş son zamanlarda bölge siyasetinde çok önem kazanmıştır. Çin-Hindistan arasında devam eden rekabetindeki bazı gelişmeler Bangladeş'i merkez haline getirmiştir (Hossain, 2017; Yasmin, 2019: 331). Bakıldığında, Bangladeş'in coğrafi konumu bu iki komşunun ilgi odağı olduğu açıktır. Özellikle Hindistan'ın bakış açısından, Bangladeş son zamanlarda üç nedenden dolayı önemli hale gelmiştir. Birincisi, Hindistan Güney Asya'daki etki alanını genişletmeye istekli ve bu konuda kendi ekonomik gelişimi ve yurtdışında bunun tanınmaları durumu çok daha kolay hale getirmiş ve Bangladeş'in iktidara gelen Avami Ligi bu hedefin tamamlayıcı bir rol oynayabileceğini düşünmüştür. Kısa ve orta vadede Hindistan, Bangladeş'in kuzeydoğusundaki kendi topraklarını daha sıkı ekonomik ve siyasi yapıya dahil etmek için iş birliğinin gerekli olduğunu anlamaktadır. İkincisi, artan ekonomik kalkınmanın ışığında Hindistan, Bangladeş'i önemli ekonomik ortaklarından biri olarak görmektedir. Özellikle, Hindistan'ın siyasi liderleri ve iş adamları, Bangladeş ekonomisinin çeşitli sektörlerine katılma fırsatını yakalamak istemektedir (Ahmad, 2020). Bölgesel bir güç olarak Hindistan Bangladeş'in ekonomisinde önemli bir yer almaktadır. Hindistan, Bangladeş'in ithalat ticaret kaynağı olarak önemli ülkelerden biridir. Hindistan'ın Bangladeş'in ihracat ticaretindeki varlığı da artıyor ve gelecekte artacaktır. Üçüncüsü ise, Bangladeş'in, Bengal Körfezi üzerinde çok fazla kontrole sahip olmasıdır. Hem Çin hem Hindistan'ın Bengal Körfezinde ilgisi yüksektir.

Bangladeş'e Çin'in hem stratejik hem de büyük ekonomik hedefi de vardır (Hossain, 2017). Çin Hindistan'ın komşusu olan ülkelere kendi etki sahasını genişletmek istemektedir. O yüzden 'Bir Kuşak Bir Yol' projesi kapsamında Bangladeş'e dahil ederek BCIM koridor ağını gerçekleştirmek istemektedir (Yasmin, 2019: 331). Çin özellikle Dakka ile Kunming arasında doğrudan iletişim kurmaya öncelik vermektedir. Ayrıca Çin Güney Asya ülkelere kapsayarak bir ekonomik bölge yaratma planlarıyla ilerlemektedir. Bu plan içeresinde Çin alternatif bir enerji yolunun yaratılmasının yanı sıra bir sanayi bölgesi oluşturulmasını istemektedir. Bunun bir parçası olarak Çin, önümüzdeki birkaç yıl içinde Bangladeş'in altyapısına ve ekonomik kalkınmasına milyarlarca dolar yatırım yapacaktır. Ayrıca, pek çok endüstriyel proje Çin'den Bangladeş'e kaydırılabilir. Bu hedefler doğrultusunda Çin Şeyh Hasina'nın hükümeti ile uzun vadeli iş birliği geliştirmiştir.

Bangladeş de Avami Ligi'nin liderliğinde bu süreçte önemli projelere imza atarak Güney Asya'da kendi ekonomik önemini de ortaya koymuştur. Ayrıca, Avami Ligi Çin-Hindistan'ın rekabetini (Ahmad, 2020) hem iktidara kalması hem de ülkenin ekonomik ve kalkınması için değerlendirmiştir. Avami Ligi'nin bu dönemdeki Çin ve Hindistan ile olan yakınlık ilişkilerinin sonucunda Bangladeş'in enerji üretimi ve altyapı geliştirme konusuna büyük ilerleme kaydettiği görülmüştür. Çin, son birkaç yıldır Bangladeş'te dev yatırımlar yapmaktadır. Çin'in 'Bir Kuşak Bir Yol' projesinin bir üyesi olan Bangladeş, 2016 yılında yaklaşık 24 milyar dolar değerinde toplam 27 yatırım ve kredi anlaşmaya varmış ve ortak girişimlere yapılan 13,6 milyar dolarlık önceki yatırımla birlikte toplam 38 milyar dolarlık destek almıştır (Saimum, 2020: 9-10). Bu durumda Avami Ligi'nin uzun süredir müttefiki olan Hindistan'la olan ilişkileri oldukça sarsılmış ve Bangladeş'e Çin'in etkilerini azaltmak için yatırımı artırmıştır. Hindistan tarafından Bangladeş'in kalkınma sektöründe sağlanan destek 2015 yılında 3 milyar ABD dolar iken 2017'de şimdiye kadar yaptığı en büyük yatırım olan 5 milyar dolarlık kredi sağlanmıştır. Ancak, Hindistan'ın destek ve yatırımı Çin'den çok daha az kalmıştır.

Tablo 13: Çin ve Hindistan İle Avami Ligi Hükümetinin İlişkileri

Dönem	Hükümeti	Hindistan ile olan ilişkileri	Çin ile olan ilişkileri
1971	Avami Ligi liderliğinde Pakistan ile savaşı	Tam destek, çok yakınlık	Karşı rolü, uzaklık
1997-2001	Şeyh Hasina (Avami Ligi hükümeti)	Çok yakınlık, iş birlik	Normalleşme süreci
2009-2013	Şeyh Hasina (Avami Ligi hükümeti)	Çok yakınlık, iş birlik	Yakınlık süreci (Daha Yakın Kapsamlı İşbirliği Ortaklığı)
2014-2018	Şeyh Hasina (Avami Ligi hükümeti)	Çok yakınlık, iş birlik	Çok yakınlık, iş birlik (iş birliğinin stratejik ortaklığı)

Kaynak: Araştırmacı tarafından hazırlanmıştır

Bangladeş üzerindeki bu iki ülkenin rekabeti Bangladeş'e doğrudan yabancı yatırım açığını kapatması için de büyük bir kapı açtığı görülmektedir. Bu iki ülke tarafından doğrudan yabancı yatırım açısından da Hindistan Çin'e yakın bile değildir. İki büyük ülke arasındaki rekabeti kullanarak (Sleet, 2020) Avami Ligi Bangladeş'in stratejik güvenliği konusunda da bazı imkanlar elde etmiştir. Hindistan tarafından yaklaşık 4096 kilometrelik kara sınırıyla üç taraftan çevrili durumu ve güneyinde bulunan Bengal Körfezi'nin ilerisinde güçlü Hint Donanmasının bulunması Bangladeş'e güvensizlik oluşturmaktadır. Bu durumda, Bangladeş hükümeti Çin ile askeri ilişkilerini güçlendirerek Hindistan'dan da bazı fırsatlar elde etmiştir. Uzun yıllardır Bangladeş'in en büyük silah tedarikçi olan Çin'den Avami Ligi hükümeti bu dönem beş deniz devriye gemisi, iki denizaltı, 16 savaş uçağı ve 44 tankın yanı sıra gemi savar ve karadan havaya füzeler satın almıştır (Masood, 2017). Bu anlaşmasının hemen ardından Hindistan Bangladeş Donanması için denizaltı eğitimi verme teklifini sunmuş ve Bangladeş ordusunun gelişimi için önemli anlaşma yapması yönünde hazır olduğunu belirtmiştir. Böylece Çin ve Hindistan Bengal Körfezi'ndeki nüfuzlarını genişletmeye çalışırken, Bangladeş her ikisini de ordusunda gerekli iyileştirmeleri yapmak için kullanabilmektedir.

Bu gelişmeleri faklı bir yandan bakıldığında Avami Ligi hükümetinin başarısının yanı sıra Çin ve Hindistan'ın çıkarları da ön tarafa çıkmaktadır. Çünkü, Avami Ligi'nin Çin ve Hindistan ile yapılan anlaşmalar ve projeleri kapsamında gelen ve gelecek olan fonlar uzun vadede Bangladeş'i Çin ve Hindistan'a bağlanmaktadır. Halihazırda, Bangladeş'in iç siyaseti ve ekonomisine çok fazla karışmayan Çin uzun vadede etkili bir rol oynayacağı anlaşılmaktadır. Özellikle, borç dolaysıyla Sri Lanka ve Kenya'nın en önemli deniz limanlarının kontrolü Çin'in eline geçmesi, Çin kredisi alan diğer ülkelere de aynı şekilde uygulanacağı anlamına gelmektedir.

Öte yandan, Hindistan ile tarihsel bağları olan ve en yakın müttefiki olan Avami Ligi iktidara geldiğinde Hindistan'ın Bangladeş'e karşı bakış açısı değişmektedir. Bu durumda kendi büyüklük etkisini kullanarak Hindistan hükümeti Avami Ligi hükümeti ile yaptığı anlaşmalarda kendi çıkarlarını en yüksek seviyede tutmaya çalışmaktadır. Özellikle, bu dönemde Hindistan kendi topraklarının güvenliği ve gelişimi için Bangladeş toprakları üzerinden geçişi imkânı sağlayan çok boyutlu transit anlaşmasının imzalanması Bangladeş için kayda değer bir fayda sağlamamış, aksine, Hindistan'ın çıkarları korunmuştur (Datta, 2019). Geçen on yıl içinde, Bangladeş, özellikle Hindistan'ın kuzeydoğusundaki ayrılıkçı grupları ortadan kaldırmak için Hindistan önemli iş birliği yapmıştır. Mevcut hükümeti iktidara gelmesinden hemen sonra Hindistan'ın Kuzeydoğu isyancılarına Bangladeş'in yer vermemesi konusunda sağlam bir tavır almış ve bu konuda Hindistan Hükümetine olası tüm yardım sağlamıştır. Ayrıca Bangladeş, transit konularında hızlı bir şekilde yanıt vermiştir. Bütün bunlarla Hindistan'ın uzun süredir devam eden talebi karşılanmıştır (Datta, 2019). Ancak Hindistan'a bu imkanlara verilmesine rağmen, sınır cinayetleri durmamış ve Bangladeş vatandaşlarına karşı Hindistan sınır güvenlik güçlerinin şiddet uygulaması devam etmiştir. Ayrıca, Teesta su paylaşım anlaşması ve ortak nehirlerinin su paylaşım konusunda ne zaman çözüm

üretileceği bilinmemektedir. Kara Sınırı Anlaşmasının beş yıl geçmesine rağmen Muhuri Nehri sınırının kesinleştirilmesi konusu hala beklemektedir. Ayrıca, Rohingya krizi konusunda Hindistan'ın izlediği politika Bangladeş'e aleyhine olmuştur. Bunlarla birlikte Hindistan'da Ulusal Vatandaş Kayıtları (NRC) (Anas, 2020) politikası Bangladeş'in sınır güvenliği için uzun vadede büyük sorunlar üretecektir.

Bakıldığında, Bangladeş'in iç siyasetinde Hindistan'ın etkilerinin arttığını ve ekonomisinde Çin'in güçlü bir şekilde yerleştiğini görülmektedir. Bu durumda, Avami Ligi'nin iki büyük güçle eşit ilişkilerini sürdürmesi hem iktidar olarak hem de Bangladeş olarak zordur. Çin'in yatırım konusunda Bangladeş'in karşılaştığı iki zorluk vardır. Çin, Bangladeş'teki yatırımlarının çoğunu 'Bir Kuşak Bir Yol' projesi kapsamında Pakistan'dan sonra Güney Asya'da en yüksek ikinci yatırım yapmaktadır (Anas, 2020). Ancak Hindistan Kuşak Girişimi'ne şiddetle karşı çıkmaktadır. Dolaysıyla, Bangladeş'teki Çin yatırım üzün vadede Hindistan için bir sorun olarak ortaya çıkacaktır. Ayrıca, Hindistan'ın muhalefetinin yanı sıra, 'Bir Kuşak Bir Yol' ile ilgili bazı sorular ve etkiler bölge ülkelerinde yansıtmaktadır. Çin'in özellikle Pakistan ve Sri Lanka'daki bu yatırımı şimdiden zorluklara neden olmuştur. Bangladeş'teki Çin yatırımı hakkında da bazı sorular gündeme gelmektedir. Dolaysıya, uzun vadede Bangladeş'in iç siyaseti ve ekonomisinin Çin-Hindistan rekabetinde olumsuz etkileneceği görülmektedir.

Avami Ligi'nin bu sürecinde, Güney Asya'da Çin'e karşı stratejik hedefleri olan ABD ile Bangladeş'in ilişkileri çok önemli gelişmeler sergilememiştir (Rana ve Ingulsrud, 2019). Özellikle, 2014 yılında yapılan genel seçiminde muhalefet koalisyonun katılmaması; 2018 yılındaki seçiminde muhalefet koalisyonun serbestçe seçim çalışmalarının yapılamaması ve oy kullanamaması durumlarla birlikte, muhalefet siyasi partileri üzerinde güvenlik güçlerinin şiddet uygulanması, Parlamentoda muhalefetlerinin yer almaması gibi ve kalkınma projeleri ve ülke genelinde yaygınlaşan yolsuzluk durumlar Batılı ülkeleriyle Avami Ligi arasında soğuk ilişkilerinin yolu açmıştır. İç siyasetinde oluşan bu otoriter durumu Çin ve Hindistan'ı Avami Ligi'ne yaklaştırırken Batılı ülkeleriyle mesafeler oluşturmuştur. Muhalefetsiz seçimlerinin ardından Şeyh Hasina'yı tebrik mesajı için iki ülke arasındaki rekabeti, Çin ve Hindistan'a Avami Ligi'nin ne kadar gerekli olduğunu göstermektedir. Çünkü, Hindistan kendi stratejik, siyasi ve ekonomik çıkarları için Bangladeş'in kuruluşundan beri Avami Ligi'ne tek seçenek olarak görmektedir. Öte yandan, Çin kendi ekonomik ve stratejik çıkarları için Dünya çapında demokrasi yerine otoriter sistemine daha fazla önemsediği için Avami Ligi hükümeti ile herhangi bir sorun yaşanmamaktadır.

Bangladeş'in Çin ve Hindistan'ın rekabetinin merkezinde yer alması bazı pek rahatlatıcı da değildir. Aksine, Avami Ligi iki ülke ile ilişkileri sürdürme ve karmaşık sorunları çözme konusunda sürekli zorluklar yaşanmaktadır. Uzun yıllarıdır müttefiki olan Hindistan'ın Avami Ligi'ni şu anda yanında istediği gibi, 2009 yılından itibaren Avami Ligi ile güçlü ilişkisi kuran Çin de önemli yanıtlar

beklemektedir. Bu bağlamda, Avami Ligi'nin 2009-2018 döneminde Çin ve Hindistan ile Bangladeş'in ilişkilerinde bir dengesizlik durumu oluştuğu görülmektedir. Bu durumda, Çin ve Hindistan ile dengelemek için üçüncü bir güç de lazımdır. Çünkü, Çin Bangladeş'in pazarını kendi lehine aldığı gibi, büyük yatırımlarla hem ekonomisinde ekili olmuş hem de Bengal Körfezine erişim imkânı elde etmeye planlamıştır. Öte yandan, Hindistan, Bangladeş'in ekonomi ve enerji sektöründe etkili olup, Bangladeş'in sınır ötesinde kalan bölgelerine kolay erişimi için 'transit' imkanını sürdürmek istemektedir. Bu durumda, Bangladeş'in çıkarları korunmaktan ziyade Bangladeş'in ekonomik ve siyasi güvenliği tehlikeye girmektedir. Diğer tarafta, kendi çıkarları için uluslararası gücü olan ABD'nin Hint Okyanusunda hedefleri vardır. Özellikle Çin'e karşı önemli önlemler almaktadır. Bu anlamda Bangladeş, Çin'in Hint Okyanusunda bir giriş kapısı olma durumu bulunduğu için ABD Bangladeş ile sıcak ilişkileri devam etmek istemektedir (Rana ve Ingulsrud, 2019). Ayrıca, Güney Asya ve Asya ülkelerinde ABD'nin ekonomik çıkarları da vardır. Böylece, güçlü bir demokratik iktidar altında ABD (Haque ve Islam, 2014) ile siyasi ilişkilerinin ve ortak çalışmalarının sürdürmesi Bangladeş'e Çin ve Hindistan çıkarlarını Bangladeş'in kontrol altına alınması mümkün olacaktır.

Şekil 10: Güney Asya Sistemi ve Çin ve Hindistan ile Bangladeş'in Denklem Modeli

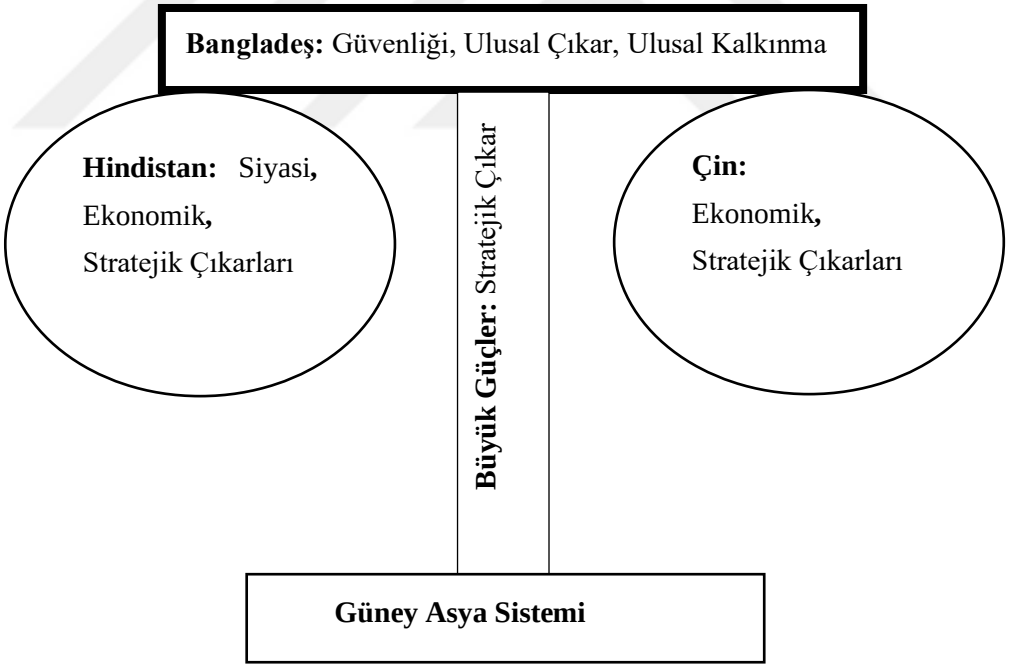

Kaynak: Araştırmacı tarafından hazırlanmıştır

Her devlet ulusal hedeflerinin gerçekleştirilmesi için kendi yetki sınırlarının içeresinde ve ötesinde farklı çabalarında bulunmaktadır. Bir devletin ulusal hedefleri doğrultusunda kendi topraklarının dışında gösterilen eylem veya çalışmalarının dış politikası olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda her devletin dış çevresi ve alanına yönelik belirli ve değişen politikalar bulunmaktadır.

Geleneksel olarak, Bangladeş'in dış politikasının temel amaçları kendi kimliğinin korunması, toprak bütünlüğünün korunması, ekonomik gelişme ve ulusal gücün arttırılması olarak belirlenmiştir. Bu amaçlar doğrultusunda, kuruluşundan beri Bangladeş dinamik ve aktif bir diplomasi modeli takip etmiştir. Özellikle ekonomik çıkarları için ikili, bölgesel ve uluslararası topluluklarda Bangladeş çok hareketlilik göstermektedir. Bundan dolayı, Bangladeş soğuk savaşı sonrasında ortaya çıkan yeni Dünya düzeni ve küreselleşmeyi göz önünde bulunarak bölgesel siyasi ve güvenliğine dayanarak dış politika çalışmalarını güncellenmiş ve güncellenmektedir. Özellikle, ekonomi, dış ticaret, yabancı yatırım, gıda ve enerji güvenliği, nüfus, sağlık, insan hakları, sosyal adalet, iklim değişikliği, afet yönetimi, yoksulluk ve terörizm Bangladeş'in dış ilişkilerini en fazla etkilemiştir. Bunlarla beraber jeo-stratejik öneminin artırılması ve komşularıyla tartışmalı konular sebebiyle ortaya çıkan zorluklarına çözüm üretebilmek için Bangladeş'in gelecekte aktif ve genişletilmiş faaliyetler gösteren dış politika gerektirmektedir. Bu bağlamda gelecek yıllarında Bangladeş'in dış politikasının üç temel kavram çerçevesinde şekillenmesi gerekmektedir. Bunlar ise: ulusal güvenlik, ulusal çıkar, ulusal kalkınma.

Ulusal güvenlik: konusunda özellikle Hindistan ve Myanmar ile olan ikili meselelere ve Bengal Körfezinde artan büyük güçlerin rekabetine ele alarak belirlenebilir. Özellikle, Myanmar'dan Bangladeş'e sığınan Rohingya mültecileri ve Hindistan'ın Assam'da vatandaşlıktan çıkarılan Bengalce konuşan insanlar, gelecek yıllarında iki komşusu ile Bangladeş'in ilişkilerini çok etkileyecektir. Bu mesele Myanmar ve Hindistan'ın Bangladeş güvenlik güçleri arasında çatışmalara yol açacaktır. Bununla birlikte, Hindistan ile ortak nehirlerinin su paylaşımı Bangladeş'in su güvenliğini ilerleyen zamanda büyük tehlikeye atacaktır. Ganj ve Tessta nehri üzerinde Hindistan'ın baraj uygulaması 1980'lı yılarından beri Bangladeş'in su kaynaklarını çok olumsuz etkilemektedir. Bangladeş topraklarının neredeyse yarısı Hindistan'ın su tutmasından etkilenmiştir. İlerleyen zamanda Hindistan Tipaimukh Barajı ve Nehirlerinin birbiriyle bağlanması projesi gerçekleştirecek olsa, Bangladeş'in su kaynakları, balık ve tarım sektöründe büyük felaket meydana gelebilir.

Ayrıca, sınırda Hindistan Sınır Güvenlik Kuvvetleri tarafından Bangladeş vatandaşlarına karşı direk ateş uygulaması ve Bangladeş sınır kuvvetleriyle sebepsiz çatışma durumu Bangladeş güvenliğinin önemli endişelerden biri haline gelmiştir. Bunlarla ek olarak, Şhittagong dağlık bölgelerindeki isyancılarıyla Hindistan istihbaratının bağlantısı ve desteği Bangladeş'in güvenliği için büyük bir tehdit oluşturacaktır. Çünkü, iki ülkenin siyasi ilişkilerinde anlaşmazlık durumu oluştuğunda, Hindistan dağlık bölgedeki isyancıları Bangladeş güvenlik güçlerine karşı kullanmaya çalışacaktır. Komşularıyla olan bu güvenlik meseleleriyle beraber, bölgesel ve küresel olarak Bangladeş'in jeo-stratejik arttığı ortadadır. Bangladeş, Hint Okyanusu'na Bengal Körfezi ile karşı karşıya gelmektedir. Hint Okyanusuna birçok büyük devletlerinin askeri varlığı giderek artmaktadır. Uluslararası güçlerinin Bengal Körfezinde olan stratejik rekabeti Bangladeş'in stratejik önemini arttırdığı gibi güvenlik konusunu da gündeme getirmiştir. Özellikle ticaret için Bengal Körfezi

yoluyla Hint Okyanusuna Çin'in erişim hedefi ve buna karşı ABD ve Hindistan'ın atıldığı adımlar gelecek yıllarında Bangladeş'in güvenliğini tehlikeye atacaktır. Ayrıca, Bangladeş'e artan Çin ve Hindistan varlığı ilerleyen yıllarında Bangladeş'i bu iki ülkenin rekabeti sahasına dönüştürecek ve Bangladeş'in iç siyasetini ve güvenliğini etkileyecektir.

Ulusal çıkar: olarak Bangladeş'in ekonomik hedeflerini kastedilebilir. Dünya'nın sekizinci kalabalık ülkesi olan Bangladeş, dünya siyasetinde ve uluslararası ilişkilerinde ekonomik hedeflerini gerçekleştirmek için çalışmaktadır. Bağımsızlık döneminde dış yardımının ihtiyacı, yabancı yatırım ve ticari amaçları doğrultusunda dış politikasını yürüten Bangladeş daha sonra vasıflı ve vasıfsız işçilerinin Arap ülkelerde çalışma imkanlarını ve Ordusunun BM Barış Hareketinde aktif katılımını dış politika çalışmalarında ilk sırada yer vermiştir. Bunlarla birlikte son dönemde Bangladeş'in dış politika çalışmalarında tekstil ve jüt ürünleri gibi farklı ürünlerinin ihracatı eklenmiştir. Ayrıca, iklim değişikliğinden en çok etkileyen ülkeleri arasında ilk sırada yer alan Bangladeş son dönem dış politikasında 'iklim diplomasisi'ne çok yön vermiştir. Çünkü küresel ısınma sorunundan dolayı deniz seviyesindeki 1 metrelik bir yükselişin, Bangladeş'in kıyı bölgelerinin üçte birinin sular altında kalmasına yol açabileceği ve çevre mültecileri sorununa yol açabileceği tahmin edilmektedir. Bu bağlamda Bangladeş'in gelecek dönemlerde ulusal çıkarları arasında ikilim değişikliğinin etkilerini azalması için uluslararası toplumunda maddi desteğinin alınması, tekstil, jüt, deri, balık gibi ürünlerinin ihracatının artırılması, vatandaşlarının farklı ülkelerde çalışma imkanının çoğalması, çalışanlarının güvenliğini sağlaması, yasadışı yoluyla göçün durdurulması, Ordu ve Polis üyelerinin BM Barış çalışmalarında daha kapsamlı katılımı, kendi toprak ve ekonomiye yönelik bölgesel ve uluslararası güçleri arasında dengenin kurulması ve sağlanması gibi konular çok önem taşıyacaktır.

Ulusal kalkınma: uluslararası çıkarının bir parçası olsa da Bangladeş'in bu dönem önemsediği en önemli tercihtir. Avami Ligi'nin 2009 yılları itibariyle izlediği dış politikasının en önemli hedefi yabancı yatırım olmuştur. Özellikle, Çin ve Hindistan ile yapılan anlaşmalarının birçoğu altyapı ve enerjinin üretimi alanında olmuştur. Padma Köprüsü, Krnaphuli Tüneli, Otobanları, Özel Ekonomik Bölgeleri, Metro gibi altyapı projeleri ve enerjinin üretimi için Ruupur Nükleer Santralı, Şhittagong, Bagerhat, Patuakahli ve farklı yerlerde yapılmakta olan projeleri için Çin ve Hindistan'dan büyük miktarda kerdi alınmıştır. Bu projelerinin başlangıcından tamamlana kadar her aşamada ilgili ülkenin şirketleri etkili görev üstlenmektedir. Proje malzemeleri ve teknik makinaları da kredi kapsamında ilgili ülkeden satın alma zorunluğu bulunmaktadır. Sonraki yıllarında Çin ve Hindistan'dan alınan kredinin yanı sıra iki ülkenin etkileri arasında dengeye sağlamak Bangladeş için büyük bir mesele olacağı gibi, yabancı yatırımının kaynaklarının çeşitliliği ve yatırım üzerinde kontrolü çok önem taşıyacaktır.

Yukarıda bahsedilen Bangladeş'in dış politikasının üç temel konu çerçevesinde gelecek dönemin dış politikaya yönelik bazı önerileri aşağıda yer verilmiştir:

Çin ve Hindistan ile Dengeli Politika İzlemesi: Bangladeş kendi güvenliği ve ekonomik kalkınması için bölgedeki büyük güç Çin ve Hindistan ile ilişkilerinde çok dikkat edilmelidir. Her iki ülke de Bangladeş için stratejik ve ekonomik açısından önemli olduğu gibi Bangladeş de bu iki ülkesi için çok önem taşımaktadır. Bu yüzden Hindistan ile ikili sorunlarının çözümünde Bangladeş'in stratejik konumunun değerlendirilmesi gerekmektedir. Hindistan ile çözülmesi gereken konuları tespit edilerek dengeli bir ilişkileri geliştirmek için kısa vadeli, orta vadeli ve uzun vadeli yol haritası çizilebilir. Hindistan ve Çin'in Bengal Körfezi'ndeki jeopolitik rekabetinde Bangladeş, stratejik pozisyonu dikkatlice kullanmalıdır. Her iki ülkesi ile siyasi ilişkilerinde daha kararlılık gösterilmesi gerekmektedir. Aşağı kıyıdaş bir ülke olan Bangladeş'in Hindistan ile olan su anlaşmazlıklarını öncelik vererek çözülmesi gerekmektedir. O yüzden 'transit' gibi stratejik anlaşmalarında 'Ganj Su Anlaşması', 'Teesta Su Anlaşması', 'Ortak Nehirlerin Su Paylaşım' gibi önemli konuları ile ilgili çözüm odaklı maddelerin olmasın çok önem arz etmektedir. Ayrıca, Hindistan sınırındaki şiddeti durdurmak, insan ve silah kaçakçılığının önü kesmek ve uyuşturucu akımını durmak için önemli adımların atılması gerekmektedir.

Çin ve Hindistan ile yapılan enerji ve altı yapı geliştirme anlaşmalarının gerçekleştirilmesi konusunda Bangladeş'in daha etkili rol alınması gerekmektedir. İki ülke ile ticari açığı azaltmak için Bangladeş menşeli ürünlerin vergi muafiyeti konusunda Bangladeş hükümetinin önemli çalışmalar yapması gerekmektedir. Hindistan ile yapılan 'transit' anlaşmasını yeniden gözden geçirilmesi ve Bangladeş'in kara, deniz ve demir yolları ve limanlarının kullanmasına karşın vergilendirme yapılması gerekmektedir. Bununla birlikte Nepal, Butan ve Çin ile planlanan kara bağlantılarının hayata geçirilmesi konusunda Bangladeş'in aktif rol oynaması gerekmektedir. 'Rohingya' sorununda kalıcı bir çözüme Çin ve Hindistan'ı ikna etmek için Bangladeş hükümeti Bangladeş'in stratejik ve ekonomik imkanlarının verimli bir şekilde kullanmalıdır. Çünkü Myanmar hükümeti ile Çin ve Hindistan her iki ülkenin de stratejik ilişkileri vardır. Bu iki ülkeyle hükümeti ve bürokrat düzeyindeki ilişkilerinin yanı sıra siyasi partiler, düşünürler, araştırmacılar, eğitimciler, kültürel gruplar vs. gibi kamu diplomasisi yöntemleriyle çözüm odaklı ve uzun vadeli kazan-kazan ilişki kurmasına önem verilmesi gerekmektedir. Eğitim ve teknoloji alanında Çin ve Hindistan ile iş birlik çalışmalarının yapılası da uzun vadede Bangladeş'in bölgedeki siyasi konumunu artıracaktır.

Güçlü Siyasi Yapılarının Kurulması: Bangladeş'in güvenliğinin korunması, ulusal çıkarları elde edinmesi ve ulusal kalkınmasının hızlandırılması için ilk olarak iç siyasi yapılarının ve kurumlarının güçlendirilmesi gerekmektedir. Güçlü bir demokratik sistemin inşa edilmesi Bangladeş'in başarılı dış politikasının ön koşulları arasında ilk sırada yer almaktadır. Özellikle etkili parlamento, güçlü muhalefet, ifade ve medyanın özgürlüğünün yanı sıra iktidar ve devlet

kurumlarının sorumluluğu ve hesap verebilirliği dış ülkeleriyle ilişkilerinde eşitliği sağlayacak ve Bangladeş'in çıkarlarının koruyacaktır. Ayrıca, ülkenin geleceğe yönelik planlarının ve çıkarlarının belirlenmesi, liderlerinin vizyon sahibi olması ve halkı arasında ülkenin çıkarları hakkında bilincin oluşturulması Bangladeş'in bölge ve Dünya siyasetindeki konumunu güçlendirecektir.

Büyük ve Bölge Güçleri Arasında Dengenin Korunması: Bangladeş'i 160 milyon nüfusluk büyük bir pazarı olarak gören Çin ve Hindistan'ın Bangladeş üzerinde ekonomik, stratejik ve siyasi hedefleriyle Bengal Körfezindeki bu iki ülke ve büyük güçlerinin stratejik hedefleri arasındaki dengelenmesini sağlanması çok önem taşımaktadır. Eğer Bangladeş bir ülkeye eğilirse, diğerlerinin yanlış algılarını uyandırabilir. Bu bağlamda, bölgesel ve küresel olarak Bangladeş'in jeo-stratejik avantaj ve önemini değerlendirerek ulusal hedefleri doğrultusunda gereken adımlarının atılması gerekmektedir.

***Ekonomik Diplomasının Önemsemesi*:** Ülkenin kalkınması ve ihracatının artırılması için ekonomik diplomasiye odaklanmak gerekmektedir. Daha fazla yatırım çekme, ticareti ve ticari ilişkileri artırma ve özellikle tekstil ürünler, jüt, balık gibi değerli ürünlerini Dünya çapında ihracatı için ekonomik diplomasi dışında seçenekler görülmemektedir. Bu bağlamda, elçilik ve konsoloslukların siyasi görevinin yanı sıra ekonomik ilişkilerinin güçlendirilmesi ve ticari imkanlarının araştırılması ve gerçekleştirilmesi için çalışılması gerekmektedir.

Yabancı Yatırımı için Gereken Düzenlemeler: Bangladeş'teki iş ve yatırım ortamını iyileştirmek için bazı önemli girişimlerin yapılması gerekmektedir. Altyapının geliştirilmesi çalışmalarının hızlandırılması, enerji projelerinin tamamlanması, limanları, karayolu ve demiryolu sistemlerinin güçlendirilmesi gerekmektedir. Ulaştırma altyapısını iyileştirmeye yönelik Güney Asya ülkeleri ve Çin ile çok taraflı iş birliklerinin teşvik edilmesi önem arz etmektedir.

***İklim Değişikliği Diplomasisini Önem Vermek*:** Bangladeş, iklim değişikliğinin olumsuz etkilerine karşı en savunmasız olan ülkelerden biridir. Bu gerçeği göz önünde bulunarak dış politika çalışmalarında en çok önemin iklim değişikliği konusuna verilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, her bir Bangladeşli diplomatın gerçeğin farkında olması ve diğer ülkelerin yetkililerle görüşürken konu hakkında konuşabilecek düzeyde bilgi sahibi olması gerekmektedir. Konuyu uluslararası kurumların gündeme tutmak için Bangladeş'in önderlik yapması gerekmektedir. Ayrıca, ikili diplomatik ilişkilerin bir parçası haline getirerek ikilimin korunması ve zararının azalması için iş birlik çalışmalarına odaklanması kaçınılmaz duruma gelmiştir. İklim değişikliğinin etkilerine etkin bir şekilde uyum sağlamak için atılan adımlarını ve adaptasyon şekillerini hem gelişmiş hem de gelişmekte olan tüm diğer ülkelerle paylaşmak çok önem arz etmektedir. Ek olarak, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (UNFCCC); En Kırılgan Ülkeleri Forumu (CVF) ve

Savunmasız 20 (V20) gibi forumların yanı sıra yeni iş birlik kurumlarında ve çalışmalarında aktif rol almak gerekmektedir.

***BM Barış Gücü'nü Kamu Diplomasisi Olarak Değerlendirmesi*:** BM Barış Gücü'ne katılması Bangladeş'e çok çeşitli imkanlar sunmaktadır. En fazla personel gönderen ülkeler arasında yer alan Bangladeş, kamu diplomasının bir aleti olarak BM Barış Gücü çalışmalarıyla dış ve ekonomik politika ajandalarını ilerletmek ve küresel profilini yükseltmek için değerlendirebilir. Barış Gücü kapsamında insanların, bilgilerin, malların ve hizmetlerin yeni ülkelere ulaşılması uzun vadede Bangladeşli vasıflı elemanlarının göçü ve ticari yolları açarken ve ikili dostluk ve iş birlik alanlarının açılmasına katkı sağlayacaktır. Bu nedenle, Bangladeş'in dış politikasında Barış Gücü'nü çok önem verilmesi gerekmektedir.

Bölgesel Bağlantılarına Aktif Katılımı: Bangladeş, Güney Asya ve Güneydoğu Asya arasındaki kara köprüsü ve Nepal ve Butan gibi topraksız ülkeler ve Hindistan'ın kuzeydoğusundaki yedi eyalet için ticaret koridoru olarak stratejik bir konuma sahiptir. Bu nedenle, kendi konumunun değerlendirmesi Bangladeş'in ekonomik imkanları sağlayacak ve stratejik-güvenlik tehlikelerini azaltacaktır. Bu bağlamda Çin, Hindistan ve diğer Asya ülkeleriyle bölgesel ulaşım bağlantılarının kurmasına ve bu tür çalışmalarında aktif yer almasına özen göstermek gerekmektedir. Bu bağlantının sunacağı imkanlarıyla Bangladeş ürünlerinin Asya ve Dünya'nın diğer bölgelerine ulaşılması kolay olacaktır. Bangladeş, Bhutan, Nepal ve Hindistan'ın kuzeydoğu eyaletleriyle kurulan BBIN alt bölgesel iş birliği ve Bangladeş, Çin, Hindistan ve Myanmar Ekonomik Koridoru BCIM-EC'in gerçekleştirilmesi ve çalışmanın hızlandırılması için çalışmalarda bulunabilir. BBIN ve BCIM-EC gerçekleştiğinde Bangladeş mallarının daha fazla pazar erişimi ve komşu ülkeleriyle ortak ticaret, enerji üretimi ve ortak kaynaklardan çok fazla faydalanacaktır. Ayrıca, Çin'in OBOR projesinin önemli bir ülke olarak yer alan Bangladeş projenin sunacağı imkanlardan faydalanması gerekmektedir.

***SAARC'in Güçlendirilmesi*:** Fikir sahibi olan ve kurucu üyelerden biri olarak Bangladeş'in dış politikasında bölgedeki barış ve refahının bir platform olan SAARC'i güçlendirmeye önem vermek gerekmektedir. 1 milyardan fazla nüfusa sahip olan Güney Asya ekonomi, ulaşım, sağlık, teknoloji ve diğer alanlarındaki gelişimi için SAARC gibi ortak kurumun güçlenmesi çok önem taşımaktadır. Bangladeş SAARC'i küreselleşmiş ekonominin dinamik bir aracı olarak kullanmak için Güney Asya'nın en büyük gücü Hindistan'ı etkilemede önemli bir rol oynamalıdır. SAARC dışında da bölgede enerji iş birliği ve Güney Asya Serbest Ticaret Anlaşması'nın (SAFTA) amaçlarını gerçekleştirme konusunda güçlü ve sürekli bir çaba gösterilmesi gerekmektedir. Bu konuda, sivil toplum kuruluşları, medya ve halkı diploması yoluyla gereken adımların atılması önem arz etmektedir.

***Vasıflı İşçilerine Teşvik Edilmesi*:** 2018 yılında Dünyanın farklı ülkelerde bulunan Bangladeşlilerin gönderdiği para miktarı 15 milyar dolardır. Bu para Bangladeş'in devasa tekstil endüstrisinden sonra en büyük ikinci dış kazanç kaynağıdır. 1980'li yıllarından beri Bangladeş'in dış kazancının en kaynaklardan biri olan bu 'işçi göçü', gelecek yıllarında dış politikasında önemli bir konu haline gelecektir. Çünkü, Orta Doğu ve Malezya, Güney Kore ve Singapur ve diğer gelişmekte olan ülkelere geçici süreliğine gönderilen vasıflı ve vasıfsız işçileri ile ilgili çok farklı sorunlar çıkmaktadır. Özellikle, bu ülkelerde göç sürecinde insan kaçakçıları aracıyla çok masraflı ve yasadışı göçü, gidilen ülkelerde istenilen iş veya hiçbir iş bulamaması, resmi dosyalarının eksikliği ve polis tarafından yakalanarak geri gönderilmesi, iş vereni tarafından işkence edilmesi, iş sürecinin uzatılmaması gibi çeşitli sorunlar çıkmaktadır. Dolaysıyla, bu ülkelere daha eğitimli ve vasıflı işçi göndermesinin yanı sıra devletin kurumları tarafından sorunsuz işçi göçünün başlatılması gerekmektedir.

***Gelişmiş Ülkelere Göçün Artırılması*:** Göç alan gelişmiş ülkelere vasıflı insanların göçünün artırılması gerekmektedir. Birleşik Krallık, ABD, Kanada, Avustralya ve Avrupa ülkeleri, sürekli ikameti veya vatandaşlık imkânı Bangladeş'in vasıflı göçmenleri tarafında büyük bir fırsat olarak görülmektedir. O yüzden, bu konuda devletten gereken destek sağlanmalıdır. Çünkü, Arap ülkeleri ve Asya'nın diğer ülkelere işçi istihdamı, alıcı ülkelerin hâkim sosyo-politik ortamına oldukça duyarlıdır. 1990'lı yıllarında Körfez krizi, 2003 yılında ABD'nin Irak savaşı, daha sonra Arap Baharı sonrasında Libya ve Yemen savaşı yüz binlerce Bangladeşli işçinin geri dönmesine sebep olmuştur. Ayrıca, Arabistan ve Malezya'dan sürekli işçilerinin geri gönderilmesi normal haline gelmiş durumundadır.

***Göç Alan Ülkelerle İyi İlişkilerin Kurulması*:** Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında göç alan ülkeler ile güçlü ikili ilişkilerinin kurulması gerekmektedir. Devletin bir parçası olarak yurtdışındaki Bangladeş misyonları göç eden vatandaşları için öneli rol oynamalıdır. Bu yüzden, Bangladeşli göçmenlerin çoğunluğu olan ülkelere tecrübeli diplomatlarının görevlendirilmesi, büyükelçiliklerin yanı sıra konsoloslukların da açılması ve göçmenlere yasal ve teknik destekleri sağlamak için farklı birimlerinin görevlendirilmesi çok önem arz etmektedir.

***Diasporanın Güçlendirilmesi*:** Farklı ülkelerde yaşayan tüm Bangladeşli diaspora ile sağlıklı ve üretken bir ilişki kurmak ve güçlü bir çatı altına almak gelecek Bangladeş'in dış politikasına olumlu sonuçlar getirecektir. Güçlü bir diaspora iki devlet arasında siyasi, kültürel ilişkileri güçlendirmesinin yanı sıra büyük ekonomik katkıları sağlamaktadır. Ayrıca, ilgili ülkede Bangladeşlilerin iş ve göç imkânı da sağlamaktadır. Bunun için 'Kamu Diplomasi Birimi' ve 'Yurtdışı Bangladeşli Topluluk Başkanlığı' gibi kurumlar kurulması ve vatandaşlarının önemli bir yoğunluğuna sahip olan ülkelerde tecrübeli diplomatlarının görevlendirilmesi ve yeni misyonlarının açılması gerekmektedir.

***Terörle Mücadelede İş birliği*:** Terörizme karşı mücadele Bangladeş'in dış politikasının diğer bir konu olarak gündeme gelmiştir. Uluslararası terörün uzantıları Bangladeş'in güvenliği için bazen büyük tehditler oluşturmaktadır. Dolaysıyla, bu konuda çok güçlü adımların atılması ve terör gruplarının finans kaynaklarının durdurulması konusunda SAARC, ASEAN, OIC, Körfez ülkeleri ve Batılı ülkeleriyle iş birliğini geliştirmek için büyük diplomatik girişim başlatılması gerekmektedir.

***Komşularıyla İyi İlişkilerin Kurulması*:** Hindistan ile eşitlik temelinde uyumlu ilişkilerin sürdürülmesi, Bangladeş'in dış politikasının zorunlu bir bileşenidir. Kaynakların adaletsiz dağıtılması, güvensizlik ve yanlış anlamalar uzun süredir ikili ilişkilerini etkilemiştir. Gelecek yıllarında ortak nehirlerinin sularının paylaşımı, sınırda insanların ölümü, yasadışı göçmen sorunu, ikili ticaretteki dengesizliği ve Bangladeş üzerinden transit gibi meselelerde Hindistan ile eşitlik temelinde anlayışlı bir dostluk ilişkilerinin kurulmasına çok öznen göstermek gerekmektedir. Öte yandan, Myanmar ile olan sınır sorununun çözümüne adımlarını atılması gerekmektedir. Ayrıca, Myanmar'dan gelen Rohingya göçmenleri sorununun çözümüne ikili, bölgesel ve uluslararası ortamlarda Bangladeş'in daha etkin çalışmaların sürdürülmesi gerekmektedir. Özellikle, Birleşmiş Milletler, AB, SAARC, ASEAN ve diğer kurumlarını gereken adımlarının atılması konusunda etkilemek için Müslüman ülkeler ve diğer Batılı ülkelerle iş birliği kurmak çok önem araz etmektedir. Ayrıca, BM güvenlik konseyi üyeleri ve diğer güçlü ülkeler ile diplomatik çalışmaları sürdürülmesi gerekmektedir. Bunlarla birlikte Hindistan, Myanmar ve Çin başta olmak üzeri Asya ülkelerinde sivil toplum ve halk diplomasisine daha fazla önem verilmesi gerekmektedir.

***Bölgesel ve Dünya Kuruluşlarında Aktif Katılımı*:** Ulusal çıkarlarını elde etmek için BM ve bağlı kurumlar ve OIC, NAM, G-77, BIMSTEC gibi kuruluşlarda çok aktif rol oynaması gerekmektedir. Bu bağlamda, uluslararası ve farklı bölgelerdeki sorunları konusunda farklı ülkeler ve kuruluşlar ile siyasi iş birliği yapılması ve etkin rol oynaması gerekmektedir. Bunlarla birlikte, Avrupa, Asya ülkeleriyle yakın ilişkilerinin kurulması ve Müslüman ülkeleriyle farklı iş birlik ve arabuluculuk çalışmalarında yer alması önem araz etmektedir.

Coğrafi konumu ve coğrafi özelliklerinden kaynaklanan bazı iç ve dış gerçekler Bangladeş'in ekonomi, siyaset ve dış politikasını etkilemektedir. Bu gerçeklerin bazıları Bangladeş için sorun ve endişeler üretirken bazı gerçekler farklı avantajları sağlamaktadır. Değişen Dünya siyasi ortamında Bangladeş'in dış politika seçeneklerinin çok olduğunu ve uluslararası ortamında aktif katılımıyla kendi çıkarlarını elde edebilecek durumunun var olduğunu görülmektedir. Bu bağlamda, dış politika seçenekleri ile ilgi çeşitli araştırma çalışmanın yapılması Bangladeş'in jeopolitik konumu artıracağını düşünülmektedir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

ADB (2018), "South Asia Subregional Economic Cooperation (SASEC)", Asian Development Bank. https://www.adb.org/countries/subregional-programs/sasec (25.08.2019).

Adnan, Shapan (2008) "Contestations Regarding Identity, Nationalism and Citizenship During the Struggles of the Indigenous Peoples of the Chittagong Hill Tracts of Bangladesh", **International Review of Modern Sociology**, 34(1), 27–45.

Afroze, Shaheen (Ed.) (2002), **Regional Cooperation in South Asia: New Dimensions and Perspectives**, Bangladesh Institute of International and Strategic Studies, Dhaka.

Agarwal, Sunil Kumar (2010), "India-Bangladesh Maritime Dispute: An International Law Perspective", **Maritime Affairs: Journal of the National Maritime Foundation of India**, 6(1), 28–50.

Agnew, John (2013), "The Origins of Critical Geopolitics", **The Ashgate Research Companion to Critical Geopolitics**, *içinde* (19-32), Ashgate Publishing.

Ahamed, Emajuddin (Ed.) (2004) **Foreign Policy of Bangladesh : A Small States Imperative**, Kamol Kuri Prokashon, Dhaka.

Ahamed, Imtiaz (12.12.2010) "Kurtuluş Savaşında Hindistan'ın Rolü (মুক্তিযুদ্ধে ভারতের ভূমিকা) ". **Prothom-Alo**, http://archive.prothom-alo.com/detail/date/2010-12-12/news/115262 (04.11.2019)

Ahmad, Mozammil (2020, July 08), "Bangladesh and the China-India Conflict", **The Diplomat**, https://thediplomat.com/2020/07/bangladesh-and-the-china-india-conflict/ (20.09.2020)

Ahmed, Abu Taher Salahuddin (1992), "Bangladesh-China Relations: An Assessment", **Bangladesh Institute of International and Strategic Studies**, 13(2), 265–299.

Ahmed, Bashir (1996), '**Chin-Bangladesh Somporko: 1971-1995 (Çin-Bangladeş İlişkiler: 1971-1995)**', Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Jahangirnagar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ahmed, Imtiaz (2004) "The Superpowers Strategy in the Third World: The 1971 South Asian Crisis", **Foreign Policy of Bangladesh : A Small States Imperative**, *içinde* (143–162), Kamol Kuri Prokashon, Dhaka.

_____(2012), "Teesta, Tipaimukh and River Linking: Danger to Bangladesh-India Relations", **Economic and Political Weekly**, 47(16), 51–53.

Ahmed, Moudud (2005), **South Asia: Crisis of Development: The Case of Bangladesh**, 3rd Impression, The University Press Limited, Dhaka.

_____(2010) Bangladesh: Shayattya Shasan Theke Shwadhinata (Bangladesh: Constitutional Quest for Autonomy), 4th Edition, The University Press Limited, Dhaka.

_____(2014), **Bangladesh Emergency and the Aftermath 2007-2008**, The University Press Limited.

Ahmed, S. M. Shafuddin (2013), "Bangladesh-China Relations: Scopes for Attaining New Heights", **BIISS JOURNAL**, 34(4), 273–92.

Ahmed, Sabbir (13.10.2016) "Çin-Bangladeş Ilişkileri Yeni Seviyelere Ulaşacak Mı? (চীন-বাংলাদেশ সম্পর্ক কি নতুন মাত্রায় পৌঁছুবে?)', **Bdnews24.com**, https://opinion.bdnews24.com/bangla/archives/41496

Ahsan, Syed Badrul (13.02.2012), "Students, Politicians in Alliance". **The Daily Star**, https://www.thedailystar.net/news-detail-222220

Ali, Irtiza Nasim (10.01.2019) "Bangladeş'te Kabinenin Bulmaca: Hindistan'ın Az, Çin'in Daha Mı? (বাংলাদেশে মন্ত্রিসভার ধাঁধা: ভারতের কম, চীনের বেশি?)", **Manabzamin**, http://www.mzamin.com/article.php?mzamin=153907

Ali, Syed Rashid (2018), "Bangladesh Starts Padma Rail Link Construction". **International Railway Journal**, https://www.railjournal.com/passenger/main-line/bangladesh-starts-padma-rail-link-construction/ (03.10.2019).

"Bangladesh Wins Sea Border Dispute with India" (09.07.2014), **Aljazeera,** https://www.aljazeera.com/news/asia/2014/07/bangladesh-wins-sea-border-dispute-with-india-20147881221238354.html

"Bangladesh Elections 2018: What You Need to Know" (29.12.2018), **Aljazeera**, https://www.aljazeera.com/news/2018/12/explainer-bangladesh-general-election-181226193113181.html

Anas, A. Z. M. (2020, August 11), "China's economic clout chills Bangladesh-India relations", **Nikkei Asia**, https://asia.nikkei.com/Politics/International-relations/China-s-economic-clout-chills-Bangladesh-India-relations (25.09.2020)

Aneja, Urvashi (2006) **China-Bangladesh Relations:An Emerging Strategic Partnership**, Sepcial Report No: 33, Institute of Peace and Conflict Studies (IPCS), New Delhi.

Aric.adb.org., (t.y.) "South Asia Growth Quadrangle (SAGQ) Initiative", https://aric.adb.org/initiative/south-asia-growth-quadrangle (09.07.2019).

Asaduzzaman, M. ve Rahman, Md. Moshiur (2015), "Impacts of Tipaimukh Dam on the Down-Stream Region in Bangladesh: A Study on Probable EIA", **Journal of Science Foundation**, 13(1), 3–10.

Azad, Salam (2006), Contribution of India in the War of Liberation of Bangladesh, Bookwell Publications.

BAL (2018), Election Manifesto 2018, **Bangladesh Awami League**, Dhaka

____(2019a), "Accolades of Sheikh Hasina", http://www.albd.org/articles/photo/32713/Accolades-of-Sheikh-Hasina (03.07.2019).

____(2019b.) “Victims of 15th August 1975 Massacre”, http://www.albd.org/articles/photo/32108/Victims-of-15th-August-1975-massacre (04.07.2019).

____(t.y.) “Journey of Bangladesh Awami League1949-2016”, https://publication.albd.org/Journey-of-Awami-League-1949-2016/#p=1 (10.08.2019).

Balaji, Madhumita Srivastava (2016) “India- Bangladesh Relations: An Enduring Economic Partnership”, **Visiting Research Associate, VIF**, https://www.vifindia.org/occasionalpaper/2016/january/22/india-bangladesh-relations-an-enduring-economic-partnership (09.05.2018).

“Bangladeş’in Geleceği Çin-Hindistan Süper Gücü Ile Ilişkilerine Bağlı: Ashraf (বাংলাদেশের ভবিষ্যৎ চীন-ভারত পরাশক্তির সঙ্গে সম্পর্কের ওপর: আশরাফ)” (29.09.2012), **Banglanews24.com**, https://www.banglanews24.com/politics/news/bd/142038.details

Barman, Dalem Ch. (2010), “Chittagong Hill Tracts Peace Accord: A Case of Political Conflict Management of Bangladesh”, **Political Management in Bangladesh**, *içinde* (77–88), A H Development Publishing House, Dhaka.

Barua, Biprodash (1992), **Dipankar Sriggan Atish (Srii Atish Dipankar)**, Bangla Academy, Dhaka.

Bass, Gary J. (2014), The Blood Telegram: Nixon, Kissinger, and a Forgotten Genocide (Illustrated edition), Vintage.

“Bangladesh Profile” (26.02.2019), **BBC**, https://www.bbc.com/news/world-south-asia-12650940

“India Puts 1.9m People at Risk of Statelessness” (31.08.2019), **BBC**, https://www.bbc.com/news/world-asia-india-49520593

Bd2.mofcom.gov.cn (2017) “China-Bangladesh Relations”. **Ministry of Commerce Website**. http://bd2.mofcom.gov.cn/article/bilateralcooperation/inbrief/200705/20070504675608.shtml (08.08.2019).

“Bangladesh Elected ECOSOC Member” (31.10.2013), **Bdnews24.com**, https://bdnews24.com/bangladesh/2013/10/31/bangladesh-elected-ecosoc-member

“Bangladesh Air Force Inducts New Chinese Fighters” (27.09.2014), **Bdnews24.com**, https://bdnews24.com/bangladesh/2014/09/27/bangladesh-air-force-inducts-new-chinese-fighters

“Hindistan-Avami Ligi İlişkileri Ajanlık Gibi Değildir (ভারত-আওয়ামী লীগ সম্পর্ক দালালির নয়)” (13.12.2014), **Bdnews24.com**, https://bangla.bdnews24.com/politics/article896095.bdnews

“List of Bangladesh-India Bilateral Deals Signed during Modi’s Dhaka Visit” (06.06.2018), **Bdnews24.com**, https://bdnews24.com/bangladesh/2015/06/06/list-of-bangladesh-india-bilateral-deals-signed-during-modis-dhaka-visit

“Bangladesh, China Sign 27 Deals as President Xi Visits Dhaka” (14.10.2016), **Bdnews24.com**, https://bdnews24.com/bangladesh/2016/10/14/bangladesh-china-sign-27-deals-as-president-xi-visits-dhaka

(01.09.1972), **Beijing Review**, 6.

(15.07.1985), **Beijing Review**, 6.

BEZA (t.y.) "Chinese Economic and Industrial Zone (CEIZ) BEZA", Bangladesh Economic Zones Authority, http://www.beza.gov.bd/chinese-economic-industrial-zone/ (03.11.2019).

Bhadrakumar, M. K (2019), "Modi Heads South to the Rimland", **Indian Punchline**, https://indianpunchline.com/modi-heads-south-to-the-rimland/ (20.08. 2019).

Bhattacharjee, Joyeeta (2014), "Sheikh Hasina's China Visit: An Assessment", **Observer Research Foundation, ORF**, https://www.orfonline.org/research/sheikh-hasinas-china-visit-an-assessment/ (09.07.2019).

_____(2018), **India-Bangladesh Defence Cooperation: Coming of Age, at Last?**, ORF Issue Brief, No: 250, Observer Research Foundation ORF, https://www.orfonline.org/research/india-bangladesh-defence-cooperation-coming-of-age-at-last/ (03.05.2019).

Bhaumik, Subir (2009), **Troubled Periphery: The Crisis of India's North East**, First Edition, Sage India, Los Angeles.

Bindra, S. S (1982), **Indo-Bangladesh Relations**, Deep & Deep Publications, New Delhi.

(03.01.1977), Bangladesh Sangbad Sangstha BSS.

Byron, Rejaul Karim (20.10.2016), "$2.76b Chinese Fund: Quick Move to Execute 3 Projects", **The Daily Star**, https://www.thedailystar.net/frontpage/quick-move-execute-3-projects-1301407

Byron, Rejaul Karim (14.10.2016), "High Hope for Chinese Investment", **The Daily Star**, https://www.thedailystar.net/frontpage/high-hope-chinese-investment-1298539

Chakma, Bhumitra (2015), "Sheikh Hasina Government's India Policy: A Three-level Game?" **Journal of Asian Security and International Affairs**. https://doi.org/10.1177/2347797014565291

Chakrabarti, R (1994), "China and Bangladesh", **China Report**, 30(2), 149–59.

Chakraborty, Torun (15.02.2019), "Bangladeş, Teesta Suyu veya Assam'daki Durum Hakkında Endişeli Değil (তিস্তার জল বা অসমের পরিস্থিতি নিয়ে মোটেই চিন্তায় নেই বাংলাদেশ)", **Aajkaal**, https://www.aajkaal.in/

Chaudhury, Dipanjan Roy (05.05.2018) "Muslim Population: Bangladesh Advocates OIC Reforms for India's Entry as Observer in Group", **The Economic Times**, https://economictimes.indiatimes.com/news/politics-and-nation/bangladesh-advocates-oic-reforms-for-indias-entry-as-observer-in-group/articleshow/64040070.cms

Chinese Embassy Dhaka (t.y), "Joint Statement between the People's Republic of China and the People's Republic of Bangladesh", http://bd.chineseembassy.org/eng/zmgx/zywj/t697175.htm (15.09.2019).

Choudhury, Bakhtiar Uddin (19.01.2017), "Askeri anlaşma intihar anlamına gelecek (সামরিক চুক্তি আত্মঘাতী হবে)", **Banglatribune**, https://www.banglatribune.com/columns/opinion/174549

Choudhury, Dilara (1992a), **Bangladesh and the South Asian International System**, 1st Edition, Academic Publishers, Dhaka.

_____ (1992b), **Bangladesh and the South Asian International System**, 1st edition. Scorpion Publishing Ltd, Dhaka.

_____(1992c) "Bangladesh Foreign Policy Outlook: Regional and International Settings", **Bangladesh, South Asia, and the World**, *içinde* (39–56), Academic Publishers in association with International Studies Association, Dhaka.

_____(2010), "Concept of National Security and Its Management in Bangladesh", **Political Management in Bangladesh**, *içinde* (89–104), A H Development Publishing House, Dhaka.

Choudhury, G. W (1969), **Constitutional Development in Pakistan**, 2nd Edition, Longman Group UK Ltd, London.

_____(1975), India, Pakistan, Bangladesh, and the Major Powers: Politics of a Divided Subcontinent, Free Press, New York.

Chowdhury, Iftekhar Ahmed (1980a), **Bangladesh's External Relations : The Strategy of a Small Power in a Subsystem**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Department of International Relations, Australian National University.

Chowdhury, Iftekhar Ahmed (1980b) "Strategy of a Small Power in a Subsystem: Bangladesh's External Relations", **Australian Outlook**, 34(1), 85–98.

_____(2016), **China and Bangladesh: New Strategic Partners**, Working Paper, No: 249, NUS Institute of South Asian Studies (ISAS), Singapore.

Chowdhury, Mahfuzul H. (2013), "Asymmetry in Indo-Bangladesh Relations", **Asian Affairs: An American Review**, 40(2), 83-103.

Cookson, Forrest and Tom Felix Joehnk (2018) "China and India's Geopolitical Tug of War for Bangladesh", **East Asia Forum**, https://www.eastasiaforum.org/2018/04/11/china-and-indias-geopolitical-tug-of-war-for-bangladesh/ (18.08.2019).

Daddow, Oliver (2015), "Interpreting Foreign Policy through Discourse Analysis", **British Politics and Policy at LSE**, https://blogs.lse.ac.uk/politicsandpolicy/interpreting-foreign-policy-through-discourse-analysis/ (27,11.2019).

"Bangladeş ile Hindistan arasında derin bir ilişki var ve öyle kalacak. (বাংলাদেশ ও ভারতের মাঝে গভীর সম্পর্ক আছে এবং থাকবে।ভারতীয় বাণিজ্য মন্ত্রী)" (25.09.2018), **Daily Inqilab**, https://www.dailyinqilab.com/article/155533/

Dalby, Simon (1990), "American security discourse: the persistence of geopolitics" **Political Geography Quarterly**, 9, 171-188.

_____(1991), "Critical Geopolitics: Discourse, Difference, and Dissent", **Environment and Planning D: Society and Space**, 9, 261–283.

Das, Goutam (2019), "2009-2018 Yılları Arasında Avami Ligi'nin Çin ve Hindistan'a Yönelik İzlediği Politikanın Değerlendirmesi", Görüntülü Görüşme (16.11.2019).

Das, Gurudas ve Thomas, C. Joshua (2018), “BCIM Economic Cooperation: Interplay of Geo-economics and Geo-politics”, **Taylor & Francis**.

Das, Roktim (17.05.2018), “Zor zamanlarda Hindistan'ı yanında görmek isterim (দুঃসময়ের বন্ধু ভারতকে পাশে চাই : শেখ হাসিনা)”, **Samakal**, https://www.dailyinqilab.com/article/155533/

Datta, Sreeradha (2019), “Indo-Bangladesh in an evolving world”, **UNISCI Journal**, 17(49), 191–208. https://doi.org/10.31439/UNISCI-41

Deccan Chronicle (2014), “BCIM Economic Corridor Beneficial for North-East Economy” Says Survey’,https://www.deccanchronicle.com/141125/nation-current-affairs/article/%E2%80%98bcim-economic-corridor-beneficial-north-eastern-regions (19.08.2019).

Developing8.org (t.y.), “Secretary General – D-8 Organization for Economic Cooperation”. http://developing8.org/secretary-general/ (06.07.2019).

“Assam NRC: Bangladesh Has to Be Convinced to Take Back Its Citizens” (07.09.2019), **Dhaka Tribune**, https://www.dhakatribune.com/world/2019/09/07/assam-nrc-bangladesh-has-

“19 AL lideri Çin'e ziyarete gidiyor (চীন সফরে যাচ্ছেন আ.লীগের ১৯ নেতা)” (05.10.2018), **Dhakatimes**, https://www.dhakatimes24.com/2018/10/25/100941/

Dijk, Teun A. van (1997), “What Is Political Discourse Analysis?”, **Belgian Journal of Linguistics,** 11(1), 11–52.

_____(1985), Handbook of Discourse Analysis: Discourse Analysis in Society, Academic Press.

Dodds, Klaus-John ve Sidaway, James Derrick (1994), “Locating critical geopolitics”, **Environment and Planning D: Society and Space**, 12, 515-524.

Dugin, Alexander (2019) “Geopolitics: Theories, Concepts, Schools, and Debates, Part - 2”. **Geopolitica.RU**, https://www.geopolitica.ru/en/article/geopolitics-theories-concepts-schools-and-debates (20.11.2019).

Dutta, Shekhar (24.04.2018), “Seçim ve Çin-Hindistan Denklem (নির্বাচন সামনে রেখে চীন ভারত সমীকরণ)”. **Bhorer Kagoj**, https://www.bhorerkagoj.com/2018/04/24/নির্বাচন-সা

Ferdous, Hasan (11.07.2019), “Bangladeş’in “Çin kartı” (বাংলাদেশের “চীনা তাস”)”, **Prothom-alo**, https://www.prothomalo.com/opinion/article/1603655/

Fmprc.gov.cn (2010), “Joint Statement between the People’s Republic of China and the People’s Republic of Bangladesh”, https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/wjdt_665385/2649_665393/t674421.shtml (14.07.2019).

Foysal, Quazi (2014), **The China-Bangladesh Relations: From Eternity to Modern Era**, SSRN Scholarly Paper, ID 2742760; Rochester, NY: Social Science Research Network.

Ganguly, Sumit (07.01.2019), “The World Should Be Watching Bangladesh’s Election Debacle”, **Foreign Policy**, https://foreignpolicy.com/2019/01/07/the-world-should-be-watching-bangladeshs-election-debacle-sheikh-hasina/

Ghosh, Partha S. (1989), **Cooperation and Conflict in South Asia**, The University Press Limited, Dhaka.

Gilks, Anne ve Segal, Gerald (1985), **China and the Arms Trade**, London and Sedney: Croom Helm.

Godinho, Luísa (2016), "Discourse and International Relations: A Theoretical and Methodological Approach", **Janus.Net: E-Journal of International Relations**, 7(2), 1–13.

Greenbarta.com (2017) "Join the Demand for Demolition of the Farakka Barrage: BEN", http://www.greenbarta.com/images/Water-Sanitation/Farraka_3.JPG (09.07.2019).

Haider, Zaglul (1991), "Bangladesh-China Relations: A Review", **Regional Studies**, 9(2), 72–84.

Halim, Md. Abdul (2004) "Foreign Policy of Bangladesh: Framework of Analysis", **Foreign Policy of Bangladesh : A Small States Imperative**, *içinde* (13–30), Kamol Kuri Prokashon, Dhaka.

Haque, Monzima ve Islam, Aynul (2014), "Bangladesh-United States relations in the post-september 11 era: Foundation for a new framework", **Social Science Review**, 31(1), 1–20.

Hasan, Sohrab (12.01.2019), "Bangladeş'in seçimi ve Çin-Hindistan yarışması (বাংলাদেশের নির্বাচন ও চীন–ভারতের দ্বৈরথ)", **Prothom-alo**, https://www.prothomalo.com/opinion/article/1574242/

Hasanuzzaman, Al Masud (1998), **Role of Opposition in Bangladesh Politics**, The University Press.

Hassan, M. Kabir (2002), "Trade with India and Trade Policies of Bangladesh", **Towards greater sub-regional economic cooperation : limitation, obstacles, and benefits**, *içinde* (349–401), University Press: Dhaka.

Hazarika, Sanjoy (11.06.1989), "Bangladeshi Insurgents Say India Is Supporting Them", **The New York Times**, https://www.nytimes.com/1989/06/11/world/bangladeshi-insurgents-say-india-is-supporting-them.html

Hcidhaka.gov.in (t.y.), "Bilateral Relations, Bilateral Documents, 2014 - till Date", High Commission of India, Bangladesh, https://www.hcidhaka.gov.in/bilateral?id=eyJpdiI6IjJcL0QzT05FK2hGRmxhRmlUWjBxb1VnPT0iLCJ2YWx1ZSI6Im9ndmE4WmFKNURRWlpQbW82QzBmRlE9PSIsIm1hYyI6IjlkZjk0Y2JlNjYwYmU2MGVkZmMwMDgxZDU2N2M1YzNjZmU3NGUyZjlhNWFiZDJkZTVmM2I1ZDE5NDgyOTc3MWIifQ==(15.07. 2019).

_____(t.y.), "Bilateral Relations: Bilateral Visits", High Commission of India, Bangladesh, https://www.hcidhaka.gov.in/pages?id=eyJpdiI6InhJM2lJTG51N3VTUVwvNDY4MVc0VGpBPT0iLCJ2YWx1ZSI6IjZLbWdiNkZSY1ZzVzFmK0xsZGs5cmc9PSIsIm1hYyI6Ijc2YTlkZGIzNTA3OGZlOWY2OGNlYzkxMDFjYWM0ODdiNGZhY2U2MjM4YjRhOTIzNWI3MDc5ZWRiZWQ1MTJhOTIifQ==(10,07.2019).

_____(t.y.), "MOU Use of Chittagong and Mongla Ports for Movement of Goods to and from India", High Commission of India, Bangladesh.

https://hcidhaka.gov.in/pdf/bi_doc/MOU_Use_of_Chittagong_and_mongla_Ports_fro_movement_of_Goods_to_and_from_India.pdf (15.11. 2019).

HKTDC (2018), "China Digs Deep for Bangladesh BRI Multi-Channel Tunnel Project", The Hong Kong Trade Development Council, http://economists-pick-research.hktdc.com/business-news/article/International-Market-News/China-Digs-Deep-for-Bangladesh-BRI-Multi-Channel-Tunnel-Project/imn/en/1/1X000000/1X0ADGBD.htm (03.11.2019).

Hosen, Ahrar (23.06.2017), "Geriye Bakış: 68 yıl içinde Avami Ligi'nin yükselişi (ফিরে দেখা : ৬৮ বছরে আওয়ামী লীগের উত্থানপতন)", **BBC News বাংলা,** https://www.bbc.com/bengali/news-40382783

Hossain, Akbar (05.01.2019) "Awami Ligi hükümeti Hindistan ve Çin ile dengeyi nasıl koruyor? (ভারত ও চীনের সাথে কিভাবে ভারসাম্য রক্ষা করছে আওয়ামী লীগ সরকার?)", **BBC News Bengali**, https://www.bbc.com/bengali/news-46769130

Hossain, Delwar (2010), **Globalization and New Regionalism in South Asia: Issues and Dynamics**, 1st Edition, A H Development Publishing House, Dhaka.

_____(2019), "2009-2018 Yılları Arasında Avami Ligi'nin Çin ve Hindistan'a Yönelik İzlediği Politikanın Değerlendirmesi", **Sesli Görüşme** (27.11.2019).

Hossain, Ishrat (2018), "Bangladesh Balances between Big Brothers China and India", **East Asia Forum**, https://www.eastasiaforum.org/2018/06/06/bangladesh-balances-between-big-brothers-china-and-india/ (29.08.2019).

Hossain, Ishtiaq (2004), "Bangladesh-India Relations: Issues and Problems", Emajuddin Ahmed (Ed.), **Foreign Policy of Bangladesh: A Small States Imperative**, *içinde* (52–73), Kamol Kuri Prokashon, Dhaka.

Hossain, Md. Aslam (2017, April 15), "Bangladesh is at a Geopolitical Crossroads", **The Geopolitics**, https://thegeopolitics.com/bangladesh-is-at-a-geopolitical-crossroads/ (20-07-2020).

Hossain, Sayed Anwar (1974), **China and Pakistan: Diplomacy of an Entente Cordiale**, Oxford University Press, London.

Hossain, Urmee (2014), "United Nations Organization", **Banglapedia**, Asiatic Society of Bangladesh, Dhaka.

Huq, Muhammad Shamsul (1993), Bangladesh in International Politics: The Dilemmas of the Weak States, The University Press Limited, Dhaka.

IBP, Inc (2015), Bangladesh Electoral, Political Parties Laws and Regulations Handbook - Strategic Information, Regulations, Procedures, Lulu.com.

Ihtesham, Kazi ve Rahman, Mohammad Mahabubur (23.05.2005), "Sino-Bangla Relations and Bangladesh's Look East Policy". **The Daily Star**, http://archive.thedailystar.net/2005/05/23/d505231501126.htm

Islam, Anisul M. (2019), "Bangladesh Trade with India: Trends and Patterns". **Athens Journal of Business & Economics**, 5(2), 123–140. https://doi.org/10.30958/ajbe.5-2-2

Islam, Md. Safiqul vd. (2018), “Major Challenges and Remedies in Building the Bangladesh-China-India-Myanmar Economic Corridor”, **China Quarterly of International Strategic Studies**, 04(04):613–29.

Islam, Shariful (2020, September 27), “Interpreting Sheikh Hasina’s Foreign Policy”, **Modern Diplomacy**, https://moderndiplomacy.eu/2020/09/27/interpreting-sheikh-hasinas-foreign-policy/ (12.11.2020).

Islam, Md Saidul ve Md Nazrul Islam (2016), ““Environmentalism of the Poor”: The Tipaimukh Dam, Ecological Disasters and Environmental Resistance beyond Borders”, **Bandung: Journal of the Global South**, 3(1):16.

IWAI (t.y.), “Protocol on Inland Water Transit and Trade”, Indo Bangladesh Protocol, Inland Waterways Authority of India, Government of India, http://iwai.npglobal.in/indo-bangladesh-protocol, (14.10.2019).

Iyer, Harish (t.y.), **IV. The Bangkok Agreement: Prospects for Trade Expansion in the Asia-Pacific Region**, Bulletin on Asia-Pacific Perspectives 2003/04, UNESCAP, 55-68.

Jabeen, Mussarat (2010), ‘Language Controversy: Impacts on National Politics and Secession of East Pakistan’, **South Asian Studies**, 25(1): 99–124.

Jahan, Rounaq (1973), **Pakistan: Failure in National Integration**, 1st Impression. Dhaka: Abco Press.

Jahan, Rounaq (2014), **Political Parties in Bangladesh**, Working Paper. 8.

Jain, R. K. (1977), **China, Pakistan, and Bangladesh: Basic Documents**, New Delhi: Radiant Publishers.

“Awami League, Hindistan’ın Ajanı Değil (আওয়ামী লীগ ভারতের দালাল নয় : আমু)” (12.06.2015), **Jugantor**, https://www.jugantor.com/old/current-news/2015/06/12/277691

“Çin Bangladeş’in iyi Arkadaşı: Syed Ashraf (চীন বাংলাদেশের ভালো বন্ধু : সৈয়দ আশরাফ)” (15.06.2015), **Jugantor**, https://www.jugantor.com/old/current-news/2015/06/15/279296

“Çin, Dijital Bangladeş’in Inşasına Ilgi Duyuyor (ডিজিটাল বাংলাদেশ বিনির্মাণে চীনের আগ্রহ প্রকাশ)” (29.08.2018), **Jugantor**, https://www.jugantor.com/national/84755/

“BSF on Yıl Içinde 300’den Fazla Bangladeşliye Öldürdü (দশ বছরে বিএসএফের গুলিতে ৩ শতাধিক বাংলাদেশি নিহত)” (18.10.2019), **Jugantor**, https://www.jugantor.com/national/233681/

Kabir, Amanullah (22.06.2015), “Modi Ne Götürdü, Ne Getirdi (মোদি কী নিয়ে গেলেন, কী দিয়ে গেলেন)”, bdnews24.com, https://opinion.bdnews24.com/bangla/archives/28691

Kabir, Arafat (14.10.2016), “Chinese President Xi Jinping’s Visit To Bangladesh Gives Boost To Bilateral Relations”, **Forbes**, https://www.forbes.com/sites/arafatkabir/2016/10/14/chinese-president-xi-jinpings-visit-to-bangladesh-gives-boost-to-bilateral-relations/#3d34a7056ccb

Kabir, Humayun (Ed.) (2005), **Small States and Regional Stability in South Asia**, 1st ed., The University Press Limited & Bangladesh Institute of International and Strategic Studies, Dhaka.

Kalam, Abul (1992), “Bangladesh Independence Movement, South Asia and the Great Power Triangle: A Strategic Re-Assessment”, Emajuddin Ahmed ve Abul Kalam (Ed.), **Bangladesh, South Asia, and the World**, *içinde* (3-37), Academic Publishers in association with International Studies Association, Dhaka.

Karim, Rezaul (29.08.2011), “India to Pay No Tax, but Charges for Cargo Traffic”. **The Daily Star**, https://www.thedailystar.net/news-detail-200585.

Karim, Rezaul ve Shakhawat, Liton (15.10.2016), “Strategic Partners”, **The Daily Star**, https://www.thedailystar.net/frontpage/strategic-partners-1298923

Kashem, Md. Abul (2019), “2009-2018 Yılları Arasında Avami Ligi’nin Çin ve Hindistan’a Yönelik İzlediği Politikanın Değerlendirmesi” **Sesli Görüşme** (26.11.2019).

Kashem, Md. Abul ve Islam, Md. Shariful (2016), “Narendra Modi’s Bangladesh Policy and India–Bangladesh Relations: Challenges and Possible Policy Responses”, **India Quarterly**, 72(3), 250–267.

Khanam, Rashida (2008), The Nature of Legitimacy & the Crisis of Bangladesh Politics 1972-1990, A H Development Publishing House.

Khalili, Masum (17.01.2019), “Bangladeş’te Hindistan-Çin çıkar çatışması yaklaşıyor mu? (বাংলাদেশে ভারত-চীন স্বার্থ সংঘাত কি আসন্ন?)”, **Daily Nayadiganta**, https://www.dailynayadiganta.com/%E0%A6%AA%E0%A6%BE%E0%A6%A0%E0%A6%95%E0%A7%87%E0%A6%B0%20%E0%A6%B2%E0%A7%87%E0%A6%96%E0%A6%BE/383461/

Sumon, Nur (05.12.2019), “Tazimuddin Khan: Bangladeş Siyaseti Çin-Hindistan Yönetimine Dayanıyor (চীন-ভারতকে ম্যানেজ করার উপর নির্ধারিত হচ্ছে বাংলাদেশের রাজনীতি”, **Bangla**, https://www.be.bangla.report/post/46587-cirVGnZoj

Khan, Zillur R. (2012), “Ideology and Internal Dynamics of South Asian Regional Cooperation”, Z. R. Khan ve M. Guhathakurta, **Regional Cooperation and Globalisation: Bangladesh, South Asia and Beyond**, 1. Edition *içinde* (31–58), The University Press Limited, Dhaka.

Khan, Zillur R. ve Guhathakurta, Meghna (Ed.) (2012), **Regional Cooperation and Globalisation: Bangladesh, South Asia and Beyond**. 1st Edition, The University Press Limited, Dhaka.

Khokon, Sahidul Hasan (01.09.2019), “No Concern for Bangladesh over Exclusion from Assam Citizenship: Foreign Minister”, **India Today**, https://www.indiatoday.in/india/story/no-concern-bangladesh-exclusion-assam-nrc-foreign-minister-1593977-2019-09-01

Kundu, Sampa (2014), “BIMSTEC at 17: An Assessment of its Potential”, **India Quarterly**, 70(3), 207–224.

Kuus, Merje (2010), “Critical Geopolitics”, **Oxford Research Encyclopedia of International Studies** *içinde*, Oxford University Press.

Landtsheer, Christ’l De (1998), “Introduction to the Study of Political Discourse”, C. D. Landtsheer ve O. Feldman (Ed.), **Politically Speaking: A Worldwide Examination of Language Used in the Public Sphere**, *içinde* (1-16), Praeger, Westport Conn.

"Bhasha Andolon" (t.y.), http://www.londoni.co/index.php/history/11-history-of-bangladesh/67 (03.11.2019).

Mahmud, Faisal (04.04.2018), "Is Bangladesh Moving towards One-Party State?", **Aljazeera**, https://www.aljazeera.com/indepth/features/sheikh-hasina-turning-bangladesh-party-state-180404082024893.html

Majumdar, Anindya Jyoti (2014), "Making Sense of India–Bangladesh Relations", **India Quarterly**, 70(4), 327–340. https://doi.org/10.1177/0974928414545919

Majumdar, R. C. vd. (2007), **An Advanced History of India**. 4th Edition, Macmillan India, Delhi.

Maksud, Syed Abul (26.03.2018), "The Liberation War and the Provisional Government", **The Daily Star**, Supplement, https://www.thedailystar.net/supplements/independence-day-special-2018/the-liberation-war-and-the-provisional-government-1553428

Maniruzzaman, Talukder (2009), **The Bangladesh Revolution and Its Aftermath**. 3rd Edition, The University Press Limited, Dhaka.

Masood, Asma (2017, July 25), "India-Bangladesh-China Relations: A Complex Triangle", **South Asia Journal**, http://southasiajournal.net/india-bangladesh-china-relations-a-complex-triangle/ (25.10.2019)

Manocha, Vani (03.11.2015), "Bangladesh Wins Maritime Dispute with India", **Down to Earth**, https://www.downtoearth.org.in/news/bangladesh-wins-maritime-dispute-with-india-45193

MEA (t.y.) "Agreement on Coastal Shipping Between India and Bangladesh", **Ministry of External Affairs**, Government of India, https://mea.gov.in/index.htm (10.10.2019).

Mea.gov.in (2010), "Joint Communiqué Issued on the Occasion of the Visit to India of Her Excellency Sheikh Hasina, Prime Minister of Bangladesh", **Ministry of External Affairs, Government of India**, https://mea.gov.in/bilateral-documents.htm?dtl/3452/ (13.07.2019).

_____(2011), "Joint Statement on the Occassion of the Visit of the PM of India to Bangladesh", **Ministry of External Affairs, Government of India**, https://mea.gov.in/bilateral-documents.htm?dtl/5147/ (10.07.2019).

Meiske, Maline ve Andrea Ruggeri (2017), "Peacekeeping as a Tool of Foreign Policy", **Oxford Research Encyclopedia of International Studies** *içinde*, Oxford University Press.

MFA (16.10.2016), "Bangladesh-China Joint Statement", **The Daily Star**, https://www.thedailystar.net/frontpage/bangladesh-china-joint-statement-1299403

Mfa.gov.tr (t.y.), "Gelişen Sekiz Ülke (D-8)", T.C. Dışişleri Bakanlığı, http://www.mfa.gov.tr/gelisen-sekiz-ulke-_d-8_.tr.mfa (06.07.2019).

Mahmud, Hasan ve Islam, Aminul (2016), "The Constitution of The Bangladesh Awami League", Bangladesh Awami Leauge, Dhaka.

Mir, Javid Ahmad (2018), "India Bangladesh Relations: A Study of Issues Influencing the Relations and Recent Trends", **Arts and Social Sciences Journal**, 09(01), 1-4. https://doi.org/10.4172/2151-6200.1000322

Mishra, Keshav (2004), Rapprochement Across the Himalayas: Emerging India-China Relations Post Cold War Period (1947-2003), Gyan Publishing House.

Mishra, Pragya (2017) “Why is 'String of Pearls' strategy of China a threat to India's economy and security? ”, **Quora**, https://www.quora.com/Why-is-String-of-Pearls-strategy-of-China-a-threat-to-Indias-economy-and-security (12.11.2019)

Mohammad, Golam (Ed.) (2010), **National Security Bangladesh**, The University Press Limited in association with Bangladesh Institute of International and Strategic Studies, Dhaka.

Mohsin, Amena (1992), “Bangladesh-India Relations: Limitations and Options in an Evolving Relationship”, Emajuddin Ahmed ve Abul Kalam (Ed.), **Bangladesh, South Asia, and the World**, *içinde* (59–73), Academic Publishers in association with International Studies Association, Dhaka.

_____(2019), “2009-2018 Yılları Arasında Avami Ligi’nin Çin ve Hindistan’a Yönelik İzlediği Politikanın Değerlendirmesi” **Sesli Görüşme** (16.11.2019).

Momen, Nurul (2004), “Bangladesh at the Security Council: The Arab-Israeli Issue”, Emajuddin Ahmed (Ed.), **Foreign Policy of Bangladesh : A Small States Imperative**, *içinde* (125–142), Kamol Kuri Prokashon, Dhaka.

Monwara, Momtaj (05.11.2018), “Economic Trends in Indo-Bangla Relations. P-2”, **Dhaka Tribune**, https://www.dhakatribune.com/opinion/op-ed/2018/11/05/economic-trends-in-indo-bangla-relations-2

MOWR (t.y.), “Indo-Bangladesh Cooperation”, Department of Water Resources, RD & GR | Government of India, http://mowr.gov.in/international-cooperation/bilateral-cooperation-with-neighbouring-countries/indo-bangladesh-cooperation (15.12.2019).

Müller, Martin (2011), “Doing Discourse Analysis in Critical Geopolitics”, **L’Espace Politique. Revue En Ligne de Géographie Politique et de Géopolitique**, (12), 1–21.

Mushtaq, Shakil Bin (09.01.2018), “Bangladesh’s Ambitious Military Modernization Drive”. **The Diplomat**, https://thediplomat.com/2018/01/bangladeshs-ambitious-military-modernization-drive/

_____(27.06.2018), “Bangladesh’s New Military Deal With China”, **The Diplomat**, https://thediplomat.com/2018/06/bangladeshs-new-military-deal-with-china/

Naik, J. A. (1972), India, Russia, China, and Bangladesh, S. Chand.

“Dhaka, Delhi Can Solve Their Problem: PM” (25.05.2018), **New Age**, http://www.newagebd.net/article/42050/dhaka-delhi-can-solve-their-problem-pm

“Awami League Wins the Violence Marred Local Elections” (24.06.2016), **Newsnext**, http://archive-en.newsnextbd.com/?p=75500

NRC Assam (t.y.), “Office of the State Coordinator of National Registration (NRC), Assam”, Government of Assam, Office of the State Coordinator of National Registration (NRC), Assam, http://www.nrcassam.nic.in/what-nrc.html (04.08.2019).

NS Energy (2018), “Bangladesh Signs Deal with China’s CHDHK to Build 1.3GW Coal-Fired Power Plant”, https://www.nsenergybusiness.com/news/deals/bangladesh-signs-deal-with-chinas-chdhk-to-build-1-3gw-coal-fired-power-plant/ (06.08.2019).

_____(t.y.), “Payra Power Plant Coal-Fired Bangladesh 1,320MW”, https://www.nsenergybusiness.com/projects/payra-power-plant/ (03.11.2019).

Odhikar.org (t.y.), “Human Rights Violation in Bangladesh-India Border Area from 2000 – 2019”, http://odhikar.org/wp-content/uploads/2020/02/Statistics_Border_2000-2019.pdf (13.12.2019)

Pandey, Punam (2014), “Bangladesh, India, and Fifteen Years of PeaceFuture Directions of the Ganges Treaty”, **Asian Survey**, 54(4), 651–673. https://doi.org/10.1525/as.2014.54.4.651

Pattanaik, Smruti S. (2012), Four Decedes of India Bangladesh Relations Historical Imperatives And Future Direction, Gyan Publishing House.

_____(2005), “Internal Political Dynamics and Bangladesh’s Foreign Policy Towards India”, **Strategic Analysis,** 29(3), 395–426. https://doi.org/10.1080/09700161.2005.12049816

Parstoday.com (2018), “Hindistan ile arkadaşlığımızı yeni zirvelere taşımak istiyoruz: Şeyh Hasina (ভারতের সঙ্গে বন্ধুত্ব নতুন উচ্চতায় নিয়ে যেতে চাই: শেখ হাসিনা)”, http://parstoday.com/bn/news/bangladesh-i63923

Peacekeeping.un.org (t.y.), “United Nations Peacekeeping”, United Nations Peacekeeping, https://peacekeeping.un.org/en/node (06.07.2019).

People’s Daily (24.10.1975), The People’s Daily.

_____(09.04.2005a), “Bangladesh Reaffirms Adherence to One-China Policy”, http://en.people.cn/200504/09/eng20050409_180186.html

_____(09.04.2005b), “China, Bangladesh Specify Trade and Other Cooperation: Joint Communique”, http://en.people.cn/200504/09/eng20050409_180187.html

_____(19.08.2005), “Chinese Premier Raises Five-Point Proposal to Enhance Sino-Bangladeshi Ties”, http://en.people.cn/200508/19/eng20050819_203351.html

_____(04.01.2012), “Bangladesh, China Sign Deal for 7th Friendship Bridge”, http://en.people.cn/90883/7695209.html

Pinterest (t.y.), “Territory of the Nawab of Bengal, 1717-1751, The World, Map, Historical Maps, Bengal” (05.09.2018).

Profilebd.blogspot.com (2013) “Beautiful BANGLADESH from inside and Outside: Early History of Bengal - 1000 BC to 1202 AD” (15.11.2018).

Prothomalo (16.06.2015), “Ashraf Çin’e yakın bir arkadaş dedi (চীনকে কাছের বন্ধু বললেন আশরাফ)”, **Prothomalo.com**, https://www.prothomalo.com/bangladesh/article/554569/

_____(01.03.2015), “Bangladeş ve Çin’in dostluğu test edilmiştir (সংবর্ধনায় চীনের নয়া রাষ্ট্রদূত: বাংলাদেশ ও চীনের বন্ধুত্ব পরীক্ষিত)”, **Prothomalo.com**, https://www.prothomalo.com/bangladesh/article/465064/

_____(08.06.2015), “Kara Sınır Sözleşmesi 1974 (স্থলসীমান্ত চুক্তি ১৯৭৪)”. **Prothomalo.com**, https://www.prothomalo.com/bangladesh/article/548152

_____(24.10.2016), “Avami Ligi’nin Başkan ve Genel Sekreterleri (আ.লীগে যাঁরা সভাপতি ও সাধারণ সম্পাদক)”, **Prothomalo.com**, https://www.prothomalo.com/bangladesh/article/1006489

_____(04.10.2016), “Hindistan-Pakistan savaşı durumunda Bangladeş Hindistan lehine olacaktır: İçişleri Bakanı (ভারত-পাকিস্তান যুদ্ধ বাধলে ভারতের পক্ষে থাকবে বাংলাদেশ: স্বরাষ্ট্রমন্ত্রী)”. **Prothomalo.com**, https://www.prothomalo.com/bangladesh/article/993973/

_____(22.02.2018), “Çin ile ilişkiler konusunda Hindistan’ın endişelenecek bir şey yok (চীনের সঙ্গে সম্পর্ক নিয়ে ভারতের উদ্বেগের কিছু নেই)”, **Prothomalo.com**, https://www.prothomalo.com/bangladesh/article/1436596

Quadir, Serajul (06.06.2015), “India, Bangladesh Sign Historic Land Boundary Agreement”, **Reuters**, https://www.reuters.com/article/us-bangladesh-india-enclaves-idUSKBN0OM0IZ20150606

Rabbi, Arifur Rahman (24.10.2017), “Bangladesh in Peacekeeping - Challenges, Tragedies and Achievements”, **Dhaka Tribune**, https://www.dhakatribune.com/world/2017/10/24/heroes-challenges-tragedies-achievements/

Rahman, Mustafizur (15.03.2014), “BCIM-Economic Corridor: An Emerging Opportunity”, **The Daily Star**, https://www.thedailystar.net/bcim-economic-corridor-an-emerging-opportunity-15533

Rahman, Hasan Hafizur (1982), History of Bangladesh War of Independence: Documents, Vol: 1, Ministry of Information, Government of the People's Republic of Bangladesh.

Raju, Fazlur Rahman (03.11.2018), “PM: Awami League Responsible for All Development in Bangladesh”, **Dhaka Tribune**, https://www.dhakatribune.com/bangladesh/election/2018/12/18/pm-awami-league-responsible-for-all-development-in-bangladesh

Ranjan, Amit, (t.y.), “The Making of Bangladesh-China Relations”, **Jindal School of International Affairs**, 01(02), 32–44.

Ramachandran, Sudha (22.07.2019), “How Bangladesh Learned to Love the Belt and Road” **The Diplomat**, https://thediplomat.com/2019/07/how-bangladesh-learned-to-love-the-belt-and-road/

Rana, Sohel ve Ingulsrud, Alex (2019, February 2). US foreign policy and the Bangladesh factor. *The Daily Star*. https://www.thedailystar.net/opinion/perspective/news/us-foreign-policy-and-the-bangladesh-factor-1696153 (25.12.2019)

Rashid, Harun ur (08.03.2008), “Gen. Moeen U Ahmed’s Visit to India: Timely and Significant”, **Institute of Peace and Conflict Studies**, http://scotomastudio.com/gen-moeen-u-ahmeds-visit-to-india-timely-and-significant/

_____(2010), **Bangladesh-India Relations: Living with a Big Neighbour**, 1st Edition, A.H. Development Pub. House, Dhaka.

_____(2015a), "Bangladesh Awami League", **Banglapedia**, Asiatic Society of Bangladesh.

_____(2015b), **International Relations and Bangladesh,** The University Press Limited, Dhaka.

_____(2015c), **International Relations and Bangladesh**, 3rd Revised Edition, The University Press Limited, Dhaka.

Riaz, Ali (2019) "2009-2018 Yılları Arasında Avami Ligi'nin Çin ve Hindistan'a Yönelik İzlediği Politikanın Değerlendirmesi" **Sesli Görüşme** (25.10.2019).

Riaz, Ali ve Rahman, Mohammad Sajjadur (2016), **Routledge Handbook of Contemporary Bangladesh**, Routledge.

Rosen, Mark E. ve Jackson, Douglas (2017), **Bangladesh v. India: A Positive Step Forward in Public Order of the Seas**, Center for Naval Analyses Arlington United States.

Rosenberg, Matt (10.09.2018), "Is Mackinder's Heartland Theory Now Outdated?", **ThoughtCo**, https://www.thoughtco.com/what-is-mackinders-heartland-theory-4068393

Roy, Subhash Singh (07.01.2018), "Hükümetinin 9 Yıllık Kalkınma Çalışması: Halkın Göz Önünde Bulundurduğu Değer Ne Kadar Olacak? (সরকারের উন্নয়নের ৯ বছর: জনগণের বিবেচনায় কতটুকু থাকবে?)". **Janakantha**, http://www.dailyjanakantha.com/details/article/319272/

Sahoo, Pravakar (2013), "Economic Relations with Bangladesh: China's Ascent and India's Decline", **South Asia Research**, 33(2), 123–139.

Saimum, Rubiat (2020), "The Prospect of Belt and Road Initiative in the Context of Bangladesh", **China Report**, https://doi.org/10.1177/0009445520930396

Samad, Md. Abdus (2016), Indo-Bangladesh Hydro-Politics, 1947-1996. **Proceedings of the Indian History Congress**, 77, 791–798.

SAM (2019), "Bangladesh to Buy Arms from India with It's $500 Million LoC", **Southasian Monitor**, https://southasianmonitor.com/bangladesh/bangladesh-to-buy-arms-from-india-with-its-500-million-loc/

Sarker, Noor Mohammad (19.01.2019), "New Government in Bangladesh: Implications for China-Bangladesh Relations". **Modern Diplomacy**, https://moderndiplomacy.eu/2019/01/19/new-government

SASEC (t.y.), "SASEC on the Move", https://www.sasec.asia/index.php?page=sasec-on-the-move (06.07.2019).

Saylordotorg.github.io (t.y.), "South Asia", https://saylordotorg.github.io/text_world-regional-geography-people-places-and-globalization/s12-south-asia.html (07.06.2019).

Scroll (12.03.2018), "China Is the Biggest Arms Supplier to Pakistan, Bangladesh and Myanmar, Says Study", **Scroll.In,** https://scroll.in/latest/871743/china-is-the-biggest-arms-supplier-to-pakistan-bangladesh-and-myanmar-says-study

Shahriar, Saleh vd. (2019), “Anatomy of Human Rights Violations at the Indo-Bangladesh Borderlands”, **Territory, Politics, Governance**, 0(0):1–26.

Siddique, Abu (14.05.2019), “Infrastructure and Energy Bind Bangladesh to China”, **The Thirdpole**, http://www.eco-business.com/news/infrastructure-and-energy-bind-bangladesh-to-china/

Singh, Prashant Kumar (2010), “China–Bangladesh Relations: Acquiring a Life of Their Own”, **China Report**, 46(3), 267–83.

Sleet, Phoebe (2020, October 28), “Bangladesh a Winner in India-China Rivalry but Water Dispute Settlement is Still a Long Way Off”, **Future Directions International**. https://www.futuredirections.org.au/publication/bangladesh-a-winner-in-india-china-rivalry-but-water-dispute-settlement-is-still-a-long-way-off/ (01.11.2020)

Southasiajournal (2016), “Bangladesh.Jpg (427×300)”, http://i2.wp.com/southasiajournal.net/wp-content/uploads/2016/05/bangladesh.jpg?fit=427%2C300 (09.07.2019).

Sumon, Rakib Hasnat (09.07.2014), “Deniz Sınırı Mekemesi Kararı ile Bangladeş’in hakları güvence altına alındı (সমুদ্রসীমা রায়ে বাংলাদেশের অধিকার নিশ্চিত)”. **BBC News বাংলা,** https://www.bbc.com/bengali/news/2014/07/140708_mk_bangla_india_martitime_dispute_court_boundary

Swapan, Harun Ur Rashid (28.01.2019), “Bangladesh FM A.K. Abdul Momen: Economy Helped Awami League Win Elections”, **DW**, https://www.dw.com/en/bangladesh-fm-ak-abdul-momen-economy-helped-awami-league-win-elections/a-47262330

The Bangladesh Observer (30.11.1987), The Bangladesh Observer.

The Daily Ittefaq (05.07.1987), The Daily Ittefaq.

The Daily Star (19.08.2005), “Dhaka, Beijing Agree to Boost Trade, Investment”, **The Daily Star**, http://archive.thedailystar.net/2005/08/19/d5081901096.htm

_____(05.04.2006), “Inclusion of 8 F-7 BG Fighter Aircraft”, **The Daily Star**, http://archive.thedailystar.net/2006/04/05/d60405060267.htm

_____(17.09.2008), “China Pledges Help in N-Power Project”, **The Daily Star**, https://www.thedailystar.net/news-detail-55189

_____(16.06.2010), “China to Help Develop Infrastructure, Agriculture, Education, Health Sectors”, **The Daily Star**, https://www.thedailystar.net/news-detail-142942

_____(20.03.2010), “China Visit”, **The Daily Star**, https://www.thedailystar.net/news-detail-130757

_____(12.01.2010a), “Dhaka, Delhi Sign 3 Agreements”, **The Daily Star**, https://www.thedailystar.net/news-detail-121496

_____(12.01.2010b), “Hasina Wants Deal on Teesta Water”, **The Daily Star**, https://www.thedailystar.net/news-detail-121497

_____(10.06.2014a), “5 Deals Inked with China”, **The Daily Star**, https://www.thedailystar.net/5-deals-inked-with-china-27818

_____(10.06.2014b), “Hasina Stresses Trade Balance with China”, **The Daily Star**, https://www.thedailystar.net/hasina-stresses-trade-balance-with-china-27812

_____(07.06.2014), “PM Lauds Chinese Policy for Regional Connectivity”, **The Daily Star**, https://www.thedailystar.net/pm-lauds-chinese-policy-for-regional-connectivity-27396

_____(10.06.2014c), “Power Project Gets Chinese Support”, **The Daily Star**, https://www.thedailystar.net/power-project-gets-chinese-support-27817

_____(06.06.2015), “Agreements Signed between Bangladesh and India”, **The Daily Star**, https://www.thedailystar.net/city/agreements-signed-between-bangladesh-and-india-93061

_____(26.08.2015), “China to Build 2 More Bridges in Bangladesh”, **The Daily Star**, https://www.thedailystar.net/country/china-build-2-more-bridges-bangladesh-132925

_____(11.05.2015), “Land Boundary Agreement and Bangladesh-India Relations”, **The Daily Star**, https://www.thedailystar.net/op-ed/politics/land-boundary-agreement-and-bangladesh-india-relations-81550

_____(08.04.2017), “List of Bangladesh-India Deals”, **The Daily Star**, https://www.thedailystar.net/country/list-bangladesh-india-deals-1388221

_____(19.10.2019), “China Funded Projects: Red Tape Holds Back Progress”, **The Daily Star**, https://www.thedailystar.net/frontpage/news/china-funded-projects-red-tape-holds-back-progress-1815790

The Lawyers ve Jurists (t.y.), “Bangladesh Awami League and Bangladesh Nationalist Party (BNP)”, **The Lawyers & Jurists**, https://www.lawyersnjurists.com/article/bangladesh-awami-league-and-bangladesh-nationalist-party-bnp/ (03,11.2019).

Tuathail, Gearóid Ó (1996), **Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space**, University of Minnesota Press.

_____(1999), “Understanding Critical Geopolitics: Geopolitics and Risk Security”, C. S. Gray ve G. R. Sloan (Ed.), **Geopolitics, Geography and Strategy**, *içinde* (107–124), Frank Cass Publishers, London.

Tuathail, Gearóid Ó. ve John Agnew (1992), “Geopolitics and Discourse: Practical Geopolitical Reasoning in American Foreign Policy”, **Political Geography**, 11(2), 190–204.

Uddin, M. M. Jashim ve Bhuiyan, Mahbubur Rashid (2011), “Sino-Bangladesh Relations: An Appraisal”, **BIISS Journal**, 32(1), 1–24.

Uddin, Khawaza Main (04.09.2019), “Statelessness in Assam: Bangladesh Faces Heat of India’s Politics”, **Anadolu Agency**, https://www.aa.com.tr/en/analysis/-statelessness-in-assam-bangladesh-faces-heat-of-indias-politics/1572973

Ullah, Rahmat (2018), “New Dimension of the Military Intervention: Bangladesh Example”, Rahmat Ullah ve Sabbir Hasan (Ed.), **Contemporary World: Policy, Politics and International Relations**, *içinde* (170–184), İKSAD Publishing House, Turkey.

UN Treaty Collection (t.y.), “BANGLADESH and INDIA: Agreement on Sharing of the Ganges Waters at Farakka and on Augmenting Its Flows”, United Nations Treaty Collection, https://treaties.un.org/ (15.12.2019).

Wadud, Tuhin (05.06.2018), “Tessta Anlaşmasının Umudu Bitmiş midir? (তিস্তা চুক্তির আশা কি শেষ?)”, **Prothomalo.com**, https://www.prothomalo.com/opinion/article/1503131

Wilson, John (2015), “Political Discourse”, D. Tannen vd. (Ed.), **The Handbook of Discourse Analysis**, *içinde* (775–794), John Wiley & Sons, Ltd.

WNA (2019), “Nuclear Power in Bangladesh - World Nuclear Association”, World Nuclear Association, https://www.world-nuclear.org/information-library/country-profiles/countries-a-f/bangladesh.aspx (03,11.2019).

WorldAtlas (2018) “South Asia: Constituent Countries And Their Populations And Economies”, WorldAtlas, https://www.worldatlas.com/articles/the-population-and-economy-of-the-south-asian-countries.html (06.07.2019).

Xinhua (18.03.2019), “Feature: China-Aided Exhibition Center Comes as Boon for Local Bangladeshi Community”, **Xinhua News**, http://www.xinhuanet.com/english/2019-03/18/c_137904611.htm

Yahya, Faizal (2005), “BIMSTEC and emerging patterns of Asian regional and interregional cooperation”, **Australian Journal of Political Science**, 40(3), 391–410. https://doi.org/10.1080/10361140500203936

Yasmin, Lailufar (2019), “India and China in South Asia: Bangladesh’s Opportunities and Challenges”, **Millennial Asia**, 10(3), 322–336. https://doi.org/10.1177/0976399619879864

Yesmin, Sultana (17.02.2019), “Tapping the Potential of BCIM-EC”, **Financial Express**, https://thefinancialexpress.com.bd/views/views/tapping-the-potential-of-bcim-ec-1550415602

Yeşiltaş, Murat (2016), “Jeopolitik”, Şaban Kardaş vd. (Ed.), **Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular**, *içinde* (351–365), Küre Yayınları, İstanbul.

Yongtao, Liu (2010), “Discourse, Meanings and IR Studies: Taking the Rhetoric of “Axis of Evil” As a Case”, **CONfines de Relaciones Internacionales y Ciencia Política**, 6(11), 85–106.

Zaman, Rashed Uz (01.09.2017), “Can Bangladesh Turn Its Burdensome Geography into a Blessing?” **East Asia Forum**, https://www.eastasiaforum.org/2017/09/01/can-bangladesh-turn-its-burdensome-geography-into-a-blessing/

EKLER

Ek 1: 2009-2018 Yılları Arasında Avami Ligi'nin Çin ve Hindistan'a Yönelik İzlediği Politikanın Değerlendirmesi:

Görüşme Soruları:

1. Bangladeş'in coğrafi konumunu göz önüne alındığında, Hindistan ve Çin ile ilişkileri dengeleme ihtiyacı var mıdır?

2. 2009-2018 döneminde Avami Ligi hükümetinin Hindistan ve Çin ile ilişkilerinin nasıl olduğunu düşünüyorsunuz? Awami Ligi hangi ülke ile daha iyi bir ilişki sürdürmüştür?

3. Avami Ligi hükümeti bu süre zarfında Çin ve Hindistan ile dengeyi korumayı başarmış mıdır?

4. Cevabınız evet ise, sizce hangi konularda Avami Ligi'nin denge kurmayı başardığını düşünüyorsunuz? Cevabınız hayır ise, hangi durumlarda dengenin kurulmadığını düşünüyorsunuz?

5. 2009-2018 döneminde Hindistan veya Çin ile Bangladeş arasında bir anlaşma imzalandığında, diğer ülke (Çin veya Hindistan) yeni bir anlaşma yapmakla ilgileniyor; ya da Avami Ligi hükümeti anlaşmayı imzalıyor. Sizce bu durum Avami Ligi'nin başarısı mıdır? Yoksa Çin ile Hindistan arasındaki rekabetin sonucu mudur?

6. Çin ile Hindistan arasında Bangladeş ile ilgili rekabetin konuları nelerdir?

7. Avami Ligi hükümetinin birçok bakanı ve lideri Hindistan hakkında övgü konuşmalar yapıyor; Bu durumu Avami Ligi'nin Hindistan'a karşı zayıf yönleri olarak düşünüyor musunuz?

8. Bangladeş'in Çin ve Hindistan'la gelecekteki ilişkileri ne olmalı? Bangladeş'in Çin'le ilişkilerinin hangi alanlarda güçlendirilmesi gerekiyor? Hangi alanlarda, Bangladeş'in Hindistan ile ilişkilerinin güçlendirilmesi gerekiyor?

Ek 2: 2009-2018 Yılları Arasında Avami Ligi'nin Çin ve Hindistan'a Yönelik İzlediği Politikanın Değerlendirmesi

Prof. Dr. Ali Riaz

Ali Riaz, Bangladeşli uyruklu olup Amerika'da yaşayan siyaset bilimcisi ve yazarıdır. Illinois State Üniversitesinde Profesördür. Çalışmalarının çoğu, özellikle Güney Asya siyaseti ve siyasal İslam üzerindedir. Bangladeş'in dış politika analistler arasında birinci sırada yer almaktadır.

Görüşme Tarihi: 25 Kasım, 2019

বৈশ্বিক পরিস্থিতির পরিবর্তনের কারনে বাংলাদেশের ভুরাজনৈতিক গুরুত্ব বেড়েছে। এর অন্যতম কারন হচ্ছে ১। সামগ্রিকভাবে বৈশ্বিক অর্থনীতির ভরকেন্দ্র পরিবর্তন হয়ে এশিয়ায় এসেছে। ২। বিশ্ব রাজনৈতকি ব্যবস্থায় পরিবর্তন হয়েছে। বিশ্ব রাজনৈতিক ব্যাবস্থায় বহু খেলোয়ার তৈরি হয়েছে। এশিয়ায় চীন বিশ্ব শক্তি হিসেবে আত্মপ্রকাশ করেছে। গত এক দশকে চীন বিশ্ব শক্তি হিসেবে আত্মপ্রকাশ করেছে। এই দুটি পরিবর্তনের ফলে – এ দুটি উপদানের প্রেক্ষিতে এশিয়ার প্রতিযোগিতার কেন্দ্র হিসেবে ভারত মহাসাগর সামনে এসেছে। এ এলাকা দিয়ে পৃথীবির একটা বড় পরিমাণ তেল যায়। জ্বালানী নিরাপত্তার জন্য মালাক্কা প্রণালী ও এ এলাকা গুরুত্বপূর্ণ। এ সমুদ্র পথ নিয়ে প্রতিযোগিতা হচ্ছে মূলত, যুক্তরাষ্ট্র, চীন ও ভারতের মধ্যে। দীর্ঘদিন যাবত এ অঞ্চলে যুক্তরাষ্ট্রের একক আধিপত্য ছিলো। কিন্তু চীনের উত্থানে কারণে, চীন ওই সি লেন নিজের কর্তৃত্বে রাখতে চায়। কারন, চীনের জ্বালানীর দরকার। তার জ্বালানীর বড় অংশ মধ্যপ্রাচ্য দিয়ে চীনে যায়। ভারতও যেহেতু উত্থান করছে, তারা ভারত মহাসাগরকে নিজেদের সাগর মনে করেছে। তখন ভারতের শক্তি ছিলো না। কিন্তু এখন তার শক্তি হয়েছে। সেও শক্তি দেখাতে চায়। দেখা যায়, ভারত মহাসগরের প্রতিযোগিতার বর্ধিত অংশ হলো বঙ্গোপসাগর। কারন ভারত মহাসাগরে প্রবেশ করতে হলে বঙ্গোপসাগর দিয়ে যেতে হবে। গালফ দিয়ে গেলেও বঙ্গোপসারের কাছ দিয়ে যেতে হয়। ফলে বঙ্গোপসারের গুরুত্ব বাড়ায় বাংলাদেশের ভুরাজনৈতিক গুরুত্ব ও কৌশলগত গুরুত্ব বেড়েছে। এটা মনে রেখে পররাষ্ট্রনীতি ঠিক করতে হবে। এটা শুধু চীন ও ভারতের প্রতিযোগিতা নয়, বাংলাদেশের ক্রমবর্ধমান ভূরাজনেতিক ও কৌশলগত গুরুত্ব মাথায় রেখেই পররাষ্ট্র এবং অন্যান্য নীতি ঠিক করতে হবে।

ভারত-চীন প্রতিযোগিতার আরেকটি দিক হলো, ভারত সব সময় দক্ষিণ এশিয়াকে তার প্রভাবাধীন একটি অংশ মনে করে। মন্ড্র ডক্ট্রিনের আওতায় যুক্তরাষ্ট্র যেমন ল্যাটিন আমেরিকাকে নিজের প্রভাবাধীন মনে করতো তেমনি একটি ধারনা। ইন্দিরা গান্ধির সময় এটা সামনে আসে। এটাকে অনেকে ইন্দিরা ডক্ট্রিন বলেন। তখন যেহেতু যুক্তরাষ্ট্রের সঙ্গে ভারতের সম্পর্ক ভালো ছিলো না, সেহেতু এটা যুক্তরাষ্ট্রকে মাথায় রেখেই সামনে আনা হয়। তবে দক্ষিণ এশিয়ায় যুক্তরাষ্ট্র সব সময় তার অবস্থান ধরে রাখতে চেয়েছে। ১৯৪৭-৪৮ থেকেই পাকিস্তান যুক্তরাষ্ট্রের বন্ধু। এবং পাক-ভারত যুদ্ধে যুক্তরাষ্ট্র পাকিস্তানের পাশে ছিলো। ফলে বাংলাদেশের স্বাধীনতা যুদ্ধের সময় যুক্তরাষ্ট্র পাকিস্তানকে সহায়তা করেছে। মিত্র পাকিস্তানের অখন্ডতা চেয়েছে। এই একই বিষয়ে চীনের মনোভাবও যুক্তরাষ্ট্রের মতো ছিলো। ফলে তাদের মধ্যে একটা সম্পর্ক তৈরি হয়েছে।

ভারত তার প্রতিবেশিদেরকে যেহেতু নিজের প্রভাবাধীন মনে করে, ফলে দক্ষিণ এশিয়ার দেশেগুলোর সঙ্গে ভারতে ভারসম্যহীন সম্পর্ক তৈরি হয়েছে। পাকিস্তান ছাড়া অন্য দেশেগুলোকে ক্ষুদ্র দেশ হিসেবে দেখেছে। ফলে ভারত সব সময়ই বড় ভাই সূলভ আচরণ করতে চেয়েছে। তার কিছু প্রতিচ্ছবি কিন্তু আমরা দেখেতে পাই। যেমন: শ্রীলংকায় ভারতের সামরিক হস্তক্ষেপ। মালদ্বীপে মামুন আব্দুল কাইয়ুমের বিরুদ্ধে সেনা অভুত্থানের সময় ভারত কমান্ডো বাহিনী পাঠিয়েছে। ভারত সব সময় মনে করে এগুলোর জন্য আন্তর্জাতিক মহলের কোনো ভূমিকার প্রয়োজন

নেই। সে নিজেই সমাধান করতে পারবে। ফলে, যদিও ভারত বিশ্বশক্তি হতে চেষ্টা করছে, তবুও সে দক্ষিণ এশিয়ার দেশগুলোতে তার প্রভাবের অধীনে বলেই মনে করতে চায়। এর বাহিরে চিন্তা করতে পারেনি।

এমন একটা মুহুর্তে চীনের আত্ম প্রকাশ ঘটেছে। চীনের একটা নীতি হচ্ছে ভারতকে চাপে রাখা। চীনের নিজেরও একটা বলয় আছে তা হলো পূর্ব-দক্ষিণপূর্ব এশিয়া। কিন্তু দক্ষিণ এশিয়ার দিকে চীনের তেমন নজর ছিলো না। ১৯৭০ এর থেকে গত ১০ বছর আগ পর্যন্তও চীন দক্ষিণ এশিয়ার দিকে নজর দেয়নি। তবে, যেহেতু ভারত মহাসাগরে ভারতের সঙ্গে প্রতিযোগিতা রয়েছে, সেটাকে সে দক্ষিণ এশিয়া ছড়িতে দিতে চায়। কারণ ভারতের বলয়ে গিয়ে যদি তার সঙ্গে যুদ্ধটা করা যায় তাহলে সেটা তার জন্য ভালোই। চীন দুটি কারনে এটা করেছে: ১। ভারত মহাসগর পাশ্ববর্তী দেশগুলোতে প্রভাবটা বাড়ানো। আফগানিস্তান দিয়ে চীন এ প্রভাব বিস্তারের সূচনা করেছে। পাকিস্তানের কাছে হওয়ায় সহজ হয়েছে। ২। দ্বিতীয়ত, সমূদ্র বন্দর তৈরি। যেমন: শ্রীংকার হাম্বান তোতা। তাছাড়া মিয়ানমারে তাদের প্রভাব বহু বছর ধরে। মিয়নমার সেনাবাহিনীর সঙ্গে চীনের সম্পর্ক অত্যন্ত গভীর। তারা মিয়ানমারের রাজনীতিবিদদের গুরুত্ব দেয়না। মিয়ানমার ও পাকিস্তানের সঙ্গে সম্পর্ক থাকায় পোর্ট বন্দর করা সহজ হয়েছে। শ্রীলংকায় বিনিয়োগসহ রাজনৈতিক সহায়তা দিয়েছে। এখন চীনের কাছে বাংলাদেশের গুরুত্বও বৃদ্ধি পেয়েছে।

চীন বাংলাদেশ কে দুটি কারনে বেশি গুরুত্ব দিচ্ছে ১। জ্বালানী সরবরাহের সামুদ্রিক লাইনকে নিরাপদ রাখা। ২। ভারতের বিপরীতে প্রভাব বিস্তার। এভাবেই বাংলাদেশে চীনের স্বার্থ ও প্রতিযোগিতার বিষয়টি আসছে। অন্যদিকে ভারতের সঙ্গে যুক্তরাষ্ট্রের সম্পর্ক ভালো হয়ে যাওয়ায়, দুই দেশ ভারত মহাসাগরে চীনকে ঠেকাতে জোটবদ্ধ হয়েছে। সুতরাং, বাংলাদেশের পররাষ্ট্রনীতি হতে হবে ভূরাজনৈতিক ও ভূকৌশলগত অবস্থানকে যতটা গুরুত্ব দিয়ে। সেই দিকটা বিবেচেনায় রেখেই চীন ও ভারতের সঙ্গে সম্পর্কটা হওয় উচিত। তবে বাস্তবে হয়েছে কিনা? সেটা দেখার বিষয়।

দুটো দেশের মধ্যে কেমন ভাবে ভারসম্য হবে? চীন ও ভারতের বিষয়ে এই আলোচনায় যুক্তরাষ্ট্রের প্রসঙ্গ এসেছে। তাদের সঙ্গে বাংলাদেশের সম্পর্ক উত্থান-পতনের মধ্য দিয়ে এগিয়েছে। তবে ১৯৭১ থেকেই সম্পর্ক রয়েছে যুক্তরাষ্ট্রের সঙ্গে। স্বাধীনতার পরই বাংলাদেশের পাশে আর্থিক সহায়তা দিয়ে এগিয়েছে, বাংলাদেশ যখন বিদেশি সহায়তা নির্ভর ছিলো, তখন বিশ্ব ব্যাংক ও আইএমএফ বাংলাদেশকে সাহায্য করেছে যুক্তরাষ্ট্রের সমর্থনে। ১৯৭৫ পরবর্তী সময়ে সম্পর্ক বেশি ভালো হয়েছে। অর্থনৈতিক সম্পর্ক ভালো হয়েছে। যুক্তরাষ্ট্র থেকে বিনিয়োগ এসেছে। ১৯৭২ সাল থেকে যে যুক্তরাষ্ট্র বাংলাদেশের রাজনীতিতে ছিলো হঠাৎ করে কেন তার অবস্থান নেই? কেন চীন ও ভারত সামনে চলে আসলো। কারণ হিসেবে বলা যায়: ১। নব্বই দশকের পর দক্ষিণ এশিয়ায় যুক্তরাষ্ট্রের পররাষ্ট্রনীতিতে কিছু পরিবর্তন হয়েছে। বড় অর্থনৈতিক বাজার হিসেবে ভারতের উত্থান, এবং অর্থনীতির প্রসারের কারনে যুক্তরাষ্ট্র ভারতের সঙ্গে ভালো সম্পর্ক তৈরি করে এগিয়েছে। এর ফলে দক্ষিণ এশিয়ায় যুক্তরাষ্ট্র এক ধাপ পেছনে থেকেছে। তারা ভারতের কর্মকান্ডকে সমর্থন দিয়েছে। তবে, পাকিস্তান ব্যতিত দক্ষিন এশিয়ার দেশগুলোতে ভারতের ভূমিকাতে ১৯৯০ এর পরে যুক্তরাষ্ট্রের সমর্থন রয়েছে। ফলে, যুক্তরাষ্ট্রকে সামনের সারিতে দেখা যায়নি। তবে, তারা অনুপস্থিত থাকেনি। বাংলাদেশের সঙ্গেও তাদের বিভিন্ন ক্ষেত্রে সহযোগিতামূলক কাজ হয়েছে। দক্ষিণ এশিয়া যুক্তরাষ্ট্রের এ নীতিকে অনেক ম্যাকডোনাল্ডাইজেশন অব ইউএস ফরেন পলিসি বলা যায়। স্নায়ুযুদ্ধে পরবর্তী সময়ে বিশ্ব অর্থনীতি এশিয়ার দিকে ঝুকে যাওয়ায়, যুক্তরাষ্ট্র এশিয়ায় তাদের অর্থনৈতিক নীতি গ্রহণ করেছে। তারা দেখেছে চীনের উত্থানকে ঠেকাতে হলে এশিয়ার সঙ্গে অর্থনৈতিক সম্পর্ক বাড়াতে হবে। তারই

অংশ হসেবে টিপিপি করা হয়। টিপিপিএর অধিকাংশ দেশ হলো পূর্ব এবং দক্ষিণপূর্ব এশিয়াতে এবং কেন্দ্র ছিলো ভারত মহাসাগরের পাশ্ববর্তী দেশ। যুক্তরাষ্ট্র দেখেছে যদি এ দেশগুলোকে বিনিয়োগ ও ব্যবসা দিয়ে প্রভাব বলয়ে নিয়ে আসা যায় তাহলে চীনের অগ্রগতিকে থামানো সহজ হবে। তবে, যেহেতু এ নীতি সফল হয়নি; বিশেষ করে ট্রাম্প এর নীতির কারণে। ফলে এ দেশগুলো চীনের প্রতি ঝুকে পড়েছে। টিপিপি ব্যর্থ হওয়ার পর দক্ষিণ এশিয়ার রাজনীতিতে যুক্তরাষ্ট্রকে খুব বেশি দেখা যায়নি।

সুতরাং চীন ও ভারতের সঙ্গে বাংলাদেশের ভারসম্যের কথা আসলে এ অদৃশ্য তৃতীয় শক্তি যুক্তরাষ্ট্র সামনে আসে। দুটি জিনিসের মধ্যে ভারসম্যের জন্য তৃতীয় মাধ্যম প্রয়োজন। যেমন দাড়িপাল্লায় একটি স্কেল থাকে। যুক্তরাষ্ট্র বাংলাদেশ পররাষ্ট্রনীতিতে চীন ও ভারতের ভারসম্যের ক্ষেত্রে ওই স্কেলের মতো। বাংলাদেশের রাজনীতিতে যুক্তরাষ্ট্রের গুরুত্ব এখানে। যুক্তরাষ্ট্র বাংলাদেশের প্রতিবেশি রাষ্ট্র নয়। ভারত প্রতিবেশী। চীন কাছাকাছি। দুটি দেশেরই বাংলাদেশের ওপর ভিন্ন ভিন্ন আগ্রহ আছে। সুতরাং এটার ভারসম্যে যুক্তরাষ্ট্রের উপস্থিতি জরুরি ছিলো।

২০০৯ সাল থেকে আওয়ামী লীগ সরকার যুক্তরাষ্ট্রের সঙ্গে যোগাযোগমূলক সম্পর্ক রেখেছে, তবে দুই দেশের মধ্যে দুরত্ব তৈরি হয়েছে। কারন হচ্ছে, রাজনৈতিক। ২০১৩ সালে যুক্তরাষ্ট্র স্বচ্ছ ও নিরপেক্ষ নির্বাচনের ওপর গুরুত্বারোপ করে। ভারত কিন্তু এমন কিছু চায়নি। আর চীনের নির্দিষ্ট কোনো অবস্থান ছিলো না। যুক্তরাষ্ট্র নিরপেক্ষ নির্বাচনকে খুব জোর দিয়েছিলো। কারণ, নির্বাচন দূর্বল হলে একদিকে সরকারের ওপর চীন অথবা ভারতের প্রভাব বেড়ে যাবে। পাশাপাশি অগণতান্ত্রিক অবস্থায় জঙ্গিবাদ বাড়বে। যুকরাষ্ট্রের এ সতর্ক অবস্থা বাংলাদেশ সরকার গুরুত্ব দেয়নি। পরবর্তীতে দেখা গেল সরকারের ওপর ভারতের রাজনৈতিক প্রভাব অত্যন্ত বৃদ্ধি পেয়েছে। সরকার রাজনৈতিক ভাবে ভারতের ওপর নির্ভরশীল হয়ে পড়েছে। ফলে ভারতকে অনেক কিছুই দিয়েছে; সে অর্থে বাংলাদেশে তেমন কিছুই পায়নি। ফলশ্রুতিতে ভারতের সঙ্গে ভারসমস্যহীন সম্পর্ক তৈরি হয়েছে। অন্যদিকে চীন বিনিয়োগের মাধ্যমে বাংলাদেশে অবস্থান শক্তিশালী করেছে। এ দুটি দেশের কোনোটির সঙ্গে বাংলাদেশের ভারসম্যহীন সম্পর্ক যুক্তরাষ্ট্রের দক্ষিণ এশিয়া কেন্দ্রিক স্বার্থের পরিপন্থী। ফলে, বর্তমানে যুকরাষ্ট্রের সঙ্গে বাংলাদেশের সম্পর্ক অনেক আনুষ্ঠানিক। শুধুমাত্র নিরাপত্তা ও গোয়েন্দা পর্যায়ে কিছু সম্পর্ক রয়েছে। এর বাইরে চীন-ভারতের মধ্যে ভারসম্য রক্ষায় যুক্তরাষ্ট্রের সঙ্গে রাজনৈতিক পর্যায়ে সে সম্পর্ক থাকা দরকার সেটা নেই।

বাংলাদেশের ভূ-কৌশলগত স্বার্থ কোনটা, ভূরাজনৈতিক স্বার্থ কি? সেটা হলো বাংলাদেশকেই চিন্তা করতে হবে। চীনের স্বার্থেও নয়, ভারতের স্বার্থেও নয়, অথবা যুক্তরাষ্ট্রের স্বার্থেও নয়, নিজের স্বার্থেই এ শক্তিগুলোর মধ্যে ভারসমস্য আনা দরকার। বাংলাদেশের অবস্থান ও ভূকৌশলগত সুযোগটাকে ব্যবহার করতে হবে। রাজনৈতিক বা অর্থনৈতিক কারনে ভাসম্যের বিষয়টি চিন্তা না করে জাতীয় স্বার্থকে প্রাধান্য দিয়ে নীতি নির্ধারণ প্রয়োজন। তবে, বর্তমান সরকার যেটা করছে, তারা রাজনৈতিক ভাবে ভারতের ওপর এবং অর্থনৈতিকভাবে চীনের ওপর নির্ভরশীল হয়ে পড়েছে। সরকার এভাবে ভারসম্য করার চেষ্টা করছে। তারা মনে করছে, এভাবেই বাংলাদেশ ভারসম্য রক্ষায় সফল হয়েছে। অন্যভাবে দেখলে, চীন ও ভারত নিজেদের স্বার্থের জন্য আওয়ামী লীগকে ক্ষমতায় রাখতে চায়। চীনের স্বার্থ হলো, তারা যেকোনো জায়গায় আধা স্বৈরতান্ত্রিক সরকারকে পছন্দ করে। কারণ হচ্ছে, এ ধরনের সরকার দুর্নীতি করলেও ঋনের টাকায় উন্নয়ন কাজ করে। এই ধরনের ব্যবস্থায় চুক্তির খসড়া সংসদে উত্থাপন করতে হয়না, পরিকল্পনা গ্রহণে দীর্ঘসূত্রিতা থাকে না। চীনও দীর্ঘসূত্রিতা চায় না। তারা টাকা দিতে চায়, এবং দ্রুত বাস্তবায়ন

চায়। ফলে, আধা স্বৈরতান্ত্রিক সরকার চীনের জন্য উপযুক্ত। রাজনৈতিক ভাবেও চীনের স্বার্থ আছে। চীন বিশ্বব্যাপী উদারগণতান্ত্রিক ব্যবস্থার বিরুদ্ধে কাজ করছে। ফলে, বাংলাদেশে যদি অতি উদার দল না থাকে, তাহলে তা চীনের রাজনৈতিক সফলতাকে সহজ করবে।

অন্যদিকে, ভারতের জন্যও এ সরকার অনেক গুরুত্বপূর্ণ। কারণ তারা নিয়ন্ত্রন করতে সক্ষম হচ্ছে। চীন ও ভারতের এ প্রভাবের মধ্যে যুক্তরাষ্ট্র আসলে কোথাও ফিট করছে না। যুক্তরাষ্ট্রের নিরাপত্তা চুক্তিতে সরকার সাড়া দেয়নি। তারা যুক্তরাষ্ট্রের সঙ্গে কোনো ধরনের চুক্তিতে যেতে আগ্রহী নয়। গুলশান আক্রমনের পর যুক্তরাষ্ট্র একটি সন্ত্রাসবিরোধী সহযোগিতা চুক্তি করতে চেয়েছে। তবে তা গুরুত্ব পায়নি, চুক্তি হয়নি। কিছু কিছু ক্ষেত্রে সহযোগিতা হচ্ছে, তবে রাজনৈতিক ভাবে কোনে সম্পর্ক আগায়নি। ২০০৯ থেকেই এভাবে ভারসম্য স্থাপনকারী শক্তি যুক্তরাষ্ট্রের সঙ্গে বাংলাদেশের এমন সম্পর্ক বজায় থাকায়, চীন অথবা ভারতের সঙ্গে সম্পর্কের ক্ষেত্রে ভারসম্যহীনতা প্রায়ই চোখে পড়ে। ভারতের প্রতি আওয়ামী লীগের ঝোঁক স্পষ্ট। রাজনৈতিকভাবে টিকে থাকতেই তারা ভারতের প্রতি দুর্বলতা দেখায়। রাজনৈতিকভাবে ভারতের সঙ্গে আওয়ামী লীগের সম্পর্ক অনেক গভীর এবং কাছাকাছি। এ সম্পর্ক সামনে অনেক দিন পর্যন্ত অব্যাহত থাকবে। ভারতের প্রতি এ নির্ভরতার কারণে কিন্তু বাংলাদেশ অতিরিক্ত কিছু অর্জন করছে না। ভারত, অর্থ দিয়ে সাহায্য করছে না। এ সরকারকে ভারত তেমন কোন অর্থ দিয়ে সাহায্য করছে না।

উন্নয়নকে আওয়ামী লীগ প্রধান এজেন্ডা হিসেবে তুলে ধরেছে। বড় প্রজেক্টগুলোকে ইস্যু হিসেবে দেখানো হচ্ছে যে, উন্নয়নের স্বার্থেই গণতন্ত্রের কিছুটা ছাড় দেওয়া হয়েছে। দেখানোর মতো এ প্রজেক্টগুলোর জন্য টাকা দরকার। কিন্তু স্বচ্ছতা, জবাবদিহীতা, রাজনৈতিক স্থিতিশীলতা ও গণতান্ত্রিক ব্যবস্থার শর্ত পূরণ না হওয়ায় এই টাকাটা যেহেতু আন্তর্জাতিক দাতাদের কাছ থেকে নিতে পারতে না ফলে সরকার অন্যকোন মাধ্যম খুজছে। যেখানে কম জবাবদিহীতা ও কম স্বচ্ছতার সুযোগ রয়েছে। চীন এ ক্ষেত্রে সবচেয়ে সহজ মাধ্যম। চীন স্বচ্ছতা ও জবাবদিহীতার বিষয়টি খুব বেশি গুরুত্ব দেয় না। আর এ ধরনের বড় প্রজেক্টে টাকা দেওয়ার ক্ষমতা চীনেরেই আছে ভারতের নাই। ফলে, আওয়ামী লীগের রাজনৈতিক নির্ভরশীলতা ভারতের কাছে এবং অর্থনৈতিক নির্ভরতা চীনের কাছে। কারণ রাজনৈতিক ভাবে টিকতে না পারলে অর্থনৈতিক সুবিধাও সম্ভব নয়। ফলে, চীন আওয়ামী লীগের ভারত নির্ভরশীলতাকে খুব বেশি নেতিবাচক নেয়নি। চীন সবকিছু দীর্ঘ মেয়াদে চিন্তা করে। তারা দেখছে, আদর্শগত ভাবে তারা উদার গণতন্ত্রের বিরুদ্ধে সফল হচ্ছে। বাংলাদেশে যে গণতন্ত্রের সংকট দেখা দিয়েছে সেটাকে সমর্থন দিচ্ছে চীন। তাছাড়া, চীন বুঝেছে, যে ভারতের প্রভাব একদিনে কমে যাবে না। চীন তার ক্রমবর্ধমান প্রভাবের মাধ্যমে ধীরে ধীরে ভারতের প্রভাবকে হ্রাস করতে চায়। তারা সফলও হচ্ছে। ভারতকে ছেড়ে আওয়ামী লীগ চীনের দিকে ঝুকবে না এটা চীন ভালোভাবেই জানে।

চীনে সফরে গেলেই ভারতে যেতে হবে বিষয়টি এভাবে নয়, তবে হয়তো এভাবে পরিকল্পনা করা হয়ছে। তবে, ভারতে সফর এমনিতেই হয়। জনগণকে দেখানোর জন্য আওয়ামী লীগ কিছু কৌশল অবলম্বন করে। দেখা গেছে, চীন থেকে সাবমেরিন কেনার পর ভারতের পক্ষ থেকে বেশ কিছু সফর হয়েছে। প্রধানমন্ত্রী প্রকাশ্যে ঘোষনা দিলেন যে, ভারতের সাথে সম্পর্কে ঘাটতি হবে না। এটা হচ্ছে, জনগণনকে দেখানোর কৌশল।

ভবিষ্যত নীতি: বাংলাদেশের জাতীয় স্বার্থ বাংলাদেশকেই রক্ষা করতে হবে। এটা চীন-ভারত বা যুক্তরাষ্ট্র রক্ষা করবে না। ফলে, জাতীয় স্বার্থগুলো চিহ্নিত করা জরুরি। সেগুলো নিয়ে দরকষাকষি করা, সেগুলোর বিনিময়ে বাংলাদেশের দীর্ঘ মেয়াদী স্বার্থের অনুকূলে যা করার করতে হবে। দ্বিতীয়ত: বাংলাদেশের হাতে স্বার্থ উদ্ধারের মাধ্যমগুলো কমে গেছে। রাজনৈতিক কারনে অনেকগুলো সুযোগ নষ্ট হয়েছে। যেমন: কোনো বিনিময় ছাড়াই বন্দর ব্যবহারে ভারতকে সুযোগ দেওয়া হয়েছে। অথচ এই বন্দর, অনেক গুরুত্বপূর্ণ ছিলো। কেন কোনো ধরনের আলোচনা ছাড়া সুযোগ দেওয়া হলো। বাংলাদেশ অবস্থানগত যে সম্পদ আছে তার যথাযথ ব্যবহার করতে হবে। যেমন, ভারত মহাসাগরে প্রবেশের সুযোগ, দক্ষিণ ও দক্ষিণপূর্ব এশিয়ার সংযোগ; ফলে এ সুযোগগুলোকে কিভাবে ব্যবহার করতে তা বাংলাদেশকে সঠিকভাবে ভাবতে হবে। সিঙ্গাপুর তার পোর্ট ব্যবহার করে ধনী হয়েছে, এভাবে পরিকল্পিতভাবে আগাতে হবে।

সুতরাং, বালাদেশে যদি কোনো দেশের ওপ ঝুকে পড়ে, তাহলে রাজনৈতিক সিদ্ধান্তও ওই দেশের অনুকূলে যাবে। ফলে, দেশের স্বার্থ সংরক্ষণ হবে না। রাজনৈতিকভাবে ভারতের ওপর আর অর্থনৈতিকভাবে চীনের ওপর নির্ভরশীল হয়ে যাওয়ার অর্থেই হচ্ছে, নিজের স্বার্থ থেকে সরে এসেই তাদের সাথে সমঝতায় রাজি হওয়া। কার্যকর গণতান্ত্রিক ব্যবস্থা ও জনসচেতনতা ছাড়া দেশের স্বার্থ রক্ষা কঠিন। দীর্ঘ মেয়াদী রাজনৈতিক ও অর্থনৈতিক লক্ষ্য নির্ধারণ করতে সক্ষম হলে, সফল রাজনৈতিক ব্যবস্থা প্রতিষ্ঠিত হলে, স্বচ্ছতা থাকলে দেশের স্বার্থ রক্ষা হবে। নতুবা কোনোভাবেই সম্ভব নয়। ভারতকে যা দেওয়া হয়েছে, তার বিনিময়ে কি পাওয়া গেছে? বাংলাদেশের কি সম্পদ আছে এবং স্বার্থ কি; সেদিক বিবেচনা করেই এ ধরনের সম্পর্ক তৈরি হওয়া উচিত। কি কি আদায় করতে চাই সেটা নির্ধারণ করতে হবে। শুধু দ্বিপাক্ষিক নয়, আন্তর্জাতিক ফোরামেও সহযোগিতার সুযোগ রয়েছে। এ সবকিছুই নির্ধারণ করতে হবে নিজের স্বার্থকে ঠিক রেখে। ভারত কে যা দেওয়া হয়েছে, তা অনেক, বহুমাত্রিক ট্রানজিট দেওয়া হয়েছে। ভারত তার উত্তরপূর্ব প্রদেশগুলোতে বাংলাদেশের বিনিয়োগের সুযোগ করে দিতে পারতো, ট্রানজিট নেপাল ও ভূটানের সঙ্গেও সংযুক্ত করা যেত, পানিচুক্তি, সীমান্ত সমস্যা ইত্যাদি বিষয়গুলো সামনে রেখে নীতি নির্ধারিত হতে পারতো।

২০০৯-২০১৮ সালের মধ্যে ভারত বাংলাদেশ থেকে যে সুবিধা আদায় করে নিয়েছে, বাংলাদেশে সে তুলনায় খুবই সামান্য কিছু অর্জন করতে পেরেছে। ভারসম্যটা পুরোপরি ভারতের পক্ষে চলে গেছে। অর্থনীতি, পানি বন্টন, রাজনীতি, অবৈধ বাংলাদেশি ইস্যু সব কিছুই ভারতের স্বার্থ সংরক্ষণ করেছে। এ সময়কালে চীন এবং ভারত তাদের জাতীয় স্বার্থ সামনে রেখে বাংলাদেশের কাছ থেকে সর্বোচ্চ সুযোগ আদায় করে নিতে পেরেছে। এ সময়ের মধ্যে বাংলাদেশ তার ভূকৌশলগত অবস্থান ও জাতীয় স্বার্থকে সামনে রেখে খুব সামান্য সফলতা অর্জন করতে পেরেছে।

Ek 3: 2009-2018 Yılları Arasında Avami Ligi'nin Çin ve Hindistan'a Yönelik İzlediği Politikanın Değerlendirmesi

Prof. Dr. Delwar Hossain

Dakka Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Profesörü, Güney Asya Uzmanı, Bangladeş dış politika analistlerden en çok bilinen kişilerden biridir.

Görüşme Tarihi: 27 Kasım, 2019

একটা দেশের পররাষ্ট্রনীতি বিভিন্ন উপদানের ওপর নির্ভর করে। আর বাংলাদেশের পররাষ্ট্রনীতির ক্ষেত্রে ইতিহাসও জড়িত বলা যায়। যেমন, চীনের সঙ্গে আমাদের সম্পর্কের শুরুটা কিন্তু সুখকর ছিলো না, ১৯৭১ এ চীনের ভূমিকার কারনে বৈরি সম্পর্ক ছিলো এবং প্রথম দিকে সম্পর্ক শুরুই হয়নি। অন্যদিকে ভারতের সঙ্গে সম্পর্ক মুক্তিযুদ্ধে ভারতের সমর্থনের কারণে শুরুতেই একটা কৌশলগত ও জোটগত সম্পর্ক ছিলো। দুই দেশের মধ্যে বন্ধুত্বপূর্ণ দ্বিপাক্ষিক চুক্তি ছিলো। একটা পর্যায়ে বৈশ্বিক ও আঞ্চলিক উপাদানগুলোর প্রভাবে এ অঞ্চলের দেশগুলোতে যে প্রভা পড়ে তার প্রেক্ষিতে ভারত-বাংলাদেশ সম্পর্কে কখনো কখনো একটা টানাপোড়েন-ওঠানামা হয়েছে।

সংবিধানে পররাষ্ট্রনীতির যে নীতি অনুসরণ করা আছে, সেদিকে তাকালে দেখা যায়, বাংলাদেশ সকল দেশের সঙ্গে সুসম্পর্ক রাখবে। সেদিক থেকে দেখলে ভারত বা চীনের সঙ্গে বাংলাদেশ সুসম্পর্ক ও শক্তিশালী সম্পর্কে যেতে পারে। বাস্তবতা হচ্ছে যে, ভূরাজনৈতিক বিবেচনায়, বাংলাদেশ-ভারত সম্পর্ক বিশেষ গুরুত্ব পায়। একই কারণে চীনের সঙ্গে সম্পর্কের গুরুত্বও আছে। স্নায়ু যুদ্ধের সময় বাংলাদেশের ভুরাজনৈতিক গুরুত্ব যেমন ছিলো, এখনকার প্রেক্ষিতে দেখলেও বাংলাদেশের ভূরাজনৈতিক গুরুত্ব বৃদ্ধি পেয়েছে। তাছাড়া, বহুমূখী বিশ্বে, বিশেষ করে চীন ও ভারত যখন শক্তিশালী হচ্ছে, তখন দেখা যাচ্ছে, বাংলাদেশের গুরুত্ব আরও বৃদ্ধি পাচ্ছে। সুতরাং বালাদেশের যে নিরাপত্তা ও উন্নয়নের চাহিদা আছে, সে বিষয়গুলোকে সামনে রেখে পরিচালিত হচ্ছে; পাশাপাশি শাসক যারা আসেন তাদের দৃষ্টিভঙ্গিও সেখানে যুক্ত হয়। স্নায়ু যুদ্ধের পর মতাদর্শের গুরুত্ব অনেক কম। সে কারনে, দেখা যায়, চীন ও ভারতের সঙ্গে একই সঙ্গে অংশীদারিত্ব মূলক শক্তিশালী সম্পর্ক তৈরি করার সুযোগ রয়েছে। গত ১০ বছরে, এক ধরনের ভারসম্যপূর্ণ অবস্থান তৈরি করেছে বাংলাদেশ। দুই দেশের সঙ্গে অত্যন্ত উৎপাদনমুখী এবং কৌশলগত সম্পর্ক তৈরি করার মাধ্যমে একটা ভারসম্য তৈরি করতে পেরেছে।

কোন কোন ক্ষেত্রে ভারসম্য হয়েছে: ভারতের সঙ্গে সম্পর্কের বিষয়ে দেখলে বলা যায়, এটা বহু মাত্রিক। অর্থনীতি, নিরাপত্তা, রাজনৈতিক, সাংস্কৃতিক সব বিষয়গুলোই কাজ করছে। বিশেষ করে, প্রতিবেশি রাষ্ট্র হওয়া ও একটা গুরুত্বপূর্ণ উপাদান। অর্থনীতিতে ভারত-চীন বাংলাদেশের জন্য সমান গুরুত্বপূর্ন। চীন প্রধান ব্যবসায়িক অংশীদার। ভারত দ্বিতীয়। বাণিজ্যের দিকে থেকে দুই দেশ প্রায় কাছাকাছি। পূর্বের তুলনায় ভারতের বিনিয়োগ বাড়ছে। অন্যদিকে, অবকাঠামো উন্নয়নে চীনের ভুমিকা বাড়ছে। ফলে, অর্থনীতি একটা গুরুত্বপূর্ণ ইস্যু। নিরাপত্তা বিষয়ে দেখা যায়, চীনের সঙ্গে আমাদের সামরিক সম্পর্ক অত্যন্ত ভালো। সবচেয়ে বেশি অস্ত্র চীন থেকে আমদানি করা হয়। ভারতের সঙ্গে এটা কম। ভারতের পক্ষে বাংলাদেশে এতো অস্ত্র সরবরাহ সম্ভবও নয়। কারণ তারা নিজেরাই আমদানি করে। কিন্তু ২০১৭ সালে প্রধানমন্ত্রীর সফলে একটা সমঝোতা স্মারক সাক্ষরিত হয়েছে। ভারতের সঙ্গে সরঞ্জাম ক্রয়ে সম্মত হয়েছি। এর ফলে ভারত থেকে বা ভারতের মাধ্যমে ৫০০ মিলিয়ন ডলারের সরঞ্জাম কেনা হবে। সুতরা দেখা, যায় ভারতের সঙ্গে সামরিক সহযোগিতা আছে এবং তার ধরণটা ভিন্ন। ভারতের সঙ্গে আমাদের মূলত,

নিরাপত্তার যে বিষয়গুলো আছে, যেমন; উত্তরপূর্ব অঞ্চলে যে অস্থিরতা বা আন্দোলন, সেখানে বাংলাদেশের সহযোগিতায় তা দমন করতে সক্ষম হয়েছে। বর্তমান সরকার ভারতীয় বিদ্রোহীদের বাংলাদেশের ভেতরে সুযোগ দেয়নি এবং তাদের তৎপরতা বন্ধ করতে সহযোগিতা করেছে। ফলে এটা ভারতের জন্য অনেক ভালো হয়েছে। সুতরাং ভারতের অভ্যন্তরীণ নিরাপত্তার ক্ষেত্রে বাংলাদেশে গুরুত্বপূর্ণ ভুমিকা পালন করেছে। দুদেশের মধ্যে সুসম্পর্কের কারনে সীমান্ত কেন্দ্রীক যে সমস্যা ছিলো, সেটা অনেকটা দূর হয়েছে। ফলে, বাংলাদেশের সঙ্গে ভারতের নিরাপত্তা সম্পর্ক রয়েছে। এবং একে অন্যকে আস্থার মধ্যে রেখে শান্তিপূর্ণ সীমান্ত তৈরির চেষ্টা করেছে।

চীনের সঙ্গে আমাদের সরাসরি সীমান্ত নেই। চীনের সঙ্গে সামরিক সম্পর্কের ভিত্তি হচ্ছে সামরিক সরঞ্জাম ভিত্তিক। চীন থেকে কোনো সামরিক হুমকি বা ভীতি কেন্দ্রীক নয়। চীন যেমন বাংলাদেশকে নিরাপত্তা হুমকি মনে করে না, বাংলাদেশও তেমন। চীনের সঙ্গে সম্পর্কের মূল ভিত্তি অর্থনীতি ও সামরিক সহযোগিতা। সাম্প্রতিক সময়ে, পাবলিক ডিপলোমেসি এবং সাংস্কৃতিক সম্পর্ক শক্তিশালী হচ্ছে। ফলে, বাংলাদেশ-চীন সম্পর্ক ভুরাজনৈতিক ভাবে যৌথ সুবিধার পথ তৈরি করেছে। ভারত যেহেতু প্রতিবেশি রাষ্ট্র, সেহেতু নিরাপত্তার বিষয়টি বেশি গুরুত্ব পায়। সেটা চীনের সঙ্গে পায় না। তবে, চীনের সঙ্গে নিরাপত্তার সম্পর্ক সামরিক সরঞ্জাম।

আন্তরাষ্ট্রীয় সম্পর্কের পেছনে দু দেশের স্বার্থই বিদ্যমান থাকে। সেই স্বার্থের বিষয়টা কখনো কখনো কম বেশি হতে পারে। এটা প্রত্যেক রাষ্ট্রের বাস্তবতার নিরিখেই নির্ধারিত হয়। বাংলাদেশের যে অর্থনেতিক অবস্থা, সে প্রেক্ষিতে বাংলাদেশের অর্থনৈতিক স্বার্থে চীন ও ভারতের সঙ্গে সুসম্পর্ক তৈরি করা ও বজায় রেখে অর্থনৈতিকভাবে লাভবান হওয়ার বিষয়টি কাজ করে। অন্যদিকে চীন ও ভারত অর্থনৈতিক ভাবে লাভবান হচ্ছে। তবে তারা ভুরাজনৈতিক স্বার্থটাকেই বেশি চিন্তা করছে। তাদের জন্য ভূরাজনৈতিক মনোভাব গুরুত্বপূর্ণ, তবে বাংলাদেশের জন্য ভূরাজনৈতিক আগ্রহটা বা মনোভাবটা গুরুত্বপূর্ন নয়। বাংলাদেশের অভ্যন্তরীন যে দারিদ্রতা, অবকাঠামোগত যে সমস্যা ও অভাব, বিশাল জনসংখ্যার কারনে উন্নয়নের যে চাহিদা তা অনেক বেশি। ফলে, বাংলাদেশের অনেক মূলধন দরকার, টেকনজি দরকার, উপকরণ দরকার। সেদিক বিবেচনায় ভারত ও চীন বাংলাদেশের গুরুত্বপূর্ণ অংশীদার। কারণ বাংলাদেশের আমদানির বড় অংশ চীন ও ভারত থেকে আসে। ফলে অর্থনৈতিক দিক থেকে এ দুই দেশের সঙ্গে আমাদের আন্তনির্ভরশীলতা রয়েছে। যেহেতু বাংলাদেশর ভুরাজনৈতিক আগ্রহ নেই বা থাকার সুযোগ নেই, বাংলাদেশে যেহেতু নিরপেক্ষ একটি রাষ্ট্র সে তার উন্নয়ন ও অর্থনৈতিক আকাংখাকে গুরুত্ব দেয়। উন্নয়নশীল বা উন্নত দেশে উন্নীত হতে চায়। বাংলাদেশের অর্থনৈতিক এজেন্ডাগুলো অনেক বেশি সুস্পস্ট। চীন বা ভারত নিজের অর্থনৈতিক ভিত্তিকে মজবুত করেছে। এখন নিজের নিরাপত্তা ও বিশ্ব রাজনীতিতে নিজেদের কৌশল নিয়ে তারা অগ্রসর হচ্ছে।

'বিআরই' এর আওতায় বাংলাদেশে এখনও তেমন বিনিয়োগ পায়নি এবং সম্ভাবনা কিছুটা কম। তারচেয়ে বরং চীনের সঙ্গে বাংলাদেশের যে অর্থনৈতিক সম্পর্ক ছিলো সেটা অব্যহাত রয়েছে। চীন পদ্মাসেতু, কর্ণফুলি টানেলসহ বিভিন্ন প্রজেক্টে কাজ করছে। চীন কোম্পানীগুলো কাজ করছে। বিআরই প্রকল্পে স্বল্প আকারে বিনিয়োগ আসছে। তাছাড়া বিআরই নিয়ে ভারত ও চীনের মধ্যে কিছু মতানৈক্য আছে। বাংলাদেশ উন্নয়নের জন্য আন্তযোগাযোগকে গুরুত্ব দিচ্ছে। এটা শুধু চীন বা ভারতের কারণেই নয়, দক্ষিণ এশিয়ার বা দক্ষিণ পূর্ব এশিয়ার জন্য দরকার। সুতরাং বাংলাদেশ কানেকটিভিটির ক্ষেত্রে বহুমাত্রিকতাকে গুরুত্ব দিচ্ছে। বহুমাত্রিক দেখলেও চীন বা ভারত যেহেতু নিজেদের জন্য বহুমাত্রিকতাকে উপযুক্ত মনে করে না, সেহেতু তরা দ্বিপাক্ষিকতাকে গুরুত্ব দেয়। ফলে বাংলাদেশে একদিকে বহুমাত্রিক এবং দ্বিপাক্ষিক পন্থাকে সমন্বয়ে করছে।

কারণ বাংলাদেশের পরিকল্পনা উন্নয়ন কেন্দ্রিক। সেটা অনেক বেশি সাসটেইনএবল ডেভেলপমেন্ট গোল বা মিলেনিয়াম ডেভেলপমেন্ট গোল বা এই জাতীয় লক্ষে পৌছানো।

দু'দেশের অবস্থান বাংলাদেশর জন্য হুমকি কিনা: বাংলাদেশকে শুধু চীন বা ভারত নয়, মার্কিন যুক্তরাষ্ট্রের স্বার্থ এবং জাপান বা ইইউ এর মতো বিভিন্ন শক্তির সঙ্গে সমন্বয় করতে হচ্ছে। মূল কথা হচ্ছে, যে কোনো দেশে যখন ভিন্ন ভিন্ন প্রতিদ্বন্দ্বির অবস্থান থাকে তখন ওই দেশের ওপর বিভিন্ন চ্যালেঞ্জ আসে। ওই চ্যালেঞ্জ কূটনৈতিক ভাবে মোকাবেলা করেই অগ্রসর হতে হয়। বাংলাদেশ যেহেতু চীন-ভারত-যুক্তরাষ্ট্রের উপস্থিতি আছে সেহেতু বাংলাদেশ এটাকে দ্বিপাক্ষিকভাবে সমন্বয় করছে। ওই দেশগুলোর মধ্যে যে আন্ত:প্রতিযোগিতা আছে সেটার চাপ বাংলাদেশ নিচ্ছে না। বাংলাদেশ এখানে একটা উদার পথ অনুরণ করছে। সহযোগিতামূলক সম্পর্কের মাধ্যেমে কিভাবে উপকৃত হওয়া যায় সে প্রক্রিয়া চলছে। এছাড়া আঞ্চলিক সহযোগিতা বাংলাদেশের জন্য গুরুত্বপূর্ণ। সেদিক থেকে বাংলাদেশ চ্যালেঞ্জ মোকাবেলা করছে। রাশিয়াও কিন্তু নিউক্লিয়ার প্রজেক্টে সহায়তা করছে। ফলে দেখা যায়, বাংলাদেশ বিভিন্ন দেশের সঙ্গে ভালো একটা সম্পর্ক নিয়েই এগুচ্ছে। ঐ দেশগুলোর মধ্যে বৈরিতা থাকলেও দুটি কারণে তারা বাংলাদেশকে পাশে পেতে চায়। প্রথমত: অর্থনৈতিক স্বার্থ; দ্বিতীয়ত: নিরাপত্তা। নিরাপত্তার দিক থেকে বললে, বাংলাদেশের ভূরাজনৈতিক অবস্থান, বঙ্গপসাগরে বাংলাদেশের সুযোগ এবং ১৭ কোটি মানুষের উপস্থিতি বা বাজার; সেতু হিসেবে অবস্থান; সেসব বিবেচনায় তারা বাংলাদেশকে কোণঠাসা করতে চাচ্ছে না বা এমন কোনো নীতি অনুসরণ করতে চাচ্ছে না যাতে করে বাংলাদেশ কোনো বিশেষ দেশের দিকে ঝুকে পড়ে। ফলে, দেখা যায় অন্যদেশগুলো যেমন ভারত-চীনের নীতিও কিন্তু বাংলাদেশকে ভারসম্য রক্ষায় সহায়তা করছে। চীন বা ভারত যদি বাংলাদেশকে বেশি মাত্রায় প্রভাবিত করতে চায় বা কোনঠাসা করতে চায়, তাহলে বাংলাদেশ অন্যদেশের দিকে ঝুকে পড়তে পারে। ফলে, বাংলাদেশের ভারসম্যপূর্ণ নীতি যেমন নিজের জন্য গুরুত্বপূর্ণ, তেমন অন্য দেশগুলো যারা সম্পর্ক করতে চায় তাদের জন্যও গুরুত্বপূর্ণ।

উদাহরণ স্বরূপ, ভারত যদি বাংলাদেশের প্রতি কঠোর নীতি নেয় তাহলে বাংলাদেশ চীনের প্রতি ঝুকে পড়বে। আবার চীনও যদি এমন নীতি নেয় তাহলে বাংলাদেশ ভারতের প্রতি ঝুকে পড়তে পারে। এই সমঝোতামূলক প্রতিযোগিতা তাদের মধ্যে আছে। ভারত-চীন বৈরিতা বাংলাদেশে প্রভাব ফেললে চীন-ভারতও কিন্তু ক্ষতিগ্রস্ত হবে। বাংলাদেশ এই সুযোগটাকে দক্ষতার সঙ্গে কাজে লাগাচ্ছে। ভালোভাবে কাজে লাগানো গেলে বাংলাদেশের জাতীয় স্বার্থ রক্ষিত হবে।

ভারতের সঙ্গে রাজনৈতিক ও চীনের সঙ্গে অর্থনৈতিক নির্ভরতা: বিষয়টা ওই রকম নয়। দুই দেশের সঙ্গে অর্থনৈতিক গভীর সম্পর্ক আছে। ১৯৭৮ সাল থেকে চীন অন্য দেশের রাজনৈতিক ব্যস্থায় তেমন হস্তক্ষেপ করে না। চীনের পররাষ্ট্রনীতি এক রকম ভারতের পররাষ্ট্রনীতি অন্যরকম। বাংলাদেশের সঙ্গে ভারতের সম্পর্কের একটা রাজনৈতকি দিক আছে, সেদিকটা একসময় বেশি সবার কাছে পরিচিত ছিলো। কিন্তু বর্তমানে আওয়ামী লীগ বা বিএনপি' কারোরই কিন্তু নীতিগত তেমন কোনো পার্থক্য নেই। কারন, বিরোধীদল হিসেবে বিএনপিও বলেছে তারা ভারতের সঙ্গে সুসম্পর্ক গঠন করবে। বাংলাদেশের মাটিতে ভারতীয় বিদ্রোহীদের আশ্রয় দেবে না। চীন কারো অভ্যন্তরে হস্তক্ষেপ করে না, সরকারে যেই থাকুক চীনের কোনো মাথাব্যাথা নাই। ভারতেরও সে ধরনের হস্তক্ষেপ করা উচিত নয়। অনেকে মনে করেন ভারত বাংলাদেশের অভ্যন্তরে হস্তক্ষেপ করছে। এটা হয়েও থাকলে তা ঠিক নয়। ভারতের এটা করা উচিতও হবে না। যদি কেউ মনে করে, ভারতের সমর্থন নিয়ে

সরকারে আসবে বা থাকবে সেটা ঠিক হবে না। তবে, বন্ধু রাজনৈতিক দলের বা সরকারের প্রতি বন্ধু রাষ্ট্রের কিন্তু একটা পরিকল্পনা থাকে। স্নায়ু যুদ্ধের সময় দেখা যেত সরাসরি হস্তক্ষেপ হচ্ছে। এখন কূটনৈতিক বা মৌন সমর্থন দেয়া হয়। বর্তমান সরকারের সঙ্গে অর্থাৎ আওয়ামী লীগ সরকারের সঙ্গে ভারতের সব সরকারের সঙ্গেই বোঝাপড়াটা একটু ভালো। সেই বোঝাপড়াটা হয়তো রাজনৈতিক ভাবে আওয়ামী লীগকে সহায়তা করছে। তবে, ভারত-বাংলাদেশ সম্পর্কের অর্থনৈতিক, নিরাপত্তা, বর্ডার, সাংস্কৃতিক রাজনৈতিক বন্ধুত্বটা অনেকটা ঐতিহাসিক।

মন্ত্রীদের বক্তব্য: একাডেমিক ভাষায় এটাকে রেথরিক বলে। এগুলোকে বিশ্লেষন করা কঠিন। এগুলো অনেকটা স্তুতিমূলক কথা। দুদেশের সম্পর্কের ক্ষেত্রে কোনো কোনো নেতা এটা ব্যবহার করেন। বাস্তবতা হচ্ছে, এ সম্পর্ক বন্ধুত্বের হলেও এর ভেতরে চ্যালেঞ্জ আছে। মতানৈতিক্য আছে। তবে, একটা সরকারের ভেতরে সবাই একই চিন্তা করে না। সরকারের মধ্যে যারা আছেন, তাদের অনেকের মধ্যে চীনের প্রতি আগ্রহ আছে, অনেকের ভারতের প্রতি, অনেকে আবার চীনের প্রতি অনাগ্রহ আছে। সে পার্থক্যের কারনে, কেউ কেউ ভারতের প্রতি দুর্বলতা দেখান। তবে বাস্তবতা হচ্ছে...নীতি কি নেওয়া হচ্ছে। রাজনৈতিক বক্তব্য আর নীতির মধ্যে পার্থক্য আছে। বিএনপি যদি ক্ষমতায় থাকতো তাহলে হয়তো চীনকে উদ্দেশ্য করে এমন বলতো। আওয়ামী লীগের সঙ্গে চীনের সম্পর্ক অনেকটা ভালো হয়েছে। ক্ষমতায় যারা থাকেন তাদের ঐতিহাসিকভাবে কাদের সঙ্গে কেমন কেমন সম্পর্ক ছিলো সেটা দেখা বা বিশ্লেষন করা ভালো হবে।

ভবিষ্যত পররাষ্ট্রনীতি: নীতি পরিবর্তনশীল। তবে নীতি হওয়া উচিত বাংলাদেশের উন্নয়ন কেন্দ্রীক। এখন বা আগামী বেশ কয়েক বছরে, উন্নয়ন ছাড়া অন্যকিছু ভাবার সুযোগ দেখা যায় না। উন্নয়নে যে দেশগুলো সহায়তা করবে তাদের সঙ্গে সম্পর্ক করতে হবে। সরকার যেই হোক উন্নয়নকে সামনে রাখতে হবে। অন্যেদেশে সরকার কে আসে সেটা গুরুত্বপূর্ণ নয়। সঙ্গে সঙ্গে নিরাপত্তা, জলবায়ু, রোহিঙ্গা, সংস্কৃতি এগুলোও উন্নয়নের অন্তরায়। সেগুলোকে সামনে রাখতে হবে। জলবায়ু পরিবর্তনের প্রভাব পড়ছে উন্নয়নে। এ বিষয়গুলোতেও চীন-ভারতের সমান ভূমিকা রাখার সুযোগ রয়েছে। চীন ও ভারত এ প্রয়োজন যদি মেটাতে আগ্রহী থাকে সেক্ষেত্রে বাংলাদেশ তাদের সঙ্গে সম্পর্কে গুরুত্ব দিবে। তবে, সম্পর্কে কিছু ওঠা নামা থাকবে। রাজনৈতিক ইস্যুতে বাংলাদেশের পররাষ্ট্রনীতির অগ্রসরতা দেখা যায় না। সরকার পরিবর্তন হলে, ভারতের সঙ্গে সম্পর্কের পরিবর্তন হবে এটা মনে করা ঠিক হবে না। কারন ২০০৫ পরবর্তী সময়ে ভারতের বাংলাদেশে অর্থনৈতিক প্রভাব বাড়ছে। রোহিঙ্গা বিষয়টি আমাদের কাছে যে ধরনের, সেটা চীন বা ভারতের কাছে অন্যরকম। এটাকে ভিত্তি করে, ভারত-বা চীনের সঙ্গে সম্পর্ককে বিচার করা কঠিন। কারন পররাষ্ট্রনীতি বহুমাত্রিক। তাছাড়া- ভারত-চীন সমস্যাটাকে এভাবে ভাবছে না। তবে, তাদের ভূমিকায় রোহিঙ্গারা এবং বাংলাদেশ, এমনকি সামনে ভারত এবং চীন ক্ষতিগ্রস্ত হবে। কারনে, মানবাধিকার যারা সমর্থন করবে না, তাদের বৈশ্বির অবস্থানও দুর্বল হবে। রোহিঙ্গা নিয়ে আঞ্চলিক যে সমস্যা সামনে তৈরি হতে পারে, তাতে চীন ও ভারত উভয়ই ক্ষতিগ্রস্ত হতে পারে। চীন-ভারতের সঙ্গে মায়ানমারের সম্পর্ক এত গাঢ় যে, তারা এটা স্বল্প মেয়াদের লাভের জন্য বাংলাদেশের বিরুদ্ধে যাচ্ছে। ভালে সম্পর্ক থাকলেই যে, সব বিষয়ে সমর্থন করবে সেটা চিন্তা করা ঠিক হবে না। পররাষ্ট্রনীতিকে দেখতে হবে, ইস্যু ভিত্তিক। যেমন, দু,দেশের সঙ্গে ব্যবস্যা অনেক বেশি। চীন বাংলাদেশে টানেল করছে। ভারত বিনিয়োগ করছে। অর্থনৈতিক সমর্থন দিচ্ছে।

Ek 4: 2009-2018 Yılları Arasında Avami Ligi'nin Çin ve Hindistan'a Yönelik İzlediği Politikanın Değerlendirmesi

Prof. Dr. Amena Mohsin

Dakka Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Profesörüdür. Bangladeş'in dış politika analistler arasında ilk sırada yer almaktadır.

Görüşme Tarihi: 16 Kasım, 2019

এখন বিশ্বায়নের যুগ। সুতরাং এখন সবকিছু দ্বিপাক্ষিকভাবে অগ্রসর হবে তা ঠিক নয়। এখন পররাষ্ট্রনীতির ক্ষেত্র ও প্রেক্ষাপট অনেক ভিন্ন হয়ে গেছে। একটা দেশের সঙ্গে সম্পর্ক ভালো হলে অন্য দেশের সঙ্গে সম্পর্ক খারাপ হয়ে যাবে এমনও কিন্তু নয়। আমরা দেখছি, কিছু দিন আগে চীনের প্রেসিডেন্ট ভারত সফর করে গেলেন, তাদের মধ্যে দ্বিপাক্ষিক সমঝোতার বিষয়গুলো রয়েছে। যেহেতু বাংলাদেশ অর্থনৈতিক কূটনীতি অনুসরণ করছে, আন্ত: সংযোগের ওপর গুরুত্ব দিচ্ছে, সেদিক বিবেচনা করলে বলা যায় বাংলাদেশ ভারসম্য রক্ষা করেই চলছে। বর্তমান সময়ের সম্পর্কগুলো ভিন্ন ভিন্ন পর্যায়ে সমঝোতামূলক হয়ে থাকে। একটা বিষয়ে সহযোগিতামূলক সম্পর্ক হলে যে, আরেকটা বিষয়েও যে একই রকম হবে সেটা ভাবার কারণ নেই। চীনের সঙ্গে বাংলাদেশের ঐতিহাসিক সম্পর্ক আছে, চীন বড় একটি শক্তি। চীনের বাংলাদেশে অনেক বড় বাজার আছে; অনেক বিনিয়োগ আছে। অবকাঠামো উন্নয়নে চীন ভূমিকা রাখছে। চীনের 'ওবোর' প্রজেক্টে বাংলাদেশে সক্রিয়ভাবে সহযোগিতা করছে। বাংলাদেশ কিন্তু এ বিষয়টিকে ভারতের মতো করে মনে করছে না। আন্ত: সংযোগ হিসেবে দেখছে। বাংলাদেশ এ বিষয় মতভিন্নতার বিষয়গুলোকে এড়িয়ে গন্ডির বাইরে থেকে ভাবছে।

বাংলাদেশের ভারতের সঙ্গে পরাষ্ট্রনীতিতে অর্থনীতির পাশাপাশি নিরাপত্তা বিষয়টিও জড়িত। জঙ্গিবাদ বিষয়ে দুই দেশ সহযোগিতা করছে। চীনেরও এ বিষয়ে আগ্রহ আছে। চীনের বিনিয়োগ আছে, 'ওবর' এর বাস্তবায়নের জন্য স্থিতিশীলতার প্রয়োজন আছে। অর্থনীতি এবং নিরাপত্তা এ দুটি বিষয়কে সমন্বয় করেই বাংলাদেশ এগোচ্ছে। ফলে দুটি দেশের সঙ্গে আওয়ামী লীগের সুসম্পর্ক রয়েছে। যেহেতু বাংলাদেশে আন্ত:সংযোগকে গুরুত্ব দিচ্ছে, সেহেতু অকাঠামো উন্নয়ন, অর্থনৈতিক সহযোগিতা বড় করে দেখা হচ্ছে।

চীন সফরের পরপরই ভারত সফরের কারন: চীনকে নিয়ে ভারতে কিছু নিরাপত্তা চিন্তা থাকে। ভারতের এ চিন্তা থেকেই বাংলাদেশের সঙ্গে নতুনভাবে এগিয়ে আসে। পররাষ্ট্রনীতিতে কিন্তু কে বেশি পেল, কে কম পেল সে প্রশ্ন করা যায় না। ট্রানজিটের কারনে বাংলাদেশ কি পেলো, কি উন্নয়ন হলো সেটা দেখতে হবে। অর্থনৈতিকভাবে কি পাচ্ছে সেটা দেখতে হবে। কি পরিমান কর্মক্ষেত্র তৈরি হয়েছে; রাজনৈতিক কোনো সুবিধা অর্জিত হচ্ছে কিনা সেগুলো বিবেচনা করতে হবে। এখনও সেগুলো বাস্তবায়ন পর্যায়ে নেই। দীর্ঘমেয়াদে কি অর্জিত হচ্ছে সেটা বিবেচনায় রাখতে হবে। সাময়িক লাভের হিসেবে পররাষ্ট্রনীতিতে যায় না। এখানে সদিচ্ছার বিষয়টিও জড়িত।

ভারতের বিষয় আওয়ামী নেতাদের প্রংশসা মূলক বক্তব্য: ওটা নেতাদের নিজেদের বিষয়। কেন বলে, কেন করে, তাদের ব্যাপার। কোন প্রেক্ষিতে করছে সেটাও দেখা যেতে পারে। দুভাবে বলা যায়: একটা দেশের সঙ্গে ভালো সম্পর্ক চাওয়া বা স্বার্থগত বিষয় জড়িত থাকতে

পারে। এটা ভারতের ক্ষেত্রেই শুধু না, চীনের ক্ষেত্রেও ঘটে। ১৯৭১ কে সামনে রেখে, অনেক সময় বলা হতে পারে। যেহেতু মুক্তিযুদ্ধ নিয়ে ভারতের সঙ্গে আওয়ামী লীগের একটা ঐতিহাসিক বিষয় রয়েছে। এর ব্যাখা তারাই দিতে পারবে।

আগামী দিনের পররাষ্ট্রনীতির ক্ষেত্রে ভারত ও চীনের সঙ্গে ভারসম্য রেখে চলতে হবে। চীন একটি বড় অর্থনৈতিক শক্তি। রাজনৈতিকভাবেও শক্তিশালী হচ্ছে। অন্যদিকে ভারত প্রতিবেশি। তাকে অগ্রাহ্য করা যায় না। প্রতিবেশির সঙ্গে ভালো সম্পর্ক থাকা জরুরি। ভারতেরও ভারসম্য রেখে চলতে হবে।

Ek 5: 2009-2018 Yılları Arasında Avami Ligi'nin Çin ve Hindistan'a Yönelik İzlediği Politikanın Değerlendirmesi

Goutam Das

Bangladeşli köşe yazarı, Çin, Hindistan ve Bangladeş ilişkileri uzmanı

Görüşme Tarihi: 16 Kasım, 2019

আমরা যে সময়ে আছি, সে সময়টা গুরুত্বপূর্ণ। সময়ের কিছু বিশেষ তাৎপর্য আছে। আমরা যে বিশ্ব ব্যবস্থায় আছি তা কিন্তু দ্বিতীয় বিশ্ব যুদ্ধের আগে ছিলোই না। দ্বিতীয় বিশ্বযুদ্ধের আগে বড় ৫টি শক্তি ছিলো কিন্তু কোনো ব্যবস্থাপনা ছিলো না। ২য় বিশ্ব যুদ্ধের পর বিশ্ব ব্যবস্থায় ৩টি প্রতিষ্ঠান সামনে এসেছে। জাতিসংঘ, বিশ্ববাংক, আইএমএফ। ২য় বিশ্বযুদ্ধের বড় শক্তিগুলো বসে দুনিয়া কিভাবে চলবে, কোন অর্থনৈতিক ব্যবস্থা হবে তা ঠিক করে। দ্বিতীয় বিশ্বযুদ্ধের পর পরিকল্পিত ভাবে বিশ্ব শাসনের রাজৈনৈতিক অর্থৈনৈতিক প্রক্রিয়া শুরু হয় এবং তা গত শতাব্দীর শেষ পর্যন্ত চলে। দ্বিতীয় ধারাটি শুরু হয়েছিল আমেরিকার নেতৃত্ব। একুশ শতকের শুরুতে আরেকটি নতুন ধারা শুরু হয় চীনের হাত ধরে, যা অর্থনৈতিক রাজনৈতিক ধারা নামে পরিচিত। এই ব্যবস্থায় চীন অর্থনীতিতে বড় পদক্ষেপ নিয়ে এগিয়ে এসেছে।

আমরা আছি একটি পরিবর্তনশীল অবস্থা পার করছি, পুরাতন নিয়ম পরিবর্তন হচ্ছে, নতুন নিয়ম আসছে। ২য় বিশ্বযুদ্ধের পর নেতৃত্বের ছিলো আমেরিকা আর পরিবর্তনের ক্ষেত্র ছিলো ইউরোপ। নতুন বিশ্ব ব্যবস্থায় রাজনীতির পরিবর্তনের ক্ষেত্র এশিয়া। এখানে উত্থান পতন হচ্ছে। এখানে খেলোড়ায় চীন-ভারত ও যুক্তরাষ্ট্র। ভারতের নাম আসার কারণ হলো যুক্তরাষ্ট্রের ন্যাশনাল সার্ভে ইন্সটিটিউট থেকে পরিচালিত ৩টি গবেষণা। ২০০৪ সালে প্রথম গবেষণায় ২০২৫ সালের বিশ্ব ব্যবস্থা নিয়ে ধারণা দেওয়া হয়। কেমন হবে। পরবর্তী গবেষণা দুটি ২০৩০ ও ২০৩৫ এ বিশ্ব ব্যবস্থার ধারণা দেয়। অন্য আরেকটি গবেষণা করে লন্ডনের গ্লোবাল ম্যানেজমেন্ট কোম্পানি প্রাইস ওয়ার্ডার হাউস। তারা ২০৫০ সালের বিশ্ব ব্যবস্থা সম্পর্কে ধারণা দেওয়ার চেষ্টা করে।

প্রেসিডেন্ট বুশের সময় ২০০৭ সালে ২০২৫ সালের বিশ্ব ব্যবস্থা সম্পর্কিত রিপোর্টের খসড়া বের হয়, ২০০৮ সালে প্রকাশিত হয় ফাইনাল রিপোর্ট। রিপোর্টে চীনের উত্থান ঠেকানো যাবে না বলেও উল্লেখ করা হয়। ২০২৫ সাল সম্পর্কিত রিপোর্টটি পাওয়ার পর যুক্তরাষ্ট্র চীনকে ঠেকোতে সিদ্ধান্ত নেয়। যেহেতু এশিয়ায় দুটি উদিয়মান শক্তি চীন ও ভারত রয়েছে, সেহেতু তারা ভারতের ওপর নির্ভর করে 'চীন ঠেকানো' নীতি গ্রহন করে। আমেরিকা ভারতের সঙ্গে সমঝোতা করে চীনের উত্থানকে যতটা পারা যায়, ধীর গতিতে নিয়ে আসার চেষ্টা শুরু করে। সমঝোতার ফলশ্রুতি ভারত যুক্তরাষ্ট্রের সহযোগিতায় পারমানবিক ক্ষেত্রে ব্যবহারের মৌলিক উপাদানের সরবরাহের প্রতিশ্রুত আদায় করে নেয়। তাছাড়া ৯/১১ এর পর ভারতের প্রতি যুক্তরাষ্ট্রের আগ্রহ বাড়ে। সন্ত্রাসের বিরুদ্ধে যুদ্ধে এশিয়ায় বন্ধু রাষ্ট্র প্রয়োজন হয়। সেক্ষেত্রে তারা ভারতকে তাদের প্রধান পছন্দ হিসেবে গ্রহণ করে। এভাবে ভারতের সঙ্গে যুক্তরাষ্ট্রের সম্পর্ক গাড় হয়। এ সময় ভারত যুক্তরাষ্ট্রকে দুটি বিষয়ে রাজি করায়: ১। বাংলাদেশে অভ্যুত্থান ঘটিয়ে ভারতের প্রভাবে নিয়ে আসা। এর ফলে উত্তরপূর্ব রাজ্যগুলোর নিরাপত্তা বাড়বে, ট্রানজিট নেওয়া যাবে ২। ১৬ বিলিয়ন ডলারের রপ্তানি সুবিধা, কম শুল্কে আমেরিকায় রপ্তানীর সুযোগ। ১/১১ সময়ে বাংলাদেশের ওপর ভারতের প্রভাব প্রতিষ্ঠার বিষয়ে সমঝোতা ছিলো না। বরং যুক্তরাষ্ট্র বাংলাদেশের ওপর নিয়ন্ত্রণ প্রতিষ্ঠার চেষ্টা করেছে। কারণ বাংলা ভাই, জেএমবি এবং আগস্টের হামলা যুক্তরাষ্ট্র এবং ভারতকে ভীত করেছিল।

২০০৪ সাল থেকে আমেরিকা বাংলাদেশকে নিয়ন্ত্রনের পরিকল্পনা শুরু করে। ২০০৬ সালে দুর্নীতির বিরুদ্ধে অভিযানের মাধ্যমে যুক্তরাষ্ট্রের পরিকল্পনার বাস্তবায়ন শুরু হয়। ২০০৭ সালের জুনের দিকে আমেরিকান এন্টার প্রাইজের সভায় ভারত-যুক্তরাষ্ট্র সমঝোতা মিটিং হয়। ভারতকে বাংলাদেশের দায়িত্ব দেওয়ার বিষয়ে সিদ্ধান্ত হয়। আমেরিকান স্টেট ডিপার্টমেন্টর আন্ডার সেক্রেটারির সভাপতিত্বে বৈঠকটি হয়। এর পরবর্তীতে আমরা যেটা দেখলাম, ভারত, ট্রানজিট নিলো, রাস্তা-পাইপলাইন, বিদ্যুৎ, বন্দর সবই নিলো।

দেখা যাচ্ছে যে, বিশ্বরাজনীতির পরিবর্তনের প্রভাব পড়েছে বাংলাদেশে। যুক্তরাষ্ট্র, চীন ও ভারতের মধ্যে বাংলাদেশের ওপর প্রভাব বিস্তার নিয়ে সংঘাত হচ্ছে এবং হবে। বিশ্বরাজনীতির কেন্দ্র বিন্দুতে এশিয়া চলে আসায় বাংলাদেশ যুদ্ধ ক্ষেত্র হিসেবে তৈরি হয়েছে। ২০০৯ সালে শেখ হাসিনা ক্ষমতায় এসেছে ভারতের সঙ্গে সমঝোতার শর্তে। ভারত-আমেরিকা তাকে বসিয়েছে ওই শর্তে। ভারতের যে চাওয়াগুলো ছিলো সেগুলো পূরণ করার শর্তেই হাসিনাকে ক্ষমতা দেওয়া হয়েছে। ২০০৭ সালে শেখ হাসিনাকে বাইরে রেখেই আলোচনা হয়েছিল রাজ্জাক-তোফায়েল-আমু-সরঞ্জিতকে নিয়ে। পরবর্তীতে শেখ হাসিনা অনেক চেষ্টা ও তদবির করে, রাজ্জাকদের সঙ্গে ভারত-যুক্তরাষ্ট্রের সঙ্গে হওয়া চুক্তিগুলোকে মেনে নেওয়ার ওয়াদা করে। এ প্রক্রিয়ায় শেখ হাসিনাকে সহযোগিতা করে গওহর রিজভী।

২০১৩ সালে এসে দেখা গেলো যুক্তরাষ্ট্র যেভাবে চেয়েছিলো সেভাবে হচ্ছে না। কারণ ২০১৩ তে ভারত-হাসিনা যুক্তরাষ্ট্রকে পাশ কাটিয়ে কাজ করতে শুরু করে। অন্যদিকে ট্রাম্প এসে ভারতের সঙ্গে ১৬ বিলিয়ন ডলারের চুক্তি বাতিল করে এবং ভারতের রপ্তানির ওপর ২৫ ভাগ ট্রাক্স বসিয়ে দেয়। এতে করে ভারতের অর্থনীতি প্রবলভাবে ধাক্কা খায়। তাছাড়া ট্রাম্প দেখলেন চীনকে ঠেকাতে ভারতের কোনো প্রয়োজনই নেই। ফলে ভারতের সঙ্গে আমেরিকার স্বার্থের দ্বন্দ্বগুলো সামনে আসেলা। ফলে, ভারত চীনের বিরুদ্ধে আমেরিকার কাছে থাকতে চাইলেও তার সুযোগ থাকলো না। ফলশ্রুতিতে ভারত-হাসিনা সমঝোতার আওতায় বাংলাশের ওপর ভারতের প্রভাব প্রতিষ্ঠত হয় এবং যুক্তরাষ্ট্রের প্রভাব কমতে থাকে। বিনিময়ে ভারত, আমেরিকার সমর্থন ছাড়াই শেখ হাসিনাকে সমর্থন প্রতিশ্রুত দেয়। যেহেতু শেখ হাসিনা নির্বাচিত নন, বৈধতা নাই, সেহেতু ভারতের আশ্রয় ছাড়া তার আর কোনো পথ নাই। বিদেশি কারো চাপ কমানোর ক্ষমতা তার নাই। ফলে যতই সে ভারতের প্রতি নির্ভর হচ্ছে, ততই, ভারতের স্বার্থ সংরক্ষনে কাজ করছে।

বাংলাদেশে চীনের ভুমিকা শুরু হয় শুরু হয় ২০১০ সালে। চীনের নূণ্যতম শ্রমমূল্য বেড়ে যাচ্ছে। ফলে, কম খরচে যেসব দেশ থেকে তৈরি করিয়ে নেওয়া যায়, সেটাকে গুরুত্ব দেয় চীন। এরই ধারাবাহিকতায় ২০১০ এর দিকে চীন তার গার্মেন্টসের সব উৎপাদান বাংলাদেশে নিয়ে আসার চিন্তা করে। চীন শুধু গামেন্টসের মেশিনারি ও গুরুত্বপূর্ণ টেকনিক্যাল বিষয়গুলো উৎপাদন করবে। বিনিময়ে, বাংলাদেশ ও চীনের অর্থনীতি একে অন্যের পরিপূরক হয়ে যাবে। এটা ছিলো চীনের চিন্তা। এশিয়ায় এভাবেই কাজ করতে চেয়েছে চীন। চীন অপেক্ষা করছিলো ২০১৪ সালের নির্বাচনের পর যে সরকার আসবে, স্থিতিশীলতা আসলে তখন তারা আগাবে। যখন নির্বাচন হলো না, তখন তারা সরাসরি হাসিনার সঙ্গে চুক্তি করে। ২০১৪ নির্বাচনের পরেই হাসিনা চীন গেলো। ২০১০ সাল থেকেই মূলত পার্টি টু পার্টি যোগযোগ-যাতায়াত শুরু হয় সৈয়দ আশরাফের নেতৃত্বে।

শেখ হাসিনার চীনকে প্রয়োজন অবকাঠামোগত উন্নয়নের বিনিয়োগের জন্য। চীনের বিনিয়োগ করা দরকার, শেখ হাসিনারও টাকা দরকার। ফলে বাংলাদেশে যেই থাক না কেন চীন বিনিয়োগ করবে। ২০১৬ সালে চীন প্রেসিডেন্ট বাংলাদেশে আসেন। সে সময় তিনি ২০ বিলিয়নেরর বেশি বিনিয়োগের ঘোষণা দেন। চীন এত বড় ফান্ড দিয়েছে যে এটা বিশ্ব ব্যাংক বা যুক্তরাষ্ট্র ও দিতে পারতো না। চীনের অস্ত্র সস্তা হওয়ার কারনে বাংলাদেশ চীন থেকে অস্ত্র আনে।

বাংলাদেশে যদি জনসমর্থিত সরকার থাকতো তাহলে ভারত যা বলতো তা শুনতে বাধ্য হতে হতো না। কিন্তু জনতার সঙ্গে হাসিনা সরকারের কোনো সম্পর্ক নাই। গায়ের জোরে টিকে আছে। দুর্নীতি বেড়ে গেছে। সবমিলিয়ে সে, ভারতের ওপর নির্ভরশীল হয়ে আছে। এর ফলে চীনের কাছ থেকে যে সব সুবিধা নেওয়া যেতো তার কিছুই হচ্ছে না। নিজের শক্তি না থাকায় হয় চীনের পক্ষে যেতে হচ্ছে, নতুবা ভারতের পক্ষে। এশিয়ার যে দেশের সরকারই চীন বা ভারতের কোনো একটির সঙ্গে যাবে, সেদেশের স্বার্থের ক্ষতি হবেই। শর্ত হচ্ছে, সরকার যেই হবে, ভারত বা চীন একটি পক্ষে গিয়ে ক্ষমতায় থাকা যাবে না। চীন-ভারতের মধ্যে ভারসম্য রক্ষায় আমেরিকার সঙ্গে সম্পর্ককে কাজে লাগাতে হবে। চীন-ভারতের হস্তক্ষেপ বা খারাপ প্রভাবের সম্ভাবনা থাকলে ঠেকাবে, এর বিনিময়ে, কিছু সুযোগ সুবিধা পাবে। কাকে কি দিবে সেটা বাংলাদেশকে ঠিক করতে হবে। ওই ৩ শক্তি ঠিক করলে হবে না। ওই শক্তিগুলোর একটি কে অন্যের বিরুদ্ধে ব্যবহার করা প্রয়োজন।

২০০৯-২০১৮ সময়ে দেখা গেছে, শেখ হাসিনার টাকার জন্য চীনকে দরকার; আর ক্ষমতায় থাকার জন্য ভারতকে দরকার। আমেরিকা ২০১৩ সালেই বাদ হয়ে গেছে। এখন দেখা যাচ্ছে চীনকে বেশি গুরুত্ব দিলে ভারত ক্ষেপে। ফলে এ বিষয়ে হাসিনা ভারসম্য করার চেষ্টা করেছে। কখনো কখনো পেরেছে, অনেক সময়ই পারেনি। হাসিনা কখনো কখনো ভারতের প্রভাব থেকে বের হয়ে চীনের দিকে যেতে চেয়েছে। কিন্তু পারেনি। চীন-ভারতের প্রতিযোগিতা ছিলোই কিন্তু এর মধ্যে নিজের স্বার্থকে উদ্ধার করতে হবে।

মন্ত্রীদের বক্তব্য: পররাষ্ট্রমন্ত্রী আব্দুল মোমেন আসার আগ পর্যন্ত বিভিন্ন দেশের সঙ্গে বাংলাদেশের যে চুক্তি হয়েছে সেগুলোতে পররাষ্ট্রমন্ত্রণালয়ের সম্পৃক্ততা ছিলো না। প্রধানমন্ত্রীর অফিসে গওহর রিজীর মাধ্যমে চুক্তিপত্র ঠিক হয়েছে। কারণ ভারতকে যা দেওয়া হবে তা লিখিত রাখা বা ব্যাখ্যা করা যাবে না। গওহর রিজভী ও শেখ হাসিনার নির্দেশে ঠিক হতো। চুক্তিগুলো ছিলো গোপন। চুক্তির খসড়া করেছে ভারতীয়রা। চুক্তির ভাষা দেখলে বুঝা যায়। হাসানা যখন ২০১০ এ ভারতে যান, তখন যৌথ ঘোষনা দেখলে বোঝা যায়, ভারতীয়রা ঠিক করছে। মোমেনই প্রথম কথা বলার সুযোগ পেয়েছেন। কিন্তু, বলা হয়েছিল ভারতের সঙ্গে সম্পর্ক বিশেষ ভাবে হবে। ফলে তিনি স্বামী স্ত্রীর বিষয়টি বলেছেন। হাসিনা যখন পররাষ্ট্র মন্ত্রনালয় ছাড়লেন তখন আরও বড় দালালের হাতে পড়েছে। আশরাফ যেখানে সীমান্তে হত্যা বন্ধের কথা বলেন, সেখানে মোমেন বলে, বর্ডার কিলিং বাংলাদেশে হচ্ছে। আমাদেরকে দায়িত্বশীল হতে হবে। কথার তাল ঠিক নেই। মন্ত্রীদের ভারত প্রসংশা তাদের দুর্বলতাকে প্রমাণ করে।

ভবিষ্যত সম্পর্ক: শেখ হাসিনা পরবর্তী সময়ে ভারত-বাংলাদেশ সীমান্ত বন্ধ হয়ে যাবে। সব ধরনের সম্পর্ক বন্ধ হয়ে যাবে। ভারত হাসিনাকে সরাতে চাইবে না। তবে এটা দীর্ঘস্থায়ী নয়। শেখ হাসিনা পরবর্তীতে, সব চুক্তি বাতিল করতে হবে। ভারতকে করিডোর দিলেও বাংলাদেশের প্রাকৃতিক যে অধিকার তা ভারতের পূরণ করতে হবে। ওটা কোনো কিছুর বিনিময়ে নয়। সীমান্ত হত্যা বন্ধ করতে হবে। এগুলো

না পেলে করিডোর নিয়ে কোনো আলোচনা নয়। করিডোরের প্রশ্নে আসলে প্রকৃত করিডোরের প্রস্তাব দেওেয়া। করিডোর দিয়ে, আসামের ওপর দিয়ে চীনে যাওয়ার পথা করা। নেপাল যাওয়ার করিডোর দিতে হবে। ভূটানে যাওয়ার করিডোর । আঞ্চলিক ও যৌক্তিক করিডোর। অবকাঠামো তৈরি করতে যে খরচ হবে, তার ভাগ নিতে হবে। টোল নির্ধারণ করতে হবে সম্ভ্যাব্য সকল খরচ ও প্রভাব মাথায় রেখে। অবকাঠামোর খরচ ভারতের বহন করতে হবে। সোনাদিয়া বন্দর করতে হবে। সেক্ষেত্রে চীনে কৌশলগতভাবে যাতে ব্যবহার না করতে পারে সে বিষয়ে চুক্তিতে উল্লেখ থাকবে। সামরিক কোনো স্বার্থ থাকবে না। বাংলাদেশ তদারকি করবে। বঙ্গোপসাগরে ভারত-চীন-যুক্তরাষ্টের দ্বন্দ্ব হচ্ছে। তারা মনিটর করতে চায় কে কি করছে। বাংলাদেশ ঠিক করবে কিভাবে বন্দরের ব্যবস্থাপনা হবে। চীনকে বিনা টেন্ডারে কাজ দেওয়া যাবে না। চীনের বিনিয়োগ দরকার তবে টেন্ডারের ভিত্তিতে হবে। বিশ্বব্যাংকের সঙ্গেও সম্পর্ক রাখা দরকার। তাতে ভারসম্য ও যোগ্যতার তুলনা সম্ভব হবে। প্রশানকে দক্ষ করতে বিশ্বব্যাংক কে কাজে লাগাতে হবে। চীনের সঙ্গে কৌশলগত বিষয়ও জড়িত। তবে, নিয়ন্ত্রন বাংলাদেশের হাতে হবে।

Ek 6: 2009-2018 Yılları Arasında Avami Ligi'nin Çin ve Hindistan'a Yönelik İzlediği Politikanın Değerlendirmesi

Prof. Dr. Md. Abul Kashem

Rajshahi Üniversitesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi, Avami Ligi ve Hindistan Tarihi Uzmanı.

Görüşme Tarihi: 26 Kasım, 2019

আওয়ামী লীগ ভারতের ঘনিষ্ঠ বন্ধু। ভারতের দিক থেকে দেখলে বলা যায়, আওয়ামী লীগের সঙ্গে কংগ্রেসের সম্পর্ক ভালো। কিন্তু রাষ্ট্র হিসেবে বাংলাদেশ আওয়ামী লীগ সরকার দ্বারা পরিচালিত হলে স্বাভাবিকভাবে ভারতের যে কোনো সরকারের সঙ্গেই ভালা সম্পর্ক থাকে। বাংলাদেশের স্বাধীনতার সময় ভারত সহযোগিতা করলেও চীন পাকিস্তানের পক্ষ নিয়ে বাংলাদেশের বিরোধীতা করেছিলো। কিন্তু সম্প্রতি, চীনের যে ঋণ সহযোগিতা এবং চীনের সঙ্গে বাংলাদেশের সম্পর্কের যে গভীরতা তৈরি হয়েছে তাতে মনে হতে পারে ভারতের সঙ্গে সম্পর্কের ঘাটতি হচ্ছে। ভারতেরও হয়তো কিছু বিষয়ে প্রশ্ন থাকলেও থাকতে পারে। যেমন, চীন থেকে সাবমেরিন কেনার পরপরই ভারত থেকে বেশ কয়েকটি সফর হয়েছে। চীন বাংলাদেশ সম্পর্কের ক্ষেত্রে শি জিনপিং এর সফর একটি গুরুত্বপূর্ণ বিষয়। কোনো দেশ এতো বিনিয়োগ প্রস্তাব নিয়ে আসেনি এর আগে। এক্ষেত্রে দুই দেশেরই স্বার্থই জড়িত। চীন যে প্রজেক্ট করতে চাচ্ছে তাতে বাংলাদেশের অংশগ্রহণ চাচ্ছে। চীন অর্থনীতি দিয়ে, বাংলাদেশকে মিত্র হিসেবে পেতে চাচ্ছে। এর বিপরীতে ভারতও কিন্তু বাংলাদেশকে সামর্থ্য অনুযায়ী অর্থ সহায়তা বা ঋণ সহযোগিতা করছে। চীন ও ভারত বাংলাদেশকে কেন্দ্র করে বিনিয়োগের ক্ষেত্রে যে মুখোমুখি অবস্থান নিয়েছে, তা বাংলাদেশ কিভাবে ব্যবস্থাপনা করছে বা করবে; সে দিকে তাকালে প্রধানমন্ত্রী আন্তর্জাতিকভাবে যে পরিচিতি তৈরি করেছেন, সেটা দিয়ে তিনি এখন পর্যন্ত এ দুই দেশকে সমন্ব করছেন এটা বলা যায়। তবে, রোহিঙ্গা সংকট বিষয়ে, চীন ও ভারত প্রয়োজনীয় সমর্থন দেয়নি। ঐ দিক দিয়ে বলা যায়, মিয়ানমারে চীন ও ভারতের যে স্বার্থ, তা অভিন্ন। এবং সে স্বার্থ বিবেচনা করেই তারা অভিন্ন অবস্থান নিয়েছে। বাংলাদেশ চেষ্টা করছে, চীন ও ভারতকে প্রভাবিত করতে। কিন্তু চীন ও ভারতের নিজস্ব অর্থনৈতিক স্বার্থ, ভূরাজনীতি ও রাখাইনে তাদের যে স্বার্থ সেটা তারা দেখছে।

বাংলাদেশের কাছ থেকে ভারতের যে চাওয়া, তা হলো ট্রানজিট ও নিরাপত্তা। উত্তরপূর্ব প্রদেশগুলোকে কেন্দ্রের প্রভাবে রাখতে বাংলাদেশের সহযোগিতার প্রয়োজনীয়তা ভারত উপলব্ধি করতে পেরেছে। কারন, ভারতীয় বিদ্রোহীরা বাংলাদেশের ভূখন্ড ব্যবহার করতে পারছে না। বাংলাদেশ ভারতকে বড় একটি কূটনৈতিক সহায়তা দিয়েছে। কিন্তু বড় দেশ হিসেবে ভারতের যে বড়ভাই সূলভ আচরণ তার বাইরে বাংলাদেশ তেমন কিছু পাচ্ছে না। ভারতকে আরও একটু ছাড় দিতে হবে। চীন যে সহযোগিতা করেছে, তা যদি যথাযথ ব্যবহার করা যায়, তাহলে পূর্ব ও দক্ষিণপূর্ব এশিয়ায় চীনের সুযোগ বাড়ার পাশাপাশি বাংলাদেশের পররাষ্ট্রনীতিতেও নতুন দিগন্তের সূচনা হবে, চীনের সঙ্গে সম্পর্ক গাড়ো হবে। চীন বাংলাদেশের সবচেয়ে বড় রপ্তানীকারক দেশ। সরকার যদি দক্ষতার সঙ্গে চীনের সহায়তাকে ব্যবহার করতে পারে, ভারতকে যদি দেখাতে পারে যে, শুধু ভারতের দিকে তাকিয়ে থাকলে উন্নয়ন হচ্ছে না এবং কাছাকাছি সুযোগ হিসেবে চীন রয়েছে; চীনকেও যদি বুঝানো যায় ভারত ঐতিহাসিক বন্ধু। ভারতকে বাদ দিয়ে কিছু করা যাবে না; তাহলে বাংলাদেশ গুরুত্বপূর্ণ অবস্থান তৈরি করতে পারবে।

ÖZGEÇMİŞ

Rahmat ULLAH, 01.03.1988 tarihinde Bangladeş Khulna İli Rupsha İlçesi'nde doğdu. 1996 yılında Bagerhat Fadil Madrasah'tan İlkokulu'nu; aynı Madrasah'tan 2000 yılında Ortaokulu'nu ve 2004 yılında Lisesi'ni; 2009 yılında da Bangladeş Jahangirnagar Üniversitesi – Sosyal Bilimler Fakültesi, İktidar ve Siyaset Bölümü'nü ve 2010 yılında da Jahangirnagar Üniversitesi – Sosyal Bilimler Fakültesi, İktidar ve Siyaset Anabilim Dalından Yüksek Lisansı'nı bitirdi. 2013 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında doktora programına başladı.

ULLAH, evli olup İngilizce bilmektedir.